

Глибинний шлях

Микола Трублаїні

Науково-фантастичний роман

Частина перша

1. СНІГОВА КОРОЛЕВА

Після дощового дня настав мокрий і темний вечір. Шуміло море, розбиваючи хвилі прибою об мури набережної. Де-не-де електричні ліхтарі кидали тьмяне світло на мокрі купи дерев і гравій на доріжках бульвару. Долинав гомін з головної вулиці курортного містечка, але на Приморському бульварі людей гуляло мало.

Я стояв над морем і з насолодою дихав свіжим морським повітрям, справжнім солоним повітрям, бо прибій, б'ючись об прямовисний берег, обсипав бульвар водяним пилом. Трохи оддалік, де бульвар круто завертав, прибійна хвиля була з такою силою, що над берегом раз за разом злітав водограй і заливав на кілька метрів набережну. Десь далеко з морі, оповитому темрявою, світив вогниками пароплав.

Я сів на мокру лаву, що стояла поруч. Не було змоги одірвати очей від темної прірви, де вирувала стихія, звідки долинав відгомін боротьби невидимих сил. Людину лякає темрява і водночас тягне до себе, обіцяючи викрити досі неznані таємниці.

Раптом поруч хтось спинився. Я не повернув голови, але вгадав, що їх двоє. Вони постояли трохи мовчки, і зрештою тихий чоловічий голос запропонував:

— Сядьмо.

Обоє сіли на другому краю лави. Я ледве повернувся до них, проте в темряві розгледіти своїх сусід не зміг. Побачив лише, що то була парочка.

— Завтра ти їдеш, а я ще залишаюсь, — говорив він.

— Так, ти залишишся.

Його приглушений голос свідчив про якусь розгубленість, тривогу й бажання говорити якомога тихше, щоб хтось не почув його слів.

— У мене ще п'ять день.

— Розлука буде дуже коротка.

— Лідо, якщо хочеш, то я готовий хоч зараз...

— Дурненький, — промовила вона ніжно, — ну хто тобі дозволить втрачати п'ять день?

— Але коли я буду з тобою...

Він промовив це дуже тихо, я швидше вгадав, ніж почув, останнє слово. Ліда засміялася.

— Ні, ні, — сказала вона, — тобі обов'язково треба відпочити. Я хочу, щоб ти зостався.

Тон, яким вона промовила "я хочу, щоб ти зостався", переконав мене, що вона справді цього хоче, але зовсім не з інтересів свого супутника.

Та чи обходять мене розмова і взаємини курортної парочки? І я знов поринув

поглядом у морську темряву, прислухаючись до голосу моря, намагаючись розібрати незнану мову хвиль і прибою. Але цьому заважав її голос, такий чистий і приємний. І коли вони пішли, захотілося схопитися з місця, податися за ними, щоб розгледіти її при світлі ліхтаря. Я стримав себе, згадуючи, як часто буває, коли очарування від ліній постаті або від голосу враз зникає, тільки глянеш жінці в обличчя. Краще, створивши ілюзію, не знищувати її зайвою цікавістю. Я дивився в темінь над морем і знав, що ніяких таємниць там нема, але не міг переконати себе в цьому, згадував голос незнайомки і тішив себе думкою, що поруч мене сиділа чарівна красуня.

Пароплав, що йшов з моря, наближався до берега і дав гудок, сповіщаючи про своє прибуття. Я встав з лави, щоб іти до готелю. Тут я помітив на землі щось чорне. Ступив кілька кроків, нахилився і підняв дамську сумочку. Подивився навколо, але на бульварі, крім мене, вже нікого не було. Я був певен, що сумочку загубила власниця приємного голосу, і навіть зрадів, що є можливість з нею познайомитись. Але де вона? Чи повернеться сюди? Завтра вона їде. Залишалося посидіти тут і підождати. А може, в сумочці є якісь документи?

Остання думка примусила підійти до ліхтаря й відкрити сумочку. В середині знайшов шовкову хустинку з ініціалами "Л. Ш", тубик з губною помадою, флакончик "Кримської троянди", гребінець, пудреницю та якийсь лист. Жодного документа, жодного папірця, що могли б вказати, хто власниця сумочки. Читати чужий лист мені було ніяково, і, стримуючи свою цікавість, я повернувся до лавки над морем.

Ждати більше ніж годину невистало терпцю. Час був уже пізній. До готелю я повернувся далеко запівніч, і порт'є з цікавістю позирнув на мене, віддаючи ключ від кімнати. Опинившись у своєму номері, я засвітив настільну лампу і уважніше розгледів знахідку. Це була елегантна сумочка, прикрашена ніжносиніми волошками. Такі сумочки носять милі, проте не дуже вибагливі франтихи, які віддають перевагу не так міцним, довговічним, як гарним, легким і ефектним речам.

Знов переглянувши те, що містилося там, я нарешті дозволив собі прочитати листа.

"Шановна Лідіє Дмитрівно!

Я хотів написати "люба Лідо", але не знаю, чи дозволите мені таку вільність. Минуло багато часу відтоді, коли це дозволялося. Проте я хочу в цьому листі звати Вас так само, як звав тоді, бо лист цей неофіційний і, може, останній.

Сьогодні я приїхав до Вашого міста, довідався про Вашу адресу, але не зміг Вас побачити. Мушу сьогодні ж виїхати з тим, щоб за кілька днів повернутися. Ви знатимете про мій приїзд і, якщо схочете, дасте можливість побачити Вас.

Сьогодні для мене особливий день. Адже кілька років тому саме цього дня я вперше побачив Вас. На моєму столі стоїть букет білих троянд. Це — "Снігова королева"...

Чи пригадуєш ти той сонячний радісний день, коли ми зустрілися з тобою в Долині квітів, коли ти прийшла туди за "Сніговою королевою"? Навколо зеленіли дерева, на плантаціях цвіли троянди, мов кров, червоніли гвоздики, дзюрчав струмок під маленьким містком, на якому ми стояли, а над нами височіли снігові хребти піднебесних гір. До моєї пам'яті, здається, запало все до найменшої дрібниці, що я

бачив тоді. Біла суконька, квіти в лівій руці, біляві шовкові кучері на твоїй голівці, задьористий носик і чудесні очі, мов краплини ранішньої роси. Я порівняв тебе з трояндами, які ти тримала в руці, і назвав тебе Сніговою королевою.

Чи пригадуєш, як, жартуючи, ти пообіцяла дозволити себе поцілувати один-єдиний раз, коли я зустріну тебе через місяць на маленькій станції між Києвом і Одесою? Ти сміялася з цієї умови, бо знала, що незабаром я мушу їхати далеко за Урал, у засніжений Сибір.

Минув місяць, і пізно ввечері я прийшов на станцію, через яку ти мала проїхати ранком наступного дня, повертаючись додому. Ту ніч я не спав. Десь опівночі, перейшовши високим мостом через залізницю, опинився в маленькому містечку. На вулицях панувала темрява, лише зорі ледве освітлювали силуети будинків та тополь. Рідко-рідко зустрічалися перехожі. Був час возовиці, і в повітрі пахло пилом та снопами. Блукаючи вулицями того містечка, я вийшов у поле. Пригадую високий насип, порослий густою травою. Зійшовши на той насип, довго там стояв, оглядаючи небо. Я дивився на зорі і думав про ту символічну зірку, яку кожен з нас хоче привласнити, — зірку, що знаменує долю людини. Я вибрав найкращі з них для тебе і для себе. За цим смішним заняттям, яке зрозуміле лише закоханому, застав мене ранок. Я повернувся на станцію. Коли черговий по перону "вибив" у дзвінок традиційну оповістку про вихід поїзда з сусідньої станції, я відчув приплив сильного хвилювання. "Чи їде вона сама сьогодні? Чи пам'ятає нашу умову й свою обіцянку? Певне, давно забула про свій жарт. Коли їде цим поїздом, то спокійно проспить ранішній час на своїй полиці. Навіть якщо й прокинеться, то як же я знайду її, не знаючи, в якому вона вагоні? А поїзд так мало стоїть на станції. Правда, у мене був квиток на той самий поїзд, і я тішив себе надією, що, може, розшукаю тебе в одному з вагонів під час поїздки.

Паровоз гукнув біля семафора і з гуркотом влетів на станцію. На дверях одного з вагонів я побачив тебе. Ти сміялася, виглядаючи на перон. Ти була радісно здивована, коли побачила мене. Не вірю, щоб ти забула про ту чудову хвилину.

Після того ми стали чи не найкращими друзями. Пригадуєш той день у вагоні? Наприкінці ми трохи посварилися, але потім якого теплого, любого листа одержав я від тебе. А далі? Я був за кілька тисяч кілометрів від тебе. Протягом довгого часу писав тобі листа за листом, але відповіді не одержував. Потім у мене сталися деякі зміни, були неприємності, довелося їхати працювати не туди, куди хотів. Я втратив тебе. Минали роки, спала гострота болю, та десь у глибині моєї свідомості весь час щось щеміло, коли згадував тебе. І довідавшись про твою адресу, не можу не написати тобі ще раз і не попросити про побачення, моя Снігова королево..."

"Так ось вони й зустрілися", — подумав я, згадуючи парочку над морем. "Але чи це він?" І чомусь мене пройняла певність, що то не міг бути автор листа.

Це ускладняло справу з поверненням сумочки. Спочатку я хотів другого ж дня дати об'яву в місцевій газеті або почепити десь на паркані біля моря оголошення про знахідку. Але тепер мені здалося, що це неможливо. Адже вона ранком виїздить

відділя, залишається її супутник. А він, мабуть, знає про загублену сумочку, може прийти по неї і, коли я поверну, прочитає листа. А лист цей призначався не для нього.

І я вирішив зберегти в себе сумочку до того часу, поки не зустрінуся з жінкою, голос якої я чув там, над морем. Може, це ніколи не трапиться. Тоді у мене збережеться людський документ про кохання, про щирість почуття, про якусь трагічну розлуку.

2. РЕДАКТОР УСМІХАЄТЬСЯ

Антон Павлович Черняк, редактор науково-технічного журналу "Зоря", прислав мені листа з проханням негайно прибути до столиці для переговорів про якусь надзвичайно інтересну роботу. Хоча я збирався відпочивати на півдні ще тижнів зо два, тим більш що в моїй квартирі відбувався капітальний ремонт, та виклик Черняка мене зацікавив.

В телеграмі одночасно натикалося про бажаність мого постійного співробітництва у "Зорі". Давнє знайомство з Антоном Павловичем, моє щире захоплення "Зорею", що на той час уже користалася світовою популярністю, і постійний інтерес до науково-технічних проблем примусили мене поставитись до цієї пропозиції серйозно. І я, відповівши Чернякові телеграмою, негайно виїхав. В телеграмі я сповіщав про поїзд, вагон, яким їду, і одночасно (з огляду на ремонт квартири) просив потурбуватися про номер у готелі.

На вокзалі мене зустрів молодий чоловік. Він відрекомендувався співробітником "Зорі" Догадовим і запросив їхати разом з ним прямо до редакції.

З Черняком ми домовилися дуже швидко.

— Людина, яка вміє писати нариси, людина, яка знає стенографію, дві мови, людина, яка добре володіє фотоапаратом, самостійно їздить на мотоциклі, переносить качку на літаках, пароплавах, автомобілях і верблюдах, а крім того, відзначається великою цікавістю до всього, що її обходить і не обходить, — така людина нам потрібна на посаду спеціального роз'їзного кореспондента.

— Розумію тебе, — відповів я Чернякові, — але я не зовсім бездоганий, коли мова йде про якості, які ти згадуєш, а головне, в техніці я тямлю, одверто кажучи, дуже мало. Я нею цікавлюся, та цього, мабуть, замало для науково-технічного журналу.

— Ти не статті, Олексю Мартиновичу, писатимеш, а нариси. Нам же край потрібна жива розповідь про нові відкриття, про проблеми, які стоять перед нашими ученими. Ми дамо тобі можливість об'їхати найцікавіші будівництва, зазирнути в найвидатніші лабораторії, взяти участь у найнебезпечніших експедиціях.

— Щодо останнього, то, гадаю, це необов'язково, — несміливо промовив я.

— Ясно. Але бажано... Думаю, в тебе сміливості вистачить, скажімо, спуститися в батисфері в океан на глибину в п'ять-шість кілометрів. Або піднятися на сорок-п'ятдесят кілометрів у стратосферу ...

— Безумовно. Тільки ж у такі експедиції дуже рідко беруть журналістів. Для них невивистачає місця... Отже, я не претендую на те...

— Ні, якщо ми настоїмо, то це завжди можна буде влаштувати. От, приміром,

незабаром до Льодовитого океану виходить підводний човен, що довго плаватиме під кригою в районі полюса. Надзвичайно цікава експедиція! Ну і, звісно, небезпечна. Як правило, п'ятдесят процентів таких експедицій гине... Я можу влаштувати тебе там нашим кореспондентом.

"Чорти б тебе взяли!" — подумав я цілком широко й поспішив одхилити пропозицію, посилаючись на втому і натякаючи на своє бажання поїхати зараз кудись ближче до екватора.

Але виянилось, що в даний момент йдеться про написання кількох нарисів про будівництво нового великого тунелю під Кримськими горами; цей тунель мав зв'язати найкоротшим шляхом Сімферополь та Ялту. З автором цього проекту редактор обіцяв познайомити мене найближчим часом.

Правду кажучи, це завдання не дуже мене зацікавило.

Але воно давало мені можливість знов повернутися до Чорного моря. Загалом же робота в "Зорі" мене цікавила.

Кінець кінцем ми домовились. Я був призначений на посаду роз'їзного кореспондента для спеціальних доручень.

Прощаючись зо мною, Черняк тикнув мені в руку якийсь квиток і сказав:

— Приходь сьогодні неодмінно.

Це було запрошення на вечір-зустріч з відомим льотчиком Шелемехою, яку влаштувала редакція "Зорі". Цього льотчика я колись знав. Коли починав він свою льотну службу, я починав писати свої перші нариси. Він не раз катав мене на літаку під час різних парадів та демонстрацій у маленькому місті, де я тоді жив, а він закінчував авіаційну школу.

Тому я так поспішив увечері на цю зустріч.

Треба сказати, що невдовзі перед тим Шелемеха встановив новий рекорд швидкості, пролетівши за п'ятнадцять годин з Москви до Владивостока, і тепер славного льотчика вітала вся країна. Розповідали, що він одержує безліч листів, телеграм, сотні букетів і тисячі запрошень завітати на різні підприємства, клуби, університети, міста; що в нього вимагали побачень, інтерв'ю, автографів, шматочків його комбінезона, в якому він летів, клаптиків карти, якою користався під час польоту; його закидали запитаннями, як він почував себе в польоті, що їв, чи спав, чи він одружений і коли полетить на Південний полюс.

Шелемеха відповідав, що радий кожного бачити, скрізь виступати, все віддати, але не можна цього зробити, бо доба має тільки двадцять чотири години.

В редакцію "Зорі" льотчик, очевидно, приїхав лише тому, що там зібралися його найближчі друзі — конструктори літаків, математики та фізики, яких він дуже поважав.

Можна зрозуміти мою радість, коли льотчик одразу ж впізнав мене, міцно потис руку і висловив Чернякові подяку за зустріч із старим другом. Моя персона набрала в очах присутніх відповідної ваги, і мені довелось перебрати якусь частку загальної уваги на себе. Я догадувався, що одною з причин радості Шелемехи була певна ніяковість, яку він відчував перед зібраними там професорами та академіками. Але я не міг

надовго врятувати його від натовпу видатних учених. Крім того, переконавшись, що вони не страшні, він залюбки пустився з ними в розмову.

Вечір тривав, як і всі такі вечори: дуже цікаво для присутніх, радісно й клопітливо для організаторів і трохи стомливо для героя, що був в центрі уваги.

Черняк, проголошуючи тост за надзвичайний успіх Шелемехи, усміхаючись, сказав:

— Я хочу попередити, що вашому рекордові загрожує недовговічність. Учора ми одержали листа від одного з наших читачів, школяра, який сповіщає, що в нього є проект, як провести вантажний поїзд з Москви до Владивостока за вісім годин.

Голосний сміх вкрив слова редактора. Цей жарт усім сподобався.

— Що ж, — теж сміючись, відповів Шелемеха, — тоді я проголошую тост за автора того проекту і надіюсь, що коли він виросте і стане інженером, то здійснить свій намір.

Після шампанського, коли вже всі почували себе напрочуд весело й вільно, розмова цілком втратила офіційний тон, гості поділилися на гуртки, залежно від своїх інтересів та оповідачів, що зуміли зосередити навколо себе увагу. В одному місці йшла мова про авіацію, у другому сперечалися про політику, в третьому обмірковували якісь новини. В цей час біля мене опинився Черняк і, показуючи на того чи іншого гостя, називав його, одночасно зазначаючи професію, звання, посаду, одне слово, даючи коротку характеристику, яку, на думку редактора, мусив знати співробітник "Зорі".

Мою увагу привернула одна група гостей, де суперечка відбувалась особливо гостро. В центрі тієї групи було двоє молодих людей. Один, худенький, невисокий на зріст, дуже рухливий, говорив енергійно і підтверджував свої докази помахами рук, киванням голови, мімікою. Другий, значно вищий від свого співбесідника, з обличчям, яке явно псували великий ніс, міцно стулені губи, похмурий вираз, поводився спокійніше, але, очевидно, не виявляв жодних поступок своєму супротивникові. В тій групі стояв знайомий уже мені Догадов і уважно слухав суперечку. Іноді в розмову встриявав старенький чоловічок з довгою шиєю, озброєний великими окулярами.

— Це хто? — спитав я Черняка.

— А-а... То люди, яких треба мати на увазі. Молоді інженери, приятелі, давно не бачились, а оце зустрілися і про щось засперечались. Маленький — інженер Самборський, електрик. Конструктор кількох нових апаратів для шахт. Тепер він працює в одній з лабораторій академіка Саклатвали. Високий — інженер Макаренко, великий мрійник, дуже вперта людина, хоч і не зовсім послідовна. Він почав учитися на фізико-математичному факультеті, потім перейшов на геологічний, а скінчив гірничий. По закінченні інституту його послали будувати шахти в Іркутському вугільному басейні. Там він показав чудеса в галузі підземного будівництва, і в вузькому колі висококваліфікованих спеціалістів на нього дивляться як на нову зірку. Але так зарекомендувавши себе, він все ж таки при першій же нагоді залишив шахтне будівництво і приїхав сюди до Саклатвали з проектом тунелю між Сімферополем та Ялтою.

— То це про нього та про його проект я мушу писати?

— Так, так. Тільки ти поки що нічого йому не кажи про це. Завтра або позавтра ми поговоримо з ним спеціально...

— А хто отой дідок в окулярах, що втручається в їхню розмову? — спитав я.

— Це їхній колишній учитель, нині професор ботаніки Довгалюк.

— Професор Довгалюк? Той самий? Відомий своїми експедиціями?

— Так... Здається, він іде до нас. Зараз я тебе познайомлю з ним.

Справді, дідок підійшов до Черняка, і той відрекомендував йому мене. Професор привітно потиснув мені руку і одночасно відповів на запитання редактора, про що сперечаються молоді люди.

— Не погоджуються відносно ефективності електроустаткування на шахтах. Вічна історія — їхні суперечки. У школі, в молодших класах, бувало до бійки доходило... А я до вас з проханням, Антоне Павловичу.

— Прошу, Аркадію Михайловичу.

— Ви б мені показали листа того юного прожектора, що про нього згадували, коли виголошували тост.

— Знов вишукуєте молоді таланти? Тільки там нема нічого вартого уваги.

— То байдуже, покажіть листа.

— Спробуємо розшукати, якщо не пропав у редакційній корзинці. Ми ж зберігаємо тільки ті листи, що мають якусь цінність... Товаришу Догадов, будь ласка, на хвилинку.

Догадов швиденько підійшов. Черняк попросив знайти лист школяра і передати професорові Довгалюку.

Догадов подався виконувати доручення, а ми наблизилися до молодих інженерів, з якими редактор відразу мене познайомив. Самборський гаряче потиснув мені руку і сказав якийсь комплімент на адресу моїх нарисів, що їх доводилося йому читати. Макаренко промовчав, і лише в очах його промайнула якась насторожена зацікавленість.

Був уже пізній час. Гості один по одному залишали редакцію. До Черняка підійшов Шелемеха і став прощатися.

— Аркадію Михайловичу, — звернувся льотчик до професора, як до старого знайомого, — ви готові?

— Так... Зараз мені тут один лист дадуть, і я можу їхати.

— Кайдаш, а тобі куди? — спитав Шелемеха мене. — Може, я тебе підвезу?

Я назвав свій готель.

— О, це дуже далеко. Знаєш що, навіщо тобі той готель? їдь до мене. У мене величезна квартира, а зараз там, крім сестри, нікого нема. Батьки й дружина на дачі, я післязавтра теж туди поїду. Отже, ти можеш у нас залишитися, поки будеш тут. Поїхали!

Останнє слово було сказано так владно, що я не дуже заперечував. Я приєднався до Шелемехи та професора Довгалюка, що вже виходили на вулицю.

3. НІЧНИЙ ГІСТЬ

З розмови в машині я дізнався, що Шелемеха і професор Довгалюк мешкають в

одному будинку і що Шелемеха теж належить до давніх учнів професора.

— Станіслав, — звернувся до нього професор, — цими днями у мене в дендрарії черговий, двісті п'ятдесят третій вечір фантазії. Я радий запросити тебе.

— З великою охотою, Аркадію Михайловичу, — відказав льотчик. — Але, мабуть, ще завтра виїду на дачу до своїх. Вчора туди поїхала дружина, і я обіцяв їй тут не затримуватись. Я ж уже у відпустці. Передайте, будь ласка, від мене друзям привіт. Багато фантастів у вас збирається?

— Буде чоловік шість-сім. Макаренко ж приїхав.

— А-а... Цей молодий чоловік? Я його досі щось не зустрічав.

— Так ти ж років на сім старший за нього. До того ж він учився у мене лише років два, а потім переїхав з батьками до Сибіру. Проте часто писав мені, Він із Самборським колись дуже дружив. Правда, останнім часом вони віддалились один від одного.

— Самборського ніби пригадую. Зустрічав разів зо два на ваших вечорах.

— Пробачте, — втрутився я в розмову, — що це за вечори з такою привабливою назвою?

— Якщо цікавишся, професор може запросити тебе на один із них. Це ж можна, Аркадію Михайловичу?

Професор згодився і побажав бачити мене у себе на найближчому вечорі фантазії.

— Треба тобі сказати, — звернувся до мене Шелемеха, — що Аркадій Михайлович тримає зв'язок з багатьма своїми учнями і після школи. Особливо з тими, які брали участь в різних експедиціях та подорожах. Є в йас така традиція: раз на місяць збиратися на чашку чаю до Аркадія Михайловича, розповідати про свою роботу, обговорювати найрізноманітніші проблеми науки й техніки, обмірковувати плани екскурсій і експедицій професора, згадувати минулі подорожі, в яких ми брали участь. На такому вечорі ти можеш зустрінути людей різних професій: лікаря, астронома, фізика, льотчика, артиста, художника... — Шелемеха перервав свою розповідь, бо шофер зупинив машину.

— Приїхали, — сказав льотчик, — прошу, виходьте. Вулиця Червоних ботаніків, будинок номер п'ять.

На тротуарі перед будинком ми розпрощалися з професором (він жив в іншому під'їзді) і рушили сходами на третій поверх. Мій господар одімкнув двері, зайшов у широкий коридор, включив електрику і запросив мене. — Роздягайся, — неголосно промовив льотчик, — тільки тихше, сестра спить.'

Я скинув плащ і капелюх, повісив на вішалку і спитав, котра година.

— Чверть на третю, — відповів гостинний хазяїн. — Пізно, зараз я тебе влаштую.

— Стась, це ти? — почувся стривожений голос з дверей.

— Я, ти не спиш?

— Стась, у кабінеті злодії, — схвильовано вимовив той же голос.

Шелемеха глянув на мене й нахмурився. Ту ж мить сунув мені в руку скляну вазу з квітами, що стояла в коридорі, а сам схопив високий столик-підставку і, тримаючи його, немов ломаку, рвучким поривом другої руки відчинив двері до темної кімнати. Не

зупиняючись, він вскочив туди. Я не встиг ще злякатися і, не розуміючи небезпеки, кинувся за льотчиком. Та з розгону наскочив на стілець і разом з ним гримнув на підлогу, а ваза в моїй руці розлетілася на дрізки.

— Стась! — почувся жіночий зойк.

Ту ж мить кімната освітилася, і я схопився на рівні ноги. Льотчик стояв біля вимикача і оглядався навколо. Я побачив великий стіл із стільцями навколо та буфет у куточку. Очевидно, ми були в їдальні. На дверях, стискуючи в руках високо піднятий стілець, стояла дівчина в самій сорочці. Напроти неї інші двері, що вели, як я потім довідався, до кабінету, теж були розчинені. Там було темно. Увагу Шелемехи привернуло одчинене вікно. На підвіконні лежав перекинутий вазон. Льотчик підійшов до вікна і висунувся з нього, оглядаючи вулицю. Дівчина тим часом зникла. На підлозі лежав стілець, валялися склянки від вази і квіти.

Шелемеха спокійно пройшов у кабінет, засвітив там, але одразу ж вийшов, сів на стілець і голосно зареготав.

— Ну й вигляд у тебе, — сказав він, наче відчуваючи величезне задбволєння. — Лїдо! — покликав він сестру.

Тут я помітив, що костюм на мені мокрий. Коли в коридорі брав вазу, то перевернув її і вилив на себе во ду. Зрозумівши, що все закінчилось і ніяких злодіїв нема, я сам засміявся, згадуючи, як ми атакували цю кімнату.

До їдальні зайшла Ліда. Вона була в квітчастому халаті, трохи розкуйовджена і все ще схвильована.

— Втекли, — сказав льотчик, показуючи сестрі на вікно.

Вона глянула на мене, потім допитливо подивилась на брата.

— Це мій старий приятель, Олекса Мартинович Кайдаш, журналіст. Знайомтесь.

Я повернувся до дівчини, наміряючись простягнути їй руку. Але вона лише кивнула мені.

— Розкажуй, що тут трапилось, — попросив брат.

— О пів на дванадцяту я лягла спати. Мабуть, заснула швидко... Раптом прокинулась...

— Снилось щось?

— Ні... Прокинулась. Розплющила очі — темно. Хотіла повернутися, коли чую якесь шарудіння в їдальні. Спершу подумала, що ти приїхав. Хотіла спитати, але чому ж, думаю, ти не світиш. Це на тебе не схоже. Чую тихі, обережні кроки. На твої не схожі. Згадала, що я сама в квартирі, і стало страшно. Заплющила очі й лежу тихесенько, не дишу. Потім вирішила, що коли зайде до спальні, то треба вдати, що сплю. А він раптом спинився, затих. Стало ще страшніше. Не знаю, скільки часу минуло, чую тільки, як серце в мене колотиться. Потім почала думати, що, може, мені тільки привиділось, а там нічого нема. Хотіла вже встати і засвітити світло, коли двері де мене в спальню — ри-ип. Ти не можеш собі уявити, що зо мною сталося. Я вся похолола. Заплющую очі, тільки не дуже, щоб була схожа на сонну, і чую, як двері помалу відчиняються, а далі наче щось майнуло мені по обличчю, по очах. Догадалась, що він електричним

ліхтариком світить. Потім, мабуть, погасив. Лише в вухах щось шумить і стукає. Далі чую, як зачинив двері й пішов до кабінету. Тут уже я не знала, що робити. Вискочити з квартири і зчинити на сходах галас чи кинутися до вікна, розбити шибку й кричати на вулицю. Раптом майнула думка: а що коли один стоїть тут, у моїй кімнаті, чатує на кожний мій рух, поки другий розглядає, що йому цінного забрати? Ну, думаю, як вони ще прийдуть сюди, до гардероба...

— Тут у тебе серце й завмерло, коли згадала своє обмундирування, — мовив, посміхаючись, брат.

— Ні, якраз чую, хтось одмикає двері на сходах, заходить до коридора, потім твій голос. Розплющила очі, бачу — з коридора пробивається світло. Знову твій голос. Тоді я підбігла до дверей і гукнула тебе.

— Отож утік через вікно, — з жалем вимовив Станіслав. — З третього поверху по ринві, мабуть, шугнув.

Він знов засміявся й почав пригадувати, який вигляд був у кожного з нас в той момент. Особливо сміявся з самого себе, як озброївся столиком.

— Пістолета я ніколи не ношу з собою, — наче прохаючи пробачення, сказав він мені.

Я не міг одвести очей від його сестри. Може, тому було причиною електричне освітлення та її хвилювання, але я ще ніколи в житті не бачив такої чарівної дівчини. Спочатку вона поглядала на мене досить суворо, але тепер, лукаво посміхаючись, призналась, що коли почула гуркіт падаючого стільця та дзенькіт розбитого посуду, то, боячись за брата, вискочила з стільцем йому на допомогу.

— Побачивши вас, я в першу мить подумала: "зłodій". І ледве не стукнула по голові своєю зброєю.

Шелемеха, почувши це, аж зайшовся сміхом.

— От так номер був би, — сказав він, постукуючи себе кулаком по коліну.

— Я думаю, ви мені пробачите? — звернулась до мене Ліда.

— Навіть глибоко вдячний...

— Авжеж, — кинув Станіслав, — авжеж... Дістати стільцем по головешці... Справді подякуєш, коли не зазнаєш такої неприємності.

Я охоче, до самого ранку, розмовляв би з сестрою льотчика. Та він, очевидно, дивився на це інакше. Чемно, але рішуче запропонував відкласти "тари-бари" на завтра, а зараз іти спати.

— Скільки тривоги приносить несподіваний нічний гість, — сказала на прощання Ліда.

— Це ви про кого? — спитав я. — Про нього, — думаючи про злодія, — чи про мене?

— Хай буде про вас, — посміхнулась вона, ледве ворухнувши пухлими дитячими губами і повівши очима на мій мокрий піджак.

Ліда зникла за дверима спальні, а Станіслав одвів мене до кабінету і показав на широку канапу.

— Влаштовуйся, як сам знаєш. У канапі знайдеш свіжу білизну, подушку й ковдру.

Це в мене спеціально для гостей.

— Твоя сестра одружена? — спитав я.

— Ач який цікавий... Ні. Але тут є один лікар. Барабаш. Молодий, проте тямущий хлопчина. Тільки вайлуватий. Певний кандидат під її черевики. Ну, бувай, висипайся. Ранком будити не будемо.

Станіслав вийшов, а я, уклавшись на канапі, спробував заснути. Але це вдалося не одразу. Подія із злодієм збентежила мене. Згадав Ліду. Було приємно думати про неї. Пригадував її розповідь і... раптом звівся. Спало на думку, що я вже чув її голос. Це ж голос жінки, яку я зустрів два тижні тому вночі над морем в супроводі якогось чоловіка! Певності цього я, правда, не мав. Та думка, що доля звела мене з власницею знайденої мною сумочки, довго не давала мені заснути... З ким вона тоді була? Хто цей лікар, про якого згадував Станіслав? Може, він автор того листа, який зберігається в мене? А може, все-таки то була не Ліда? Гм... В сумочці лежала хустинка з ініціалами "Л. Ш." Так, то, безперечно, була Ліда Шелемеха. Я ще не бачив лікаря Барабаша, але в глибині душі ворухнулися ревності. Одне з двох: або Барабаш автор листа, або вір той, хто гуляв тоді з нею над морем і кому вона не дозволила їхати разом з нею. Коли це той, другий... Навряд чи він міг розраховувати на великий успіх.

Отже, я знайшов Снігову королеву невідомого мені юнака. Така могла причарувати не одного. Передо мною постало питання: чи повертати цій дівчині сумочку і того листа? Насамперед треба буде переконатися, що це справді вона...

З цими думками я заснув лише на світанку.

4. ЗАПРОШЕННЯ

Другого дня новий співробітник "Зорі" прокинувся після полудня.

Із стін кабінету на мене глянули портрети Віллі Поста та Сігізмунда Леваневського і карта земних півкуль. За склом високих полиць стояли численні книги. Мою увагу привернуло, що в цій великій кімнаті було два письмових столи, поставлених один до одного, кожен із своєю лампою та прибором. Наче тут працювали двоє людей. Учора, поспішаючи лягти, я не звернув на це уваги.

Поки одягався, рипнули двері, і почувся голос Станіслава:

— Не спиш?

— Ні. Здається, час вставати, га?

— Ще б пак! — сказав хазяїн, заходячи до кімнати й посміхаючись.

— Ну що, вночі несподівані гості більше не з'являлися?

— З мене й одного досить. Коли б ми вчасно не наспіли, то, мабуть, плакали б деякі речі. Хоча, що б він особливо цінного міг винести відціля?

— Мабуть, він саме до твого письмового стола добирався, коли ми зайшли.

— Там-то цінне є, тільки не для нього. Грошей я в столі не держу, золотих годинників теж. А мої розрахунки йому не потрібні. Лідині папери теж. — Станіслав показав на один із столів. — Це її. Я ж дома буваю не часто, так що в нас кабінет на двох. Поки що миримось... Ну, давай умиватися, а то я вже хочу снідати.

Під час сніданку Станіслав частував мене холодними закусками та чаєм з вином,

запевняючи, що це найкращий напій для шлунка ранком після банкету. Я ждав, що з нами снідатиме і Ліда. Але вона не показувалась. Так і не впоравшись з своєю цікавістю, я спитав:

— Де ж твоя сестра?

— Ліда на роботі. Не всі ж працюють спеціальними кореспондентами, щоб вільно поводитись з своїм часом.

— А ти?

— Я ж у відпустці, хіба не казав?

— Так, так. І їдеш на дачу до дружини й батьків?

— Хотів би сьогодні, та не знаю. Мабуть, завтра доведеться.

— А чому сестру з собою не береш?

— Вона недавно повернулась з відпустки. В Криму була. Тепер у неї багато роботи.

— Де вона працює?

— У академіка Саклатвали. В лабораторії металів.

— Вона будівництвом займається?

— Не зовсім так. Вона фізико-хімік. Спеціалізувалася на вивченні різних металів. Ну, а метали — будівельний матеріал. Вона ж і мені допомогла. Мій літак і його мотор збудовано з нових матеріалів. Розповідати тобі про них я не буду, бо це військова таємниця, але вони — значний крок вперед для нашої авіації.

— Цікаво.

— Безперечно. Зараз я думаю відпочити місяця півтора, а там займусь знов цим літаком. Мені думається, що коли інженери допоможуть, то наступної весни я перекрию свій рекорд не менш як хвилин на сорок п'ять.

Після сніданку, розпрощавшись з Шелемехою, я поїхав до редакції домовитися про свої перші завдання.

Черняка застав трохи кислим. Він признався, що не виспався після вчорашнього вечора.

— Ти на кілька днів затримайся у нас. Підождемо, що там з'ясується з проектом Макаренка. А поки що ось тобі цікава тема. Візьми яку-небудь з лабораторій науково-дослідного інституту будівельних матеріалів та будівельної техніки.

— Це академіка Саклатвали?

— Так. Він керує цим інститутом.

— Я охоче взяв би лабораторію металів.

— Не заперечую. Приготуй папірець від редакції, я підпишу, і рушай туди.

Я поспішив до друкарської машинки. Там мене побачив Догадов, приязно привітався, як із давнім знайомим, і сповістив, що бачив листа на моє ім'я, якого тільки-но приніс до редакції листоноша. Догадов зараз же побіг у кімнату до секретаря і приніс відтіля листа. В конверті було запрошення від професора Довгалюка відвідати його сьогодні ввечері, бо саме сьогодні до нього збираються кілька друзів на склянку чаю.

— Дуже вам вдячний, — подякував я Догадову. — Це запрошення на вечір фантазії.

— Що то за вечір? — зацікавився він.

Коли я пояснив йому, він почав просити взяти його з собою. Я радий був би задовольнити прохання, але не знав, як подивиться на це професор.

— Знаєте що, — сказав я своєму колезі, — я дзенькну телефоном до Шелемехи і спитаю, чи це зручно. Краща буде, якщо він вас приведе туди. Я ж бо людина зовсім нова і, мабуть, не цікава для Довгалюка.

Догадов погодився. Скориставшись телефоном, що стояв біля мене, я за хвилину розмовляв із Станіславом. Льотчик відповів, що приводити нового гостя до професора справа делікатна. Він не хоче зловживати своєю настирливістю, але обіцяв поговорити з Аркадієм Михайловичем, щоб той запросив Догадова на один із наступних вечорів.

— А чому це так несподівано? — спитав я Станіслава. — Учора ж професор нічого не говорив.

— Він сьогодні дзвонив мені, тільки-но ти пішов, і просив обов'язково відвідати його ввечері. Це, власне, заради моєї недостойної персони, бо завтра я все ж таки їду.

— А хто там іще буде?

— Не знаю. Ти, я, Ліда, а хто ще-невідомо. Тільки не спізнюйся, професор цього не любить.

— Гаразд.

І я повісив трубку.

— Ну що? — спитав Догадов.

Я переказав йому пояснення і обіцянку Шелемехи.

— Шкода, — розчаровано промовив він, — тішу себе надією, що льотчик замовить за мене слово і я ще попаду туди.

Мені самому було жаль колегу, бо я бачив, що йому дуже хотілося потрапити на той вечір.

— А хто там іще буде? — зацікавився він.

— Шелемеха не знає. Сестра його буде.

— Ліда Шелемеха? — швидко спитав Догадов.

— Так. А ви її знаєте?

— Колись бачив. — І він одійшов від мене. "Може, це він?" раптом запала мені в голову нова підозра.

Мушу признатися, що разом з цим у мене враз ворухнулася недоброзичливість до молодого чоловіка. Але я переміг це досадне почуття.

Через годину з листом, якого підписав Черняк, я їхав в інститут до академіка Саклатвали.

5. ВЕЧІР ФАНТАЗІЇ

Аркадій Михайлович Довгалюк займав маленьку квартиру на п'ятому поверсі, під самісіньким дахом. Двері мені відчинив сам професор. Він одразу ж запросив мене на солярій, де вже були гості.

Опинившись на даху, я мимоволі здивувався, побачивши там сад-квітник. В центрі здійсмався клумба, засаджена резедою, матіолою, тютюном. Навколо в діжках стояли

пальми, а поруч них — звичайнісінькі вишні та кущі ліщини. Трохи далі примостилися кілька ялинок. Під тими деревами були поставлені стіл та стільці. Все це освітлювала електрична лампочка під темним абажуром

Біля клумби стояло двоє людей. Я впізнав інженерів Самборського та Макаренка.

— Як вам тут подобається? — спитав Самборський, подаючи руку.

— Надзвичайно подобається. Давно росте цей сад?

— Уже десять років. Так, Ярослав? Самборський глянув на Макаренка.

— Яв цьому дендрарії вперше, — сказав Макаренко. — Професор влаштував його після того, як я виїхав з нашого міста. Колись ми збирались на квартирі у Аркадія Михайловича або в Палаці піонерів.

— Після того ви тут не бували? — спитав я.

— Ні. От уже десять років. З Аркадієм Михайловичем я кілька разів зустрічався на Кавказі, в Середній Азії, на Алтаї, на Далекому Сході. Він же щороку їздить в якусь експедицію. А з цим мужем, — він кивнув на Самборського, — ми протягом року навчалися математики в Томському університеті.

— А Шелемеху ви досі не знали?

— Ні, — втрутився Самборський. — Шелемеха ж із Стародіпрівська. Там Аркадій Михайлович ще раніш працював, і він знає його відтоді. Я, правда, вже бачне його кілька разів, а Ярослав учора зустрів його вперше.

— Я місяць тому приїхав сюди, — пояснив Макаренко. — Був тут недовго і виїхав, а позавчора вернувся.

— Думаєте тут залишитися?

— Напевне ще не знаю.

В цей час до нас приєдналося кілька гостей. Один за одним вони подавали руку й називали свої прізвища, а Самборський тут же говорив, хто вони.

— Свічка, — сказав довгий, незграбний юнак.

— Астроном, — пояснив Самборський.

— Гопп.

— Фізик.

— Макуха.

— Географ.

— Барабаш.

— Лікар, лікує всі хвороби, крім сердечних, — пожартував інженер.

Це прізвище одразу привернуло мою увагу. Саме в цей час хтось з нових гостей засвітив ще одну лампу, і в дендрарії стало видно, як удень. Барабаш мав приємне і розумне обличчя. Правда, в його рухах було щось таке, що свідчило про недостатню енергію. З одного боку, в ньому проглядали риси вольового характеру, швидше якоїсь постійності, а з другого — він справді нагадував людину, як говорить Станіслав, вайлувату.

Почувши жарт Самборського, він трохи подумав і лише потім відповів:

— На щастя, ти такого лікування не потребуєш. — І обличчя лікаря засіяло, наче

він несподівано для самого себе сказав щось дуже дотепне.

— Не минуло й півгодини, як він знайшов відповідь, — кепкуючи, продовжував Самборський. — Ось знайомся з моїм найкращим другом Макаренком.

— Дуже радий, дуже радий, — промовив Барабаш, вдруге тиснувши руку Макаренкові. — Ваш друг любить пожартувати.

— Він завжди цим відзначався, — відповів той.

— Правильно, я теж це казав.

Слухаючи лікаря, я цілком переконався, що тоді над морем зустрічав Ліду з ним.

Але ось і вона. На дах вийшов Аркадій Михайлович в супроводі брата й сестри Шелемех. Гості одразу загомоніли, побачивши свого старого учителя та знаменитого льотчика. Я думаю, що присутність Ліди теж багато важила, бо вільно чи не вільно, а погляд кожного з присутніх затримався на ній більше, ніж на професорові та майорові. Тільки чому дівчина раптом здригнулась і обличчя в неї наче змінилось, коли вона глянула в наш бік? Вона враз опанувала себе, але я був певен, що для неї трапилось щось несподіване. Невже те, що вона побачила тут Барабаша?

— Прошу сідати, — звернувся до всіх професор.

— Лідо, на хвилиночку, — покликав Самборський. — Познайомся з єдиною людиною, з якою ти тут ще не знайома. Мій кращий друг, — сказав він, показуючи на Макаренка.

Ліда простягла інженерові руку, і той потиснув її, мовчки уклоняючись. Вона теж мовчала.

— Ну, що ви наче в рот води набрали? — продовжував невгамовний Самборський. — Накажете вас відрекомендувати? Будь ласка. Лідія Дмитрівна Шелемеха, інженер фізико-хімік. Ярослав Васильович Макаренко, інженер-вигадник, уміє будувати шахти.

Барабаш, присутній при цьому, весело засміявся.

— Ви теж тут? — спитала мене Ліда, наче для неї це була новина.

Коли я з нею вітався, мені здалося, ніби від неї передавався якийсь неспокій.

Самборський посадовив Ліду поруч Макаренка. По другий бік біля неї хотів примоститися Барабаш, але поки він збирався, я зайняв це місце, і він мусив взяти інший стілець.

— Сьогодні я був у вашому інституті, — звернувся я до Ліди.

— Чого?

— Писатиму нарис про лабораторію металів. Нашу розмову перервав Аркадій Михайлович.

— Почнемо, — сказав професор, звертаючись до присутніх. — Як, товариші інженери? — він поглянув на Самборського та Макаренка. — Можна виключити велику лампу?

— Гадаю, що можна, — відповів Самборський, погасив неприкриту абажуром лампу і, показуючи на зоряно небо, сказав: — Сьогодні вечір фантазії повинен розпочати Свічка, йому найзручніше, користуючись цими численними маяками, повести наші думки в космічний океан.

— Ні, — відказав Аркадій Михайлович, — саме сьогодні це більше залежить від вас та від вашого найкращого друга Ярослава. Сьогодні ми високо підніматися не будемо. Насамперед вислухайте цього листа.

Він витяг з кишені папірець і почав читати:

— "Шановний товаришу редакторе! У мене є проект, як зробити, щоб поїзди проходили шлях від Москви до Владивостока за вісім годин, а може, й швидше. Я вже писав кільком редакціям, але вони або не відповідають, або пишуть, що мій проект фантастичний, нездійснений. Посилаю цей проект вам. Моя остання надія на вас. Інакше доведеться ждати, поки виросту й закінчу навчання. Учень 32-ої стародніпровської середньої школи Тарас Чуть".

Це, очевидно, був той самий лист, про який учора згадував Черняк.

Прочитавши листа, професор поклав його на стіл, зняв окуляри і, примруживши очі, оглянув своїх друзів.

Всі мовчали ждучи, що він скаже.

Аркадій Михайлович почав:

— Ви самі колись належали до юних фантастів і знаєте мої симпатії до тих, хто складає карколомні проекти, бо смілива думка — це те, що я найбільше ціную в людях. Підлітки, ще не озброєні знанням, особливо сміливі, хоча мало не завжди їх задуми надто фантастичні, практично нездійсненні. Але не може бути ні великого інженера, ні видатного хіміка, ні славетного лікаря, якщо вони не обдаровані здатністю до фантазування...

— І перетворювати свою фантазію в дійсність, — зауважив Шелемеха.

— Цілком справедливо. Ми про це не раз розмовляли. Я перейду одразу до справи, не затримуючи вашої уваги загальними міркуваннями. Разом з цим листом Тарас Чуть надіслав і свій проект, навіть з рисунками. Коли я переглянув усе це, мені здалося, що Тарас Чуть має рацію стверджувати можливість найшвидкісного пасажирського й вантажного руху у великих розмірах. Його пропозиція принципово правильна... Я не спеціаліст у галузі механіки та інших наук, що стосуються цього проекту, тому й вирішив запросити вас і почути ваші думки про це. Отже, дозвольте...

На солярії в цей час з'явилась нова людина, що перервала промову професора.

— Громадянин Довгалюк, — почувся пискливий голос, — я пропоную вам та вашим гостям негайно звільнити дах і забрати звідси ваші квіти й дерева. Це моє останнє попередження.

Професор, здивувавшись, дивився на чоловіка з пискливим голосом, не знаючи, мабуть, що відповісти.

— А в чім справа? — спитав Самборський, підводячись із свого місця.

— Я комендант цього будинку. Неодноразово попереджав громадянина Довгалюка, щоб громадянин Довгалюк звільнив солярій, який громадянинові Довгалюку не належить.

— У вас же є інший солярій, на другому кінці будинку... Ви його не використовуєте, — сказав нарешті професор.

— Ми й цей поки що не збираємось використовувати. Але це непорядок, що ви зайняли його.

— Ви, голубе, формаліст, — розсердився професор.

— Самі ви птиця. Даю вам п'ять хвилин, інакше вживу заходів.

— Слухайте, товаришу, — втрутився Шелемеха, звертаючись до коменданта. — По-перше, поведіться чемно, по-друге, зараз уже вечір, ми пересидимо тут, а завтра ви остаточно з'ясуєте цю справу. Не будьте бюрократом.

— Хто бюрократ? Я бюрократ? Ви ображаєте! Я з вами не розмовляю. П'ять хвилин!

Комендант повернувся і пішов з солярію під загальний, правда, стриманий сміх присутніх.

— Це обурливо! — поскаржився професор. — Ніхто ніколи на цей солярій не претендував і не користався ним. Так треба, щоб змінився комендант будинку. Скрізь він лазить. Знайшов мій дендрарій і присилає папірця: "Пропоную звільнити солярій від своїх речей і припинити користатися дахом".

Всі ми поспішили висловити Аркадію Михайловичу своє співчуття, а Шелемеха обіцяв другого дня поговорити з ким слід і заспокоїв професора, що ніякий комендант звідси його не виселить.

Так минуло кілька хвилин, коли з дверей показалась голова коменданта, який голосно сказав:

— Строк, який вам було дано, минув.

Тепер уся компанія вибухла реготом. Але комендант зразу зник.

Я глянув на свою сусідку, і мені впало в очі, що вона посміхається дуже стримано. А коли увага всіх була привернута до коменданта, стиха обмінялась кількома словами з Макаренком. Про що вони говорили, я не чув, але поведінка обох мені здалась трохи дивною. Вражала стриманість, яка, проте, ніяк не могла пояснюватися лише тим, що вони тільки що познайомились. Говорила вона, дивлячись убік, наче боялась, що хтось зверне увагу на їх розмову. Макаренко відповів їй дуже коротко, але, очевидно, вона зрозуміла його.

— Я думаю, ми продовжимо, — сказав професор, коли сміх затих.

— Просимо, просимо, — почувлися голоси.

— Так ось я читаю його проект.

Аркадій Михайлович підніс до очей другий папірець.

— "Треба побудувати абсолютно прямий тунель з Москви до Тихого океану". На рисунку цей тунель має вигляд хорди між двома точками на земній кулі... "Тоді і в Москві і на березі Тихого океану здаватиметься, що тунель опускається вниз. Коли таким тунелем пустити поїзд, то він по рейках, що йдуть похило, котитиметься все швидше й швидше. Тільки треба одразу його добре штовхнути. Мені здається, що такий поїзд в найближчому до центра землі місці може розвинути швидкість понад шість тисяч кілометрів на годину, бо шлях буде прямий, без поворотів і без зупинок. Щоправда, коли поїзд дійде до середини тунелю, перед ним постане ніби підйом, що тягтиметься до кінця тунелю. Але інерції поїзда вистачить, щоб подолати цей підйом і

добігти до краю тунелю".

Якусь хвилину панувало мовчання.

— І це весь проект? — спитав Самборський.

— Весь.

— Значить, він хоче просвердлити чверть земної кулі і пустити по цій трубі поїзди?

— Так.

— Мало не перпетуум-мобіле, — пробубонів астроном.

— Не зовсім так, — заперечив Макаренко. — Теоретично це можлива річ, Якби з цього тунелю викачати повітря, щоб воно не опиралось рухові поїзда, і усунути тертя на вісях поїзда і між його колесами та рейками, то можна було б, чого доброго, проїхати з Москви до Тихого океану за вісім годин, а то так і швидше.

— І не тільки це, — підхопив Самборський. — Ти, Ярославе, хоч і будівник тунелів, а забув, що середина такого тунелю пролягатиме на кілька сот кілометрів під землею поверхнею. Уявляєш, яка там температура?.. Адже в найглибшій шахті світу, яка не досягає й двох кілометрів, така задуха стоїть... А на глибині в сотні кілометрів всі метали розтопляться.

— А я й не стверджую, — посміхнувся Макаренко, — що при сучасному стані техніки практичне здійснення цього тунелю можливе.

— А мені цей проект подобається, — заявив Шелемеха. — Не знаю, чи можна його зараз здійснити і скільки такий тунель коштуватиме, але це був би ідеальний шлях. На випадок війни ніякі авіабомби його не пошкодили б. І що з того, що поїзд своїм ходом не досяг би другого кінця тунелю?

— Так можна ж підштовхнути, — втрутився Гопп, що досі мовчав. — Пустіть електропоїзд, і він піде цим тунелем з колосальною швидкістю і мінімальною затратою енергії. Я підтримую цей проект... хоча б для фантастичного нарису в "Зорі". — І Гопп подивився на мене.

Я вдячно йому вклонився.

— Хіба що для фантастичного оповідання, — звернувся до фізика Макаренко. — Ви ж уявляєте собі нереальність цього задуму. Тунель на кілька тисяч кілометрів завдовжки з заглибленням до тисячі кілометрів! Сімплонський тунель в Альпах найдовший зараз у світі — має коло двадцяти кілометрів. Будували його кілька років, і коштував він величезних грошей. А ви хочете збудувати тунель в чотириста чи п'ятсот раз довший. Це надто грандіозне завдання. Це буде, можливо, через сто п'ятдесят — двісті років, а може...

— Засперечалися, — почувся голос Барабаша, що звертався до Ліди.

Він підійшов до неї і став за стільцем. Дівчина досадливо відмахнулась. Вона уважно стежила за Макаренком, не одриваючи від нього очей.

— Я з тобою не згоден, — перебив Макаренка Самборський. — Для нашої техніки в принципі це цілком можливо.

— А чи уявляєш ти, скільки самого ґрунту довелося б розкопати, пробиваючи такий тунель?

— На будівництві Панамського каналу було вибрано двісті дванадцять мільйонів кубометрів, — вставив Макуха.

— Не може бути! — заперечив Барабаш.

— Факт! — обурився географ.

— Лікарю, не сперечайтесь, — безапеляційно заявив Самборський. — Мова йде не про вашу спеціальність.

— Самборський має рацію, — знов заговорив Макаренко. — Можливо, зрештою, що високу температуру глибин землі ми і змогли б подолати нашими генераторами низьких температур. Ми вже вміємо в промислових масштабах добувати холод, близький до абсолютного нуля... Але що ми знаємо про сейсмічний стан глибин?

— Тобто?

— Ми нічого не знаємо про рухи глибинних шарів земної маси... Ні, практично проект цього юнака нині абсолютно нездійсненний... Але...

Макаренко замозк і глибоко замислився.

— Але що? — раптом нетерпляче спитала Ліда.

Макаренко поволі підвів голову й глянув на неї.

— Але ми могли б прокласти абсолютно прямий тунель між Москвою й Далеким Сходом на рівні, скажімо, поверхні моря. І це дало б нам змогу прискорити рух поїздів настільки, що дістатися берега Тихого океану стало б справою не днів, а годин... Аркадію Михайловичу, чи можна у вас дістати фізичну карту Радянського Союзу.

— Будь ласка, у мене в кабінеті.

— Ярославе! — раптом скрикнув Самборський. — Ти маєш рацію. Зараз я принесу карту.

Він побіг до дверей, але зараз же повернувся й спитав у професора:

— А де ключ?

— Який ключ? — здивувався Довгалюк.

— Та тут двері замкнені, вийти не можна.

Аркадій Михайлович не повірив. Підійшовши до дверей, він сам кілька раз шарпонував за ручку, але двері не відчинялись. Комендант будинку, виконуючи свої погрози, замкнув їх.

Всі обурилися. Шелемеха заявив, що за це хуліганство комендант поплатиться. Тільки Макуха майже байдуже поставився до цього випадку, а може, був навіть радий, бо попросив заспокоїтись і сказав:

— Я бачу, що сміливий проект Тараса Чутя наштотхнув Ярослава Васильовича на цікаву думку... Я трохи знаю місцевість, де треба прокладати запропонований вами тунель. Якщо хочете, можу ознайомити вас з тим, що ви збираєтесь роздивитися на карті.

— Знаннями хоче похвалитися! — уїдливо кинув Самборський.

— Ну, нехай і так. Кінець кінцем комендант мусить же одімкнути двері і випустити нас, — вирішив професор. — Повертаймося на свої місця й послухаємо географа.

Макуха потер пальцем чоло і почав:

— От що спало мені на думку, коли ви, Ярославе Васильовичу, перейшли від фантазії до речей здійснених. Для вашого глибинного шляху я запропонував би п'ятдесят шосту паралель. Тунель почнеться біля Москви, приблизно в Пушкіно. Відціля п'ятдесят шоста паралель проходить рівниною до Уральських гір. На цьому просторі вона перетинає ріки Оку, Волгу, Вятку, Каму. Висота Уральських гір під п'ятдесят шостою паралеллю навряд чи більша за п'ятсот метрів над рівнем моря. Хіба тільки де-не-де. Далі йде Західно-Сибірська низовина з ріками Тоболом, Іртишем та Об'ю. За Об'ю зустрінуться відроги Саянського хребта. Тепер суходіл почне значно підвищуватися. Перетявши Єнісей, Ангари та Лену, пройдемо майже повз північний берег Байкалу. Звідси починається гориста, мало досліджена місцевість з хребтами Станового вододілу. Вона тягнеться до самого Охотського моря. Висота цих гір не більша від двох тисяч метрів над рівнем моря. Наш шлях закінчується на березі Охотського моря, трохи на північ від Шантарських островів. Від Владивостока це буде більше ніж тисяча кілометрів, а від Ніколаєвська на Амурі — кілометрів триста-чотириста. Таким чином ми обминаємо глибоководний Байкал і пройдемо по місцевості, де вічна мерзлота залишиться над нашим тунелем, а землетруси спостерігаються надзвичайно рідко й невеликої сили.

— Чудесно! — заявив Шелемеха. — Цей тунель не тільки зв'яже найкоротшим і найшвидшим, — коли не рахувати авіацію, — шляхом Європейську частину Радянського Союзу з Далеким Сходом, але також оживить безлюдне узбережжя Охотського моря.

Макаренко мовчав. Він щось обдумував.

— Треба все точно підрахувати, — сказав він нарешті. — Дайте мені на це два дні.

Сьогодні цьому інженерові важко було зосередитися на питанні, про яке він сперечався. Я був певен, що його щось турбувало, і мені здалось, що це "щось" була присутність Ліди.

Поговоривши ще трохи і, нарешті, відчувши втому, гості Аркадія Михайловича вирішили, що протягом найближчих днів кожен з них обдумуватиме проект Тараса Чутя і те, що з нього виникло, а інженери й фізики зроблять, крім того, необхідні підрахунки. Потім, на позачерговому вечорі фантазії, все це знов стане темою дискусії.

— Тільки журналістів прошу поки що не поспішати з писанням і навіть з розмовами, — сказав професор, — а то ще до гумористичного журналу потрапимо.

— Розумію, — відповів я професорові, — обіцяю мовчати,

— Дуже радий, — засміявся професор, — що мене розуміють.

Настав час залишити гостинний дендрарій професора Довгалюка, але двері все ще були замкнені, і ні на стук, ні на гукання комендант будинку не з'явився.

6. НІЧ НА ВУЛИЦІ ЧЕРВОНИХ БОТАНІКІВ

— Що ж нам робити? — спитав професор.

Йшла друга година ночі. З даху виднілося сонне місто, бліді ліхтарі освітлювали безлюдну вулицю Червоних ботаніків, що на неї виходив будинок. Мов прірва, чорніло подвір'я перед будинком.

— Чия ж це витівка? — поцікавився астроном.

— Безперечно, комендантова, — обурено сказав Шелемеха.

Гошт і Макуха сміялися, пропонуючи ночувати на даху і доручити Свічці охороняти їх сон, а заодно вивчати зоряне небо.

— Сміх сміхом, — незадоволено бурмотів Барабаш, — а мені завтра вранці на роботу треба.

— Так чого ж ти поспішаєш? — здивувався Самборський.

— Як чого? Коли ж я спатиму? І ти теж?

— У твоєму ж розпорядженні ще ціла доба, якщо тобі завтра на роботу... Ще виспишся. А от нам сьогодні.

— Знов причепився. — Барабаш махнув рукою. — Я кажу "завтра" умовно, бо маю на увазі ранок, що зараз надходить.

Знову почали стукати в двері та гукати на вулицю, але це знов-таки не допомогло. Якийсь самотній перехожий задер голову, глянув з протилежного тротуару на дах, проте на вигуки, звернені до нього, не відповів, а швидше пішов своєю дорогою.

Звичайно, ми могли зняти такий галас, що побудили б не тільки весь будинок, а й усю вулицю, але перспектива стати мішенню для різних жартів стримала нас.

Я звернув увагу, що лікар ні на хвилину не відходив від Ліди, хоча ставилась вона до нього досить холодно: не відповідала на його запитання і лише іноді наказувала йому стукати або гукати. Зате Барабаш надзвичайно клопотався дівчиною, і в голосі його весь час звучала ніжність. Макаренко пильно стежив за ними, а коли йому доводилось обмінюватися з Барабашем кількома словами, то голос його звучав непривітно.

Несподівано саме Макаренко запропонував вихід з нашого незручного становища.

— Дозвольте мені спуститися ринвою вниз, а там я вже знайду спосіб врятувати вас.

— Ти що, відчуваєш в собі здатність до акробатики? — запитав Самборський.

— Можливо. З вашою допомогою через п'ять хвилин я стоятиму на тротуарі.

— Ну, це божевільна витівка, — заперечив Аркадій Михайлович. — Краще будемо ще стукати.

— А може, справді, молодий чоловік виручить нас? — спитав Шелемеха.

— Ти вигадася! — раптом обурено вирвалось у Ліди.

— А чого ж? Я підтримую. Власне, я міг би теж цю операцію виконати.

— Ще б пак!

— Правда, я кілограмів на двадцять важчий...

Аркадій Михайлович припинив ці розмови й запропонував ще раз "добре постукати в двері".

Всі підійшли до дверей. Лише Ліда, Макаренко та я залишились на своїх місцях. Я стояв під пальмою, а вони — біля столу і, мабуть, не бачили мене.

— Я прошу, — почувся схвильований голос Ліди, — облиште цю вигадку.

— В цьому нема нічого страшного.

— На зло?

"Чорт візьми! — майнула в мене думка. — Я ж фізкультурник і колись не поступався вправністю перед акробатами. Правда, це було давненько, але є шанс заслужити на увагу цієї молодії особи".

Довго не роздумуючи, я підійшов до столу і сказав:

— Я маю досвід в таких вправах...

— Ви що ж, спеціально практикувались лазити по ринвах? — наче глузуючи, спитав Макаренко.

— Ні... але...

— Товариші! — гукнув Барабаш, підходячи до нас. — Ще один бажає лізти по ринві.

Аркадій Михайлович, почувши, що це я, вкрай обурился, а Шелемеха розсміявся мені в вічі, запевняючи, що то мені сниться, ніби я такий вправний альпініст.

— Нічого ти не знаєш, — оборонявся я. — Зараз покажу.

Коротко кажучи, мені вдалось домогтиса свого. З різного шпагату, знайденого на вазонах, ссукали мотузок і обв'язали мене ним для безпеки. Я скинув піджак та черевики і почував себе героєм, поки не опинився на краю даху та не спустив ноги в повітря. Вигляд п'ятиповерхової глибини видався мені явно неприємною штукаю. Треба сказати, що все життя я боявся висоти, хоча вперто з ти боровся і для того стрибав з парашутом, літав на літаках, лазив по горах, але позбутися того страху так і не зміг.

Мені допомагали злазити Шелемеха і Макаренко. Найбільше, чого я боявся, це щоб вони не помітили мого хвилювання. Здавалось, мене проймав нервовий дрож, і вони могли відчути це по моїх руках.

Обхопивши широкий розтруб ринви, я мусив упіймати ногами саму ринву, що тут вигиналась. Раз мені здалося, що от-от зірвусь, але врятував мотузок, яким я був обв'язаний. Нарешті, міцно тримаючись за ринву, почав повільно спускатися. Проте, коли зрівнявся з четвертим поверхом і намацав ногами вузький карниз, то відчув, ніби ринва гнеться у руках. Глянув униз, і голова почала паморочитись. Тоді глянув угору, думаючи, що робити далі, і побачив, як відтіля по цій самій ринві спускається ще хтось.

— Заждіть, — почувся голос Макаренка. — Я зараз пролізу, а потім ви. Пустіть мене вперед.

Я слухняно виконував, що він наказував. Тепер він ліз попереду і час од часу підтримував мене, допомагаючи спускатися. Робив це так тактовно, що наче ніякої послуги з його боку не було.

Не минуло й п'яти хвилин, як ми опинились на тротуарі і... побачили перед собою двох міліціонерів.

— Ви, громадяни, з солярію? — спитав один з них.

— Так... А звідки ви знаєте? — здивувався інженер.

— Знаю. Ану зайдімо до цього будинку.

— Нам якраз сюди й треба.

Заходячи до будинку, ми коротко розповіли міліціонерів, в чому річ.

— А нас телефоном комендант сюди викликав. Просив допомогти проти групи невідомих хуліганів, що забралися на солярій.

— Хуліганів? — обурився я. — Там же професор Довгалюк, льотчик Шелемеха. Чули про них?

Звичайно, в ті дні трудно було надібати людину, що не чула б про майора Шелемеху.

Зійшовши на п'ятий поверх, побачили чоловіка, що сидів на стільці перед замкненими дверима до солярію і з виглядом цілковитої байдужості кутив цигарку. Угледівши міліціонерів, чоловік підвівся, водночас запитливо поглядаючи на мене й на Макаренка. Можливо, ми вразили його тим, що були без піджаків і роззуті.

— Ви хто такий, громадянине? — спитав старший міліціонер.

— Комендант цього будинку, Іван Семенович Черепашкін. Дуже радий, що ви прийшли. Мені треба затримати групу порушників громадського порядку і скласти на них акт.

— Ідіот, — прошепотів Макаренко і звернувся до міліціонера: — Накажіть йому відімкнути двері. Це він зачинив нас на солярії.

— Товаришу міліціонер, громадяни, що там замкнені, не підкоряються розпорядженням домоуправління, проти них треба вжити рішучих заходів.

— Відчиняйте, — наказав міліціонер. — Там розберемось.

Коротка літня ніч кінчалася, коли ми виходили з квартири професора Довгалюка. Черепашкін таки домігся, що був складений протокол, який врешті всі підписали, крім самого коменданта, що не погоджувався з формулюванням "злочину громадянина Довгалюка та його знайомих".

7. НАСТУПНИЙ ДЕНЬ

Станіслав поїхав на дачу. Він залишив мене на своїй квартирі, посилаючись на мій обов'язок охороняти його сестру, поки до неї приїде подруга. Мабуть, Ліда й справді побоювалась після випадку із злодієм залишатися сама на ніч.

Мені було віддано невеличку кімнату поруч кабінету і взято слово, що приходитиму додому не пізніше одинадцятої вечора. Я пообіцяв додержати свого слова і за це дістав запасний ключ від квартири.

О першій годині дня я перевіз з готелю свої речі на вулицю Червоних ботаніків, провів майора на вокзал і подався до редакції. Першим я зустрів там Догадова. Він обняв мене і, ведучи по коридору, почав розпитувати про вечір фантазії.

— Цікаво? Розкажіть, хто був.

— Не так цікаво, як я думав, але мені подобається ця витівка. Дуже мило це виходить у професора.

— Про що ж там розмовляли?

Згадавши, що професор просив не розповідати про фантастичний план Тараса Чутя, я не знав, що сказати Догадову. Власне, і без того я не наважився б розповісти це: несерйозним ділом здавалась мені вчорашня розмова в дендрарії професора Довгалюка. Але щось відповісти я мусив.

— Нічого особливого. Ну, говорили про того хлопчика, що прислав листа до "Зорі".

— Це той лист, що його взяв у нас професор?

— Еге.

— А що про нього говорили?

— Говорили, що з цього хлопця люди вийдуть, — вигадував я, аби щось сказати. — На думку кількох присутніх, це мусить бути талановитий хлопчик. Ну, а на мою, — я засміявся, щоб мій співбесідник зрозумів, що це жарт, — так він просто геніальний.

— Ну!

— От вам і ну.

Я дещо розповів про ідіота коменданта і цим викликав у Догадова веселий сміх. Він знов попросив допомогти йому відвідати один з вечорів професора.

— Сестра вашого льотчика була?

— Була.

— Ви мене з нею познайомите?

— Постараюсь, — не дуже охоче пообіцяв я.

З редакції я пішов обідати до ресторану, надвечір повернувся на нову квартиру. З їдальні назустріч мені виглянула Ліда.

— Заходьте сюди, — сказала вона.

В їдальні біля широко розчиненого вікна, того самого, куди позаминулої ночі вискочив злодій, стояв — хто б ви думали? — інженер Макаренко. Я хотів пройти до своєї кімнати, щоб не заважати розмові господині з її гостем, але Ліда затримала мене, розпитуючи, де я був. Мені довелось залишитися з ними.

Вперше я міг розглянути Макаренка при денному світлі. Він був високий, але не дуже, я сказав би, стрункий. Густі чорні брови над темними очима, що іноді світилися похмурістю, а іноді, навпаки, ставали спокійними, життєрадісними. Хороше мужнє обличчя, яке трохи псували великий ніс і тонкі губи. Він говорив не дуже голосно, вимова була легка, рухи не позначалися округлістю, але й не вражали вуглуватістю. Я придивлявся до нього і, власне, вперше відчув до цієї людини якусь симпатію. Це не був веселий, жвавий, трошки уїдливий Самборський, який мені сподобався з першого погляду, або Барабані, який привертав до себе спокоєм, деякою повільністю й хорошим товариським тоном. Ні, це була людина іншого складу. Навряд чи міг кому сподобатися з першого погляду Ярослав Макаренко. Але коли придивляєшся до нього ближче, то помічаєш, що ця людина багата якимись суперечностями, боротьбою з самим собою, людина, яка відчуває гостро, яка не має самовпевненості, навпаки, здатна до вагань, але в той же час визначається неймовірною упертістю.

"Така людина може бути героєм або великим злочинцем", — майнула в мене думка, але одразу ж стало ніяково за таку банальність.

— Виспалися? — спитав я його, щоб якось зав'язати розмову.

— А я можу мало спати, коли потрібно. Один шахтар мене навчив так спати, що хвилин за двадцять-тридцять висипаєшся і відчуваєш себе цілком бадьорим.

— І ви завжди так спите?

— Ні, зловживати цим не слід.

— Ви б мене навчили.

— Це треба спеціально показати. Може, колись і зроблю.

— Ну, а я трохи не спізнилась на роботу, — сказала Ліда. — Друга ніч з пригодами. Сьогодні рано ляжу. Хочете чай пити? — звернулась вона до нас.

— Коли дозволите, то трошки згодом, — сказав я.

— Гаразд. Тоді я вас почастую концертом. У нас радіола, а Станіслав приніс свої пластинки.

— Віддав би перевагу піаніно, — промовив Макаренко і подивився на Ліду такими ясними, хорошими очима, що мені захотілося сказати: "Я знаю, що це ви писали Ліді листа і називали її Сніговою королевою".

Ліда підійшла до піаніно, відкрила кришку і провела рукою по клавішах.

— Ярослав, що?

— Ти знаєш, що я люблю.

— Шопена?

Вони були на "ти". Гм, гм... Мені залишалася роль спостерігача і благородного покровителя. А як же лікар Барабаш?

Хоча я й не дуже розуміюсь на музиці, але люблю Шопена, коли його виконують справжні піаністи. Те, що я почув, було чудове. Не знаю, як називався етюд, що його грала Ліда, але завжди, коли, заплющивши очі, згадую той момент, музика знов звучить у моїх вухах і очарування охоплює мене.

Прихилившись головою до віконниці, примруживши очі, слухав музику Ярослав Макаренко. "Може, краще піти мені звідси?" — подумав я. Але хотілось дослухати гру Ліди.

Раптом на вхідних дверях продзеленчав дзвоник — раз, потім удруге. Я встав, щоб піти одчинити, а Ліда обірвала гру.

Я поспішив до дверей. За ними був Барабаш.

— Здрастуйте, здрастуйте, — привітно здоровкався зо мною лікар.

— Доброго здоров'я, лікарю!

— Лідія Дмитрівна дома? — І він, як людина майже своя, не ждучи відповіді, рушив до їдальні.

Ми ввійшли туди разом. Ярослав прощався з Лідєю, кивнув мені та Барабашеві і швидко вийшов. Ліда провела його на сходи.

— Що, інженер працює над тим проектом? — спитав Барабаш з явною цікавістю.

— Мабуть, але мені особисто ті розмови, які вчора точилися на цьому будинку, сьогодні видаються химерою.

— Ви маєте рацію, та наш старий все життя захоплювався різними фантазіями. Захоплювався широ й намагався їх здійснити, хоча це рідко йому вдавалося. Однак за ту химерність ми всі дуже його любимо. Ви знаєте, вій возив одних з нас в Арктику, других — у тропіки, підіймав у повітря, спускав під воду й під землю, розшукував з дітлахами цвіт папороті й каучуконоси, вирощував у кімнатах банани, будував ракети, щоб пустити їх в космічний простір, носився з ідеєю показу живих акул у нашому зоологічному саду... Інтересний дід. Я, наприклад, глибоко йому вдячний за всі ці

химери.

До кімнати повернулась Ліда. Вона виглядала ледь-ледь збентеженою. Спинилась біля піаніно і слухала нашу розмову.

— Лідо, так я зайшов, щоб іти в кіно, — звернувся до неї Барабаш.

— Я в кіно не піду.

— Чому? Ми ж умовлялися.

— У мене голова болить. Дві безсонні ночі і стільки хвилювань... Я втопилася. Сьогодні рано ляжу спати.

Я мислено гмукнув, слухаючи пояснення Ліди. Вона, я б сказав, говорила неправду, хоча, власне, це було не точно. Так, дві ночі були безсонні, мабуть, справді у неї боліла голова, але безперечно й те, що вона навіть рада цьому, бо це давало їй змогу не піти в кіно. Той радісний настрій, що я спостерігав його, коли бачив її з Макаренком, зникав. Відчувалось, що її щось починає дратувати. Мабуть, мені краще було піти до своєї кімнати. Так я й зробив.

Незабаром по тому стукнули двері на сходах. То вийшов Барабаш.

Годину лежав я на канапі, думаючи про Ліду, про Макаренка й Барабаша. Мені були неясні їхні взаємини, але лист, знайдений на березі моря, мов ключ, допомагав мені розібратися в них. Можна було зрозуміти, що колись давно, десь, мабуть, на Кавказі, Макаренко й Ліда зустрілися. Про цю зустріч згадувалося в тому листі. Ліда сподобалась інженерові... Мабуть, він ще не був інженером... Цікаво, скільки років йому і їй... Вона, безперечно, молодша від нього на кілька років. Жартома дівчина призначила йому побачення. І от — зустріч на маленькій станції. До чого все ж таки вони домовилися? Чому вона перестала відповідати на його листи? Чому він, такий енергійний і закоханий, не повернувся і не розшукав її? У нього були неприємності... Мені щось говорив про це Черняк. Потім він все ж повернувся. Ну, а Барабаш? Любила вона його? Він, очевидно, її дуже любить. Станіслав сподівався, що вони одружаться. А що тепер буде? Повернувся Ярослав і збудив старі почуття. Все ж таки, що буде?

На цьому мої думки обірвав легенький стук.

— Ідіть чай пити, — покликала Ліда.

Я схопився і ввійшов в їдальню. На столі стояли склянки з чаєм, печиво й варення. Впадав у вічі букет білих троянд.

— Так ви не спите? — сказав я.

— Після чаю ляжу.

— Чудесні троянди, — промовив я, сідаючи до столу й поглядаючи на бутони з ніжно-білими пелюстками.

— Це "Снігова королева".

— Розкішна квітка. Вона мені нагадує... вас.

— Дякую за комплімент, але чую це не від вас першого.

— Значить, це вже не комплімент, а істина. Але хто ж ще висловив таку саму думку?

— Вам якого варення?

Ми пили чай, і вона розповідала про свою роботу в лабораторії, про людей, що там працювали, про директора їхнього інституту, академіка Саклатвалау.

— Ви знаєте, це надзвичайна людина. У нього виняткова точність. Він живе за розкладом і завжди працює. Лише коли їздить у відпустку, займається фізкультурою, купається, копає город, садить квіти.

— Ви добре обізнані з життям вашого начальника.

— Я ж там працюю третій рік.

— А коли ви скінчили інститут?

— Цієї весни. Я вчилась і одночасно працювала в нашій лабораторії.

— Скільки ж вам років?

— Двадцять один. А вам?

— Тридцять вісім.

— Який ви старий!

— Яка ж це старість? — образився я. — Для чоловіка це — найкращий вік.

Вона зрозуміла мене й розсміялася.

— А знаєте, Саклатвала зацікавився нашими вчорашніми розмовами.

— Відкіля ви знаєте і відкіля він довідався про вчорашні розмови?

— Мабуть, йому дзвонив Аркадій Михайлович. Вони давні друзі. А сьогодні Саклатвала викликав до себе Самборського й Макаренка і питав про їхні погляди на цю справу.

— Я заздрю Тарасові Чутю. Запало таке хлопцеві в голову, а тут, чого доброго, і справді щось витанцюється.

— У нас останнім часом взагалі йшли розмови про тунелебудівництво. Потім Макаренко подав свій проект кримського тунелю. Ви знаєте Макаренка?

— Мало. Оце бачу його втретє. Кажуть, тямущий інженер. Скажу вам одверто, він мені подобається, хоча спершу видався несимпатичним.

— А-а... — вона щось хотіла сказати, але раптом змовкла, побажала мені на добраніч і пішла до себе.

Я повернувся до своєї кімнати і за звичкою почав ходити з кутка в куток.

"Що вона хотіла сказати?" — копошилося в моїй голові запитання. Потім думки перейшли на інше, я намагався уявити собі Тараса Чутя і передбачити, чим закінчиться химера професора Довгальюка з проектом цього хлопця. Після півгодинної прогулянки по кімнаті став стелити постіль.

"Що вона хотіла сказати?" — раптом знов виринуло те саме запитання, але треба було лягати спати.

8. ДОПОВІДІ ДВОХ ІНЖЕНЕРІВ

Засідання наукового комітету новітніх споруджень відкрилося точно в призначений час. За хвилину до відкриття всі члени комітету займали місця за довгим столом, край якого примостилися ми з Черняком. Антон Павлович був членом комітету. Завдяки його протекції мені дозволили бути на цьому засіданні, заздалегідь попередивши, що тут можуть розглядатися справи, які не підлягають оголошенню.

Засідання відкрив голова комітету академік Саклатвала. Високий, бородатий, з сивою головою, він здіймався над столом, наче монумент. Він надав слово інженерові Макаренку.

Перші слова доповіді до краю здивували мене. Місяць тому, на вечорі фантазії в дендрарії на будинку по вулиці Червоних ботаніків, мені здалося, що розмови про тунель для найшвидшого руху між Далеким Сходом і заходом Радянського Союзу так розмовами й залишаться. Тепер же Макаренко говорив про тунель, як про щось цілком реальне, а комітет новітніх споруджень готував матеріали в цьому питанні для розгляду їх урядом.

Сьогодні комітет слухав інформацію Макаренка та Самборського. Перший мав викласти підрахунки, які стосувалися будівництва тунелю, а другий — поінформувати про організацію енергетичної бази для такого колосального спорудження.

Всі члени комітету вже ознайомилися з доповідними записками Макаренка й Самборського. Проект будівництва був намічений, правда, в загальних рисах, але він давав чітке уявлення про підземний шлях від Москви на Далекий Схід. Головне — було опрацьовано принципові питання, а тепер відбувався, так би мовити, прилюдний захист трансформованої ідеї Тараса Чутя перед найвидатнішими ученими і техніками. В тому, що проект так скоро потрапив на розгляд комітету, деяка заслуга належала й редакторів "Зорі". Антон Павлович, безпосередньо зв'язаний з багатьма вченими, зумів зацікавити їх проектом. Зрозуміло, що мій редактор виявляв величезний інтерес до того, про що йшла мова на засіданні, задавав запитання і раз у раз підштовхував мене, щоб зосередити увагу на тому, що, на його думку, було там визначного.

Макаренко закінчив свою доповідь так:

— Я виклав свій погляд на здійснення цієї ідеї. Ми прийшли до висновку, що обсяг ґрунтових робіт становить близько одного мільярда кубометрів. Звичайно, кругла форма була б найкращою, але для поїздів вона не зовсім зручна, а тому тунель повинен мати трохи іншу форму. Це буде колосальна труба із стінками різної товщини залежно від ґрунту, в якому вона проходитьиме. В скелястих ґрунтах досить буде сталевій сорочки завтовшки в один сантиметр. В найгірших ґрунтах, де глина, піски, пливуні, підземні води, це буде труба із стінками в три — три з половиною метри. Оболонка тунелю в таких місцях складатиметься з чотирьох шарів: бетону, залізобетону, сталі і чавуно-сталі. Ці шари гарантують тунель від будь-яких пошкоджень зовні. Нам доведеться збудувати близько двох тисяч шахт, щоб можна було провадити тунельні роботи на всій трасі одночасно. На мою думку, слід будувати двоколіїний шлях, щоб поїзди могли рухатися без жодної зупинки. Тунель на всій довжині пролягатиме на рівні поверхні моря. Тому під Москвою вокзал доведеться будувати на значній глибині. Отже, будувати такий тунель можна. Досвід наших гірничих інженерів та будівників — запорука тому, що всі роботи будуть проведені швидко і енергійно. Звичайно, будівництво вимагатиме величезної кількості матеріалів та людей. Для того, щоб протягом двох років закінчити тунель, потрібно півтора мільйона чоловік, які безпосередньо працюватимуть на будівництві. Це вийде лише трохи більше чотирьох

метрів на одного. Не менше двох мільйонів людей буде зайнято на виробництві матеріалів. У Сибіру треба буде створити спеціальні металургійні та інші заводи, що перші роки працюватимуть виключно на тунель. Але ці колосальні витрати цілком виправдають себе. Швидкість руху поїздів у такому тунелі становитиме півтораєта кілометрів на годину. Відстань Москва — Владивосток покриватиметься за шістдесят годин, тимчасом як тепер швидкі поїзди проходять її за двісті сорок годин.

Далі доповідав інженер-енергетик Самборський.

Він розповів про свої підрахунки: скільки потрібно електроенергії для обслуговування будівництва та для експлуатації тунелю. На думку Самборського, тунель мусив мати п'ять потужних електростанцій з лініями високовольтних передач на віддаль до семисот кілометрів. Найновіші ізоляційні матеріали дають змогу робити такі передачі кабелями, прокладеними під землею.

— Ви бачите з моєї записки, — говорив Самборський, — що намічені станції будуть мати трохи незвичайний вигляд. Це гідро— та теплоцентралі, розташовані під землею, що, так би мовити, відповідає стилеві нашого будівництва. Чому я пропоную такі станції? Я виходжу з того, що доки існують на земній кулі імперіалістичні держави, доти ми не позбавлені загрози воєнного нападу на нашу країну. Ворожа авіація може скинути колосальну кількість вибухових речовин на надземні будови і знищити їх. Але споруди, заховані глибоко під землею, залишаються в цілковитій безпеці. Наші електростанції ми заховаємо дуже глибоко. Навіть атомна бомба не зробить їм найменшої шкоди... По-друге, я особисто переконаний, що в даному разі підземне будівництво вийде дешевше, бо ми широко користуватимемось підземною газифікацією та підземними водами. З проекту ви бачите, що прокладання такого тунелю вимагає колосальної кількості електроенергії і тим самим ставить на реальний ґрунт проблему Ангарського гідроелектрокомбінату. Бо коли раніше питання про створення серії величезних електростанцій на Ангарі впиралося в неможливість знайти споживачів десяти мільйонів кіловат енергії в районі ріки, то тепер таким споживачем буде підземний електрошлях та зв'язані з ним підприємства. В число підземних електростанцій я включаю цілком оригінальну гідроцентрально, що використовуватиме воду Байкалу. Ідею цієї станції підказав мій друг інженер Макаренко. Треба створити підземну ріку, що витікатиме з Байкалу на глибині приблизно з п'ятдесят метрів. Ми створимо підземну Ніагару, користуючись з того, що рівень води в Байкалі на півкілометра вище від рівня океану. Зробити це тим легше, що саме тут, на значних глибинах, нам сприятимуть геологічні умови... Я дуже вдячний Ярославу Васильовичу, що він наштовхнув мене на таку думку. Але... — Голос Самборського зазвучав гостро. — Але я не можу не виступити тут з критикою деяких його тверджень. По-перше, я вважаю, що сума витрат, кількість робочої сили й матеріалів в його доповідній записці дуже перебільшені. Одна з причин цього полягає в тому, що він надто велику увагу приділяє внутрішньому обладнанню тунелю. В скелястих ґрунтах, які часто зустрічатимуться на великих глибинах, у гірських місцевостях тунель не потребуватиме ніякої сорочки. Так само і в інших ґрунтах розрахунки цієї сорочки у нього

перебільшені.

Слухачі загомоніли. Те, що між основними доповідачами виникла суперечка, було несподіванкою для всіх.

Знов виступив Макаренко і обстоював свої розрахунки. Але навіть для мене, людини не дуже обізнаної на цих справах, його докази були не такі переконливі, як докази Самборського. Мало не всі, хто виступав з цього приводу, схилились на бік Самборського, хоч і радили ще раз підрахувати, щоб подати урядові певні цифри.

Засідання затяглось допізна. Закриваючи його, академік Саклатвала сказав:

— Я гадаю, що ця чудесна ідея має перетворитися в життя. Спорудження тунелю матиме таке величезне значення, що більшість, я гадаю, ще не уявляє собі. Повинен повідомити членів комітету, що уряд дуже цікавився цим питанням. На думку авторитетних людей, тунель, крім економічного, матиме також велике стратегічне значення. Кожний з нас одержить для опрацювання один з розділів ескізного проекту цього глибинного шляху з тим, щоб за місяць можна було доповісти урядові. Щодо суперечки між молодими людьми, то я їй дуже радий, бо відомо, що з суперечок народжується правда.

Коли всі вийшли на вулицю, було вже пізно. Антон Павлович підвіз мене своєю машиною додому. Я знов жиб у готелі, бо до міста повернулися батьки Станіслава. Там же жив і Макаренко. З дня на день я чекав відрядження на будівництво нових нафтових промислів, але Черняк затримував мене. Після нарису про лабораторію металів, де працювала Ліда, він примусив мене писати про велосипедні мотори, потім про новий рефлектор на обсерваторії, але з міста не пускав.

— Як вам подобається? — торжествуюче питає редактор.

— Що саме?

— А те, як ми з проектом закрутили. Це ж заслуга нашого журналу. Скільком редакціям хлопчина посилав свій проект. А до нас потрапив, і от бачите.

Я просто сторопів від самовихваляння Антона Павловича, якого досі знав як людину скромну.

— Але ж... При чому тут ми з вами? Адже від думки Тараса Чутя зовсім мало залилось. Це Макаренко... Самборський... І не ми, а професор Довгалюк познайомив їх з фантазією того хлопця.

— Так Довгалюк же наш старий співробітник. А Самборський, Макаренко — його учні, люди, які в редакції бувають. Де вони знайшли проект? В редакції "Зорі". Хто гаряче відгукнувся на пропозицію здійснити цю ідею? Ми. Зрозумів?"

9. НЕСПОДІВАНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

"Кому ж все-таки належала ідея будівництва глибинного шляху?" Таке питання вже не вперше ставив я собі. І кожного разу, намагаючись відповісти на нього, приходив до висновку, що першим сказав про це невідомий мені Тарас Чуть, школяр із Стародніпровська. В мізку цього хлопця, який не знає не тільки основ інженерної науки, а, певно, шкутильгає і в питаннях елементарної математики та фізики, блимнув цей блискучий задум. Це означало, що ідея про прямий, цілком безпечний, швидкісний

шлях між столицею й Далеким Сходом носилася в повітрі. Такий шлях був конче потрібний нашій країні. От чому такі інженери, як Макаренко та Самборський, відштовхнувшись від задуму Тараса Чутя, перевівши його ідею в площину можливого, почали працювати над проектом тунелю. Але й вони не були спроможні домогтися його реалізації. Завершив усе безумовно академік Саклатвала, вчений із світовим ім'ям. І знов я повертався до думки про Тараса Чутя і мусив віддати йому належне, хоча тільки завдяки щасливому збігові обставин його ідея почала так швидко наближатися до здійснення. Ще цікавило мене одне питання, якого я досі не розв'язав: "Хто буде душею будівництва, практичним здійснювачем ідеї?"

Цими думками хотілось поділитися з кимось з близьких людей, але це можна було зробити лише в деякій мірі з Антоном Павловичем. Був ще майор Станіслав Шелемеха, але він виїхав на великі військові маневри і затримався там на невизначений час.

Іноді до мене заходив Догадов, що завідував у редакції "Зорі" відділом листів. Оскільки питання будівництва тунелю трималося поки що в секреті, я не міг з ним говорити на цю тему. Правда, мені здавалося, що він дещо підозрює, бо часом наводив розмову на оборонні теми та на роботи науково-дослідного інституту будівництва. Щодо останнього, то, мабуть, його найбільше цікавила Ліда Шелемеха, з якою, нарешті, я його познайомив.

Часто, коли мова заходила про когось з відомих чи невідомих дописувачів, листи яких перечитував Догадов, я згадував Тараса Чутя і пророкував йому велике майбутнє. Якось, не втримавшись, сказав: "Здається, моє слово, що від цього хлопчика залежатиме багато в справі росту нашої техніки й посилення нашої обороноздатності". Догадов тоді руба поставив питання:

— Олексю Мартиновичу, мені здається, що навколо імені Тараса Чутя існує якась таємниця. Я багато чую про нього від вас, від Антона Павловича, чув, як говорив про цього хлопчика професор Довгалюк, але й досі не можу зрозуміти, що особливо цікавого в його листі.

— Знаєте, — відповів я, почуваючи дружню прихильність до свого співбесідника, — Тарас Чуть — це хлопчик, на якого нам, журналістам, треба звернути увагу, як іноді звертають увагу на маленьких музикантів або художників.

— Між іншим, Аркадій Михайлович Довгалюк викликає цього вундеркінда сюди.

— Я про це не чув.

— Невже? Власне, викликає його Антон Павлович, але з ініціативи Довгалюка.

Я справді про це не знав, але цей хлопець мене дуже цікавив. Тому цілком зрозуміло, що днів через три професор Довгалюк, мій редактор, Ліда та я їхали машиною на вокзал зустрічати поїзд, яким прибував із Стародніпровська Тарас Чуть.

Час був пізній, бо поїзд, що приходив за розкладом о дев'ятій годині вечора, на цей раз запізнювався години на три. Ми жваво розмовляли в освітленій машині. Тільки Ліда, що сиділа проти мене, була мовчазна й сумна. Останній час я її не бачив, не зустрічав також ні Макаренка, ні Барабаша і нічого не знав про її сердечні справи. Мені хотілось її розважити, і я розповідав різні стародавні анекдоти, але вона ледве

посміхалась, а потім якось байдуже сказала:

— Від ваших анекдотів тхне нафталіном.

— Пробачте, мені здалося, що ви сумні, і я хотів вас розважити... Анекдоти такі, які знаю.

— Не сердьтесь на мене... Я дуже стомлена.

Я придивився до неї, і мене вразило, що вона значно блідіша, ніж звичайно.

Машина під'їхала до вокзалу, і ми ввійшли в вестибюль.

— Із Стародніпровська коли прибуває? — спитав Черняк носія, що стрівся на нашому шляху.

— Хвилин через десять.

Взявши перонні квитки, ми опинились на платформі, біля якої мав спинитися поїзд з нашим юним гостем. Сіав дрібний осінній дощик.

Аж ось між багатьма станційними вогнями показався новий, що наближався до нас. Під великий навіс над платформою вкотився потужний паровоз і за ним застукотіли вагони.

Аркадій Михайлович витяг з кишені телеграму, щоб перевірити ще раз, в якому вагоні їхав Тарас Чуть. Там було: "Виїхав шістнадцятого поїздом шість вагон три місце дванадцять Тарас Чуть".

Ми підійшли до третього вагона. Пасажири виходили один за одним. Це були чоловіки з чемоданами й портфелями, дами з коробочками, сумочками й різними пакетами, двоє чи троє вийшли з маленькими дітьми, але жодного хлопчика, якого можна було б вважати за Тараса Чутя, ми не побачили.

Ось уже вийшов останній пасажир, і провідник піднявся на східці вагона, наміряючись замкнути двері на ключ. І Ми розгублено презирались. Але Черняк затримав провідника і спитав:

— Товаришу, у вашому вагоні, на дванадцятому місці, мав їхати хлопчина із Стародніпровська. Ви не помічали такого пасажира?

Провідник був людиною привітною. Він ствердив, що такого пасажира бачив, але не пам'ятає, чи виходив він з вагона, і зараз же пішов оглянути, чи не спить бува той на своїй полиці. Черняк піднявся в тамбур і слідом за провідником ввійшов у вагон. Ми втрьох залишилися їх ждати.

За хвилину Черняк повернувся:

— Товариші, зайдіть сюди, — сказав він схвильовано.

Охоплені тривогою, ми рушили у вагон.

— Хлопчика нема, — чувся голос Черняка. — Але на третій полиці над його місцем залишився чемоданчик.

Коли ми спинилися біля дванадцятого місця, — це була верхня полиця, — Черняк запропонував відімкнути чемоданчик і по речах з'явити, кому він належав. Але провідник не погодився, резонно посилаючись на те, що в таких випадках треба викликати представника залізничної міліції і в його присутності скласти офіціальний акт.

Тимчасом я нахилився і, глянувши вниз під полицю, помітив калоші. Оглянувши нову знахідку, ми прийшли до висновку, що вони можуть належати хлопцеві років тринадцяти-чотирнадцяти.

— Е-е, погана справа, — бідкався провідник. — Хлопець, мабуть, відстав. Вийшов десь на попередній станції і не встиг сісти на поїзд.

Довелося забрати чемоданчик та калоші і разом з провідником іти до чергового залізничної міліції. Там чемодан відімкнули і виявили, що він справді належить Тарасові Чутю. В чемодані лежали його учнівський квиток і зошит з підписом.

На наше прохання було послано телеграми на попередні станції з запитом, чи не знають там про пасажирів Тараса Чутя, який відстав від поїзда номер шість на шляху із Стародніпровська.

— Відповіді раніш як через дві-три години не одержимо, — сказав черговий по міліції.

Залишатися на вокзалі не було чого. Ми сіли в машину і рушили додому, розмовляючи про хлопця. Аркадій Михайлович картав себе за те, що, викликавши Тараса, не подбав, щоб його супроводив хтось із дорослих.

— Не хвилюйтесь, — заспокоював його Черняк, — завтра вранішнім поїздом буде тут. Мало хіба трапляється, що відстають від поїзда?

Машина спинилась на вулиці Червоних ботаніків. Тут мали вийти професор і Ліда.

— Коли Станіслав повертається? — спитав я дівчину.

— Станіслав сьогодні приїхав. Я забула вам про це сказати. Зайдіть. Брат буде радий вас бачити. Він ще не спить. У кабінеті світиться.

Мене здивувало, як це Ліда забула про приїзд брата. І говорила вона якимсь байдужим тоном, навіть не дбаючи, щоб це виглядало ввічливо.

Все ж таки я вирішив піти з нею, щоб побачити Станіслава. Правду кажучи, я вже скучив за ним.

Майор справді зустрів мене дуже радо, хоча була вже перша година ночі. Він з інтересом вислухав розповідь про Тараса Чутя і попросив розказати, що нового в місті.

Я розповів про засідання комітету, про виступ інженерів, про активність Черняка, про свої думки з приводу цього. Він уважно слухав. Наприкінці я спитав, що сталося з Лідою, чого вона така сумна.

— Неприємності, — відповів Станіслав, ураз нахмурившись.

— Які? Це не секрет?

— Ні. Вона дуже хвора.

— Що з нею? — скрикнув я.

— Діабет .

— Хіба це так страшно?

— Вилікуватися, очевидно, не можна. Правда, коли весь час лікуватися, років з двадцять проживе... Погана історія...

— Як же це сталося?

— Та Барабаш давно вже підозрював. Як тепер вияснилось, він колись зустрічав

лікаря, який доглядав Ліду на курорті, і той сказав, що, на його думку, у неї діабет. Я вже точно не знаю. Тепер уся надія на ендокринологічний інститут.

— Зовсім погана історія...

Станіслав помовчав.

— Не будемо про це говорити. Все одно не допоможемо... Краще я тепер розкажу тобі про деякі новини.

— Я слухаю.

— Сьогодні на засіданні уряду академік Саклатвала робив доповідь про тунель. Прийнято постанову про створення проектного комітету. Черняк і Довгалюк — члени комітету. Кандидатуру ботаніка обстоював Саклатвала. Не знаю, що він там робитиме. В комітеті є представники від озброєних сил. Один з них... я. До весни проект мусить бути закінчений. За проект відповідають Макаренко і Самборський.

— Черняк про це знає?

— Ще ні. Завтра знатиме.

— Завтра буде в газетах?

— Ні. В газетах про це повідомлять, як почне працювати пресбюро комітету.

— Буде таке бюро?

— Визнали за доцільне організувати. Всі відомості для преси лише через нього. І взагалі, поки проект не буде закінчений, писати треба менше, бо це ще експериментальна робота. Ну, та про пресбюро ти завтра знатимеш краще за мене.

— Звідки?

— Завідувачем рекомендовано тебе. Якщо погодишся, завтра Саклатвала підпише наказ.

Я був надзвичайно здивований.

— Чому мене? — допитувався я у Шелемехи.

— З моєї рекомендації. Академік одразу підтримав. Як журналіст ти досить популярний.

— Але ж я...

— Найкраща кандидатура, — обірвав мене Шелемеха, — Саклатвала так і сказав. Він же постійний читач твоїх творів.

Правду сказати, було дуже приємно слухати такі речі про себе, і я заперечував мляво і досить невиразно.

10. ПРОФЕСОРА ДОВГАЛЮКА ВИКЛИКАЮТЬ

Минуло два тижні відтоді, як я очолив вищезгадане пресбюро. Нові обов'язки забирали дуже мало часу. Поки що я повинен був разів два на місяць давати невеликі інформації про роботу комітету над проектом підземного шляху. І хоч пресбюро складалося з мене одного, я і далі мало не всю свою увагу віддавав роботі в журналі. Останнім часом мене хвилювали дві події, свідком яких довелося бути. Перша — це хвороба Ліди. Зовні хвороба на ній ніби й не позначалась. Та зник її енергійно-оптимістичний настрій, я не чув більше її дзвінкого сміху. Мені часто доводилось бачити її, бо вона працювала в одній із проектувальних груп. Лабораторія металів

займалася вишукуванням нових металевих сплавів, що їх вимагали будівники тунелю. Ліда опрацьовувала новий рецепт спеціального сплаву, що мусив бути міцний, як сталь, але легший від алюмінію. Після закінчення цієї роботи вона збиралась їхати в Єсентуки лікуватися.

Догадов, який часто заходив до мене, розповідав, що тепер багато говорять про Ліду й Барабаша. Останній, працюючи в ендокринологічному інституті, вже давно займався проблемою лікування діабету, а зараз цілком віддався цьому. Найближчим часом він мав захищати кандидатську роботу на цю тему. Мій колега відкілясь довідався, що, ще навчаючись на лікувальному факультеті медичного інституту, Барабаш виявляв великий інтерес до цієї хвороби. Догадов розповідав також про безнадійну закоханість Барабаша в Ліду і про те, що вона не дуже ласкаво ставиться до нього.

З тих розмов видно було, що ні Догадов, ні хтось інший не знали про взаємини Ліди й Макаренка. За цей час я лише раз зустрів їх у парі. Якось ранком, прийшовши в інститут до академіка Саклатвали, я помітив її на лаві у великому інститутському саду, біля клумби з айстрами. Був свіжий і ясний осінній ранок. Жовте кленове листя, мов килимом, вкривало землю. Вони не бачили мене, і я міг спостерігати їх розмову. В ній, здавалось мені, відчувалась взаємна ніжність. Щоб не тривожити їх своєю увагою, я пішов з саду.

Через кілька днів, зайшовши до Шелемех, я зустрівся там з Барабашем і, zostавшись з ним наодинці, став розпитувати про хворобу Ліди.

Лікар докладно розповів, що таке діабет, які бувають його форми і чим він небезпечний. На запитання, чи можна вилікуватися від цієї хвороби, він одкараскався звичайними фразами:

— Трапляються випадки. У всякому разі, якщо безперервно лікуватися, вживати інсулін, бути під доглядом лікаря, то діабет не такий страшний, як це здається.

За ці дні Барабаш схуд, змарнів, його поведінка свідчила про якийсь неспокій.

Треба сказати, що я й досі не знав як слід молодого лікаря. Іноді він здавався мені дуже хорошою, розумною і симпатичною людиною, а іноді викликав почуття недоброзичливості. Я не знав, чи відомо Барабашеві про взаємини Ліди й Макаренка, але був певен, що він відчуває різницю в ставленні дівчини до нього й до інженера. Я знав, що родина Ліди до останнього часу вважала її одруження з лікарем за вирішену справу. І коли чув різні нісенітници від Догадова, то іноді переставав йому заперечувати. А нісенітници зводилися до того, що, мовляв, Барабаш, вивчаючи діабет, прищепив Ліді цю хворобу, маючи на увазі лікувати її і, таким чином, збільшити свої шанси на одруження з нею.

Я сміявся над цими фантастичними припущеннями, та коли залишався сам, то ляв Догадова, як останнього дурня, схильного в усьому бачити щось недобре. Але моя цікавість до всього, що, як казав Черняк, обходить і не обходить мене, примушувала приділяти багато уваги цій події.

Друга подія, що особливо займала мої думки, було таємниче зникнення Тараса

Чутя. Наступного ранку, як того сподівався Черняк, хлопець не з'явився. Телеграфні відповіді, які одержувала залізнична міліція, свідчили, що Тараса Чутя ніде не знаходили. Не було його й у Стародніпровську.

Ми довідались, що Тарас Чуть — вихованець дитячого будинку. Батьки його кілька років тому померли від якоїсь пошесті. Хлопець вчився у восьмому класі. Він відзначався здібністю до науки й дисциплінованістю, мріяв вступити на географічний факультет і стати мандрівником-дослідником. Про його проект ніхто нічого не знав, поки він не одержав запрошення з редакції "Зорі". Тільки тоді він розповів про свої задуми. В дитбудинку не заперечували проти поїздки. Тим більше, коли б він не потрапив до редакції, то поїхав би до материних родичів, які жили недалеко від вокзалу.

Спеціальне слідство показало, що майже цілий день під час поїздки хлопець лежав на полиці й читав книжку. Провідник пригадував, що разів зо два він просив у нього чаю і, здається, ходив обідати до вагона-ресторану. Вдалося встановити також, що надвечір хлопець грав у шахи з високим пасажиром, який сів у поїзд удень. Високий пасажир залишив поїзд, не доїжджаючи до столиці. Чи був ще Тарас тоді на своїй полиці, провідник не пам'ятав.

Аркадій Михайлович їздив до Стародніпровська, але нічого там не дізнався. Можливо, слідчий Томазян, який вів слідство, знав більше, ніж ми, та він нічого не казав. Він тільки розпитував, коли викликав когось із нас до себе в цій справі.

Минуло два тижні. Аркадій Михайлович дуже нервувався, обвинувачуючи себе, що саме через нього десь зник Тарас Чуть. Щодо мене, то я не дивився на це так песимістично. Зважаючи на мрії хлопця стати географом-мандрівником, я припускав, що юний фантаст вирішив зробити якусь цікавішу подорож, ніж поїздка до редакції "Зорі", і, можливо, заїхав уже за кілька тисяч кілометрів, але скоро дасть про себе звістку. З такими думками я зайшов якось до Аркадія Михайловича, щоб заспокоїти старого.

Професор зустрів мене дуже радо, провів до маленького кабінету, посадив на своє крісло, а сам почав бігати туди й сюди, розповідаючи, що він зробив, розшукуючи Тараса.

— Хотів ще дати оголошення до газети, та слідчий не дозволяє. Просить трохи почекати. Не розумію. Йому все якийсь злочин ввижається. А який, скажіть, тут може бути злочин? Кому потрібен хлопчисько? Грошей у нього не було, костюмчик та взуття мав собі дешевенькі, чемодан залишив, калощі теж...

Професор спинився, задумливо подивився на книжкові полиці, якими були заставлені стіни кабінету, і знов почав:

— Думав, може, в дорозі нещастя якесь трапилось... Але ж усі нещасні випадки на залізниці реєструє залізнична міліція. Було за той день два нещасні випадки, та обидва з дорослими роззявами. Про "хлопця ж нічого невідомо.

Я почав розвивати перед Аркадієм Михайловичем свої думки про те, як міг зникнути хлопець, що начитався пригодницьких романів. Я змалював йому несподіване

бажання хлопчини поїхати кудись далеко, поринути в якусь пригоду.

Професор спершу слухав мене уважно, а потім махнув рукою й наче опік, заявивши:

— Нісенітниці верзете... Ну скажіть, навіщо він, поїхавши кудись, покинув калоші й чемодан?.. Ні, нічого не розумію.

Професор сів на канапу й замислився. Я теж мовчав, роззброєний його логікою.

Минуло кілька хвилин, коли раптом тишу порушив дзвінок телефону. Аркадій Михайлович зняв трубку й промовив:

— Ага-а!

Те, що я почув далі, примусило мене насторожитися.

— Так, це його квартира, — говорив професор. — Ну? Так, так, це я сам. Ну-да ж, професор Довгалюк. Слухаю вас... Звідки?.. Ага.

Настала довга пауза. Професор щось уважно слухав і, раптом захвилювавшись, крикнув:

— Як його звати?

А потім розчаровано промовив:

— Ні, я такого не знаю.

Знов сталася довга пауза.

— Хто зо мною говорить? Як? Корсакова?.. Гаразд. Скільки до вас їхати? Добре. Постараюсь зараз виїхати.

Коли він поклав трубку, я відразу спитав:

— Щось про Тараса?

— Ні, — похитав головою професор. — Про якогось Адріана Маковського. Вперше про нього чую.

— А що таке, Аркадію Михайловичу?

— Ви ж чули.

— Ні, це ви чули, а не я.

— Так, так... Говорили з Демидівської хірургічної лікарні. У них уже два тижні лежить тяжкопоранений юнак Адріан Маковський. Нікого з його рідних або знайомих у лікарні не знають. Сьогодні він отямився. Назвав, бачите, професора Аркадія Михайловича Довгалюка, тобто мене. А потім знов неприємно. От і просять приїхати... Доведеться...

— Аркадію Михайловичу, можна з вами?

— Прошу. Тільки їдьмо зараз.

11. ПАЛАТА № 32

Поки професор збирався, я замислився над прізвищем цього невідомого хворого: мені здалося, ніби це прізвище мені знайоме. Адріан Маковський... Здається, я цими днями щось читав про нього. І я згадав, що бачив це ім'я в одному з останніх номерів вечірньої газети. Але де воно там фігурувало?

— Аркадію Михайловичу, у вас є вечірка за останні числа?

— Ні. А що?

Я сказав йому, що спало мені на думку. Та газети все одно не було, і ми вирішили не затримуватися.

Демидівська лікарня була дуже далеко, і дістатися її було нелегко. Вирішили їхати автобусом, бо, як сказали професорові телефоном, коло самої лікарні була автобусна зупинка.

Через півгодини ми під'їхали до червоного триповерхового будинку, що височів серед маленького гаю. Ми пройшли через хвіртку в залізних воротах, нікого не зустрівши. Лише зійшовши на ґанок і відчинивши двері до вестибюля, побачили, нарешті, швейцара та кількох відвідувачів. Швейцар не звернув на нас ніякої уваги, коли не рахувати його пильного погляду, спрямованого на наше взуття. Очевидно, його найбільше цікавила чистота ніг відвідувачів. Та переконавшись, що тут усе в порядку, він не поспішаючи поновив розмову з якоюсь бабусею. Не встигли ми розглянутися, як до вестибюля ввійшла сестра. Аркадій Михайлович підійшов до неї і чемно запитав:

— Скажіть, будь ласка, де можна бачити лікарку Корсакову?

Сестра подивилась на нього і поцікавилась:

— Ви — професор Довгалюк?

— Так. Мене просили сюди приїхати.

— Ми нетерпляче на вас чекаємо. Зараз я попрошу сюди лікарку.

До цієї розмови прислухався один з відвідувачів — юнак, що сидів у кутку. Щойно сестра вийшла, він попрямував до Аркадія Михайловича.

— Я теж на вас чекаю, професоре, — сказав він. Довгалюк здивовано глянув на нього.

— Моє прізвище Маковський, — сказав юнак. — Адріан Маковський.

— Перепрошую, — відповів Аркадій Михайлович, оглядаючи юнака з голови до ніг.

— Але ж ви, як я бачу, цілком здоровий!

— Я? Атож, здоровий. Мене сюди викликали.

— І вас викликали?

— Головний лікар викликав у справі мого паспорта.

Тут пам'ять у мене зовсім прояснилась. Я згадав, що читав у газеті оголошення про загублені документи, і там було оце саме прізвище — Маковський.

— Я загубив паспорт, — тим часом говорив юнак, — чи, може, його в мене вкрали. Позавчора про це було оголошення в газеті, а сьогодні до мене подзвонили, покликали сюди й сказали, щоб я ждав вас. Ви знаєте, де мій паспорт?

Аркадій Михайлович подивився на мене поверх окулярів, потім повернувся до юнака, безпорадно розвів руками й сказав:

— Вперше, голубе мій, чую і про вас і про ваш паспорт. Ось послухаємо тих, хто нас обох сюди викликав.

Повернулася сестра.

— Скидайте, будь ласка, пальто і вдягайте халат, — запропонувала вона професорові. — Підемо до палати. Лікар жде вас коло хворого.

— Зо мною цей товариш, — показав Аркадій Михайлович на мене.

— Товаришеві так само буде халат.

Ми переодяглись, і сестра повела нас на другий поверх. В кінці довгого коридора вона відчинила перед нами двері з номером 32.

У великій кімнаті з голими стінами стояло три ліжка. Два були порожні, на третьому лежав хворий. До нього схилилася русьва жінка в халаті.

Тільки ми ввійшли, вона посміхнулася професорові і сказала:

— Добридень, Аркадію Михайловичу. Я не бачила вас десять років, але впізнала відразу. Коли я вчилась у школі, ви викладали нам ботаніку.

Довгалюк не впізнав, мабуть, свою стару ученицю, але дуже привітно потиснув їй руку.

— Дуже приємно. Я до ваших послуг.

Погляд лікарки сковзнув по мені. Вона запропонувала професорові:

— Прошу вас підійти до хворого й глянути на нього. Він непритомний зараз... Чи знаєте ви його?

Схилившись разом з професором над хворим, я пильно вдивлявся в його обличчя. Оскільки бинти дозволяли розгледіти його, то був підліток з блідим кирпичним носом і тонкими, міцно стуленими губами.

— Аркадію Михайловичу, ви бачили його фотографію? — спитав я.

— Бачив... Та хіба по ній упізнаєш?

Ми обидва думали про Тараса Чутя, але ж обоє ми ніколи його не бачили. Фотографію хлопця показували Аркадію Михайловичу в стародніпровському дитбудинку.

— Може, й він, — промовив нарешті професор, але в словах його певності не було. — Попрошу вас, — звернувся він до лікарки, — покажіть мені його уші.

Спритні пальці лікарки обережно відігнули марлю, і з-під неї показалось спершу одне, а потім і друге вухо. Мене вони нічим не вразили. Але Аркадія Михайловича огляд їх цілком задовольнив.

— Бачите, — прошепотів він, — уші без мочок. А верх лівого наче ледь-ледь зрізаний.

Лікарка, сестра та й я дивились на професора, нічого не розуміючи.

— Це його прикмети, — пояснив нам він, але зрозумів його тільки я. — Про них мені сказали в стародніпровському дитбудинку. Це — він. Він, він, — повторював схвильований професор.

— Ви його знаєте? — спитала сестра.

— Це — Тарас Чуть, — відповів професор, не спускаючи очей з хворого.

— Так він — не Адріан Маковський? — спитала лікарка.

— Ні, Адріан Маковський стоїть у вестибюлі. А це — Тарас Чуть... Але скажіть же про стан його здоров'я і як він потрапив до вас.

— Сідайте, професоре.

Лікарка поставила йому стілець коло ліжка.

— Дуже прошу, товаришко Корсакова, — наполягав Аркадій Михайлович, — що з

ним?

— Стан його важкий, але не безнадійний, — відповіла лікарка. — Правда, перші дні ми майже не вірили, що він виживе. Його принесли до нас з розбитою головою і пробитими грудьми. Крім того, у нього зламана рука. Його знайшли коло високого мосту, де проходить залізниця. Мабуть, він упав з того, мосту й розбився. Ми аж тричі робили йому операцію. Та тільки останньої ночі він уперше опритомнів, промовив кілька слів... З усього, що він говорив, я розібрала тільки ваше прізвище, професоре. Його він повторив кілька разів. Я й вирішила подзвонити до вас. Ми ж нічого про нього не знаємо. Думали, що це якийсь Адріан Маковський, бо знайшли у нього паспорт на це ім'я. А вчора прочитали в газеті об'яву про загублений паспорт на ім'я Адріана Маковського та його адресу і викликали власника паспорта сюди.

— Бачив, бачив того власника, — кивнув професор, хоч його справжній Маковський зовсім не цікавив. — Ви мені скажіть, цей хлопчик, — і він показав на хворого, — житиме?

— Я майже певна в цьому.

— Дуже вам вдячний... І майте на увазі: він не викрадав чужих паспортів, а свого не мав. Адже йому лише тринадцять років, хоч і виглядає він як п'ятнадцятилітній...

Через хвилину ми були в кабінеті лікарки. Аркадій Михайлович писав телеграму в Стародніпровськ, а я дзвонив у редакцію, щоб сповістити Черняка про новину. Редакторський телефон був зайнятий, і я набрав номер загального телефону. Трубку зняв Догадов. Він одразу впізнав мій голос.

— Слухай, друже! — закричав я. — Поклич редактора, важлива новина.

— А що саме?

— Скажи, що Тарас Чуть знайшовся.

— Де?

— Клич швидше!

— Живий?

— Живий, живий. Давай Антона Павловича. Черняк прибіг негайно і, судячи по голосу, мало не танцював коло телефону.

— Зараз я приїду до вас машиною, — сказав він. — Як проїхати?.. Ну, ждіть. Подзвони до слідчого, я заїду по нього.

Прокуратура відгукнулась одразу.

— Добре, — сказав Томазян, вислухавши мене. — Ви ще когось сповістили, крім мене?

Я сказав.

— Не слід було б... Більше нікому не дзвоніть і перекажіть усім, щоб про цю справу не розповідали. Телеграми до Стародніпровська без мене не посилайте. Маковського затримайте до мого приїзду.

12. СУПЕРЕЧКА

Академік Саклатвала мило посміхався, коли зустрічав мене, і, здавалось, в його очах світилась надзвичайна співчутливість до мене.

Справді, завідувач пресбюро — це людина, що мусила подбати про численні статті, присвячені будівництву, про спеціальні сторінки в газетах, про широку популяризацію всього, що стосувалося проектного тунелю. Але в мене поки що все було навпаки. Крім коротеньких інформаційних заміток, які я писав двічі на місяць, мої обов'язки зводились до того, щоб приймати журналістів, які цікавились майбутнім будівництвом, і всіх їх запевняти, що зараз нема рації про нього щось писати.

— Не журіться, — кілька разів говорив мені Саклатвала. — Незабаром обставини зміняться, на вашому шляху повеселішає.

І от настав день, коли академік викликав мене і сказав, що найближчими днями можна буде набирати штат для мого бюро.

Це було на початку зими. У академіка Саклатвали знов зібралися видатні спеціалісти. Засідав комітет проектування великого підземного будівництва. Моє місце було за невеликим столиком поруч стенографістки. Найкраще місце, щоб спостерігати й слухати. Я бачив кількох видатних учених, інженерів, економістів, а серед них моїх трьох друзів: професора Довгалюка, Антона Павловича Черняка й майора Шелемеху. Лютчик сидів край довгого столу між двома військовими — інженер-полковником і просто полковником. Цих військових я бачив уперше. Вони разом з Шелемехою представляли Міністерство збройних сил та Генеральний штаб.

Наймолодшими серед присутніх були інженери Макаренко та Самборський. Я звернув увагу, що хоч і сиділи вони поруч, але майже не розмовляли й не дивились один на одного.

Академік Саклатвала відкрив засідання.

— Товариші! — почав він. — Є вказівки уряду прискорити роботу. Ескіз проекту нами майже закінчений. Отже, коли ми принципово визнаємо за можливе почати підготування до будівництва, то уряд негайно асигнує потрібні на це кошти. Поряд з роботою по закінченню проекту можна буде розпочати заготівлю матеріалів, розпочати будівництво відповідних заводів, електростанцій, геолого-геодезичну розвідку, а також закладання деяких шахт на трасі нашого шляху. Зараз ми заслухаємо інформацію представника Генерального штабу в нашому комітеті полковника Файзулова, а потім інженерів Макаренка та Самборського.

Полковник Файзулов теж говорив небагато, але з його промови ми дізналися, що за кордоном уже відомо про якесь підземне будівництво в нашому Союзі.

— Там ще не мають достатнього уявлення про значення цього будівництва, — говорив він, — але, очевидно, скоро матимуть. Адже нема ніякого сумніву, що задумане нами будівництво, коли воно буде вчасно закінчене, матиме величезне оборонне значення. Я підкреслюю слово "вчасно". Чому? Для нас не секрет, що по деяких країнах реакційні елементи захопили владу й почали гарячково готуватися до війни проти нас. Завдяки цілому рядові винаходів у галузі воєнної техніки вони почувають себе досить сильними. Але в даний момент у них ще не все готове. Зараз напасти вони на нас не зможуть. їм потрібен деякий час на готування. Основна їх перевага над нами, як вони гадають, полягає в тому, що раніше, з точки зору їх стратегії, вважалося за

основну нашу перевагу, а саме — величина нашої території. Вони хотять підготувати дві сильні армії: одну на сході, другу на заході, — і розраховують, що удар з двох боків неодмінно дасть їм перемогу, бо на віддалі в чверть земного меридіана ми не зможемо швидко маневрувати своїми арміями. Побудова тунелю дасть нам змогу протягом трьох днів перекидати військо з фронту на фронт. А це розіб'є їх задуми... Звичайно, нашого будівництва засекретити не пощастить. Шила в мішку не сховаєш. А тут шило таке, що пройде через усю нашу країну аж до Тихого океану. Тому ми стоїмо за найшвидший початок і закінчення будівництва. Військове командування виділило нас трьох для роботи в комітеті, а потім в Раді начальника будівництва. Я представлятиму Генеральний штаб, а інженер-полковник Дубков і Майор Шелемеха — Міністерство збройних сил. Перший займатиметься оборонно-технічними спорудами, а другий — обороною надземних будов з повітря.

Промову полковника Файзулова комітет вислухав з великою увагою. Я зробив висновок, що тепер про тунель багато писатимемо.

Після того доповідали Макаренко й Самборський. І дивна річ: суперечка, що повстала між цими інженерами на самому початку роботи, тепер розгорілася ще більше. Єдине, на чому вони згоджувалися, — це намітка траси тунелю: п'ятдесят шоста паралель, не відступаючи від неї ні на крок. Але коли мова заходила про діаметр, про одно— чи двоколіїність, про внутрішнє обладнання, про кількість матеріалів, енергії, робочої сили, — тут вони розходились.

— Макаренко хоче надто розкішно будувати тунель, — запевняв Самборський. — Але це — не метрополітен. Сьогодні країна ще не може дозволити собі такої розкоші, та це й непотрібно. Це зайвих два, а може, і три мільярди карбованців, зайвий рік роботи.

І коли він наводив цифри, не можна було не згодитися з ним. Навпаки, доводи Макаренка були не дуже обгрунтовані. Основне, на що він посилався, — це довговічність такої споруди, а тому й доцільність витрати великих коштів.

Знов, як і раніш, більшість присутніх обстоювали думку Самборського.

Військові представники з цього приводу не виступали. Полковник Файзулов підійшов до Саклатвали й тихо сказав, що в цих питаннях у них нема згоди і вони мусять порадитися з вищим командуванням. Я сидів близько від голови комітету й чув цю розмову. Мене дуже зацікавило, хто ж з військових підтримує Макаренка.

Засідання закінчилось. Саклатвала припинив дебати, заявивши, що виступи членів комітету дають йому сміливість найближчими днями доповісти урядові про те, що можна починати підготовчі роботи. Щождо установок Макаренка й Самборського, то він обіцяє об'єктивно доповісти урядові про їх зміст.

— Крім того, — сказав академік, — стенограму наших виступів голова уряду читатиме особисто.

Після засідання академік затримав мене на кілька хвилин, і я спитав у нього:

— Про суперечки Самборського й Макаренка можна писати?

— Звичайно, можна, — легко посміхнувшись, відповів він. — Тільки я просив би робити це в академічному, так би мовити, плані. Остаточного про все ми домовимось

після моєї доповіді урядові.

У вестибюлі я наздогнав Шелемеху та Аркадія Михайловича. Льотчик люб'язно запропонував підвезти й мене своєю машиною.

Дорогою ми з Аркадієм Михайловичем говорили багато, а Шелемеха мовчав. Я сказав, що аргументи Самборського більш переконливі. Професор погодився зо мною й сказав:

— Мені здається, що нічим іншим, як тільки упертістю Макареншг, цього пояснити не можна. Завжди він одзначався цією рисою. Я пам'ятаю його ще зовсім хлопчиськом. Він і тоді був такий же... Це багато нашкодить йому в житті.

— У всякому разі, — підтримав я професора, — це може призвести до того, що він не працюватиме на будівництві.

— Авжеж. Він такий, що може відмовитися, коли буде не по його.

— Ні, це ви вже занадто, — обізвався нарешті майор. — Працювати він буде, Аркадію Михайловичу. І... я, знаєте, не переконаний доводами Самборського. Правда, з мене технік слабкий. Мене, може, переконують більше не цифри, а... Самборський, звичайно, виступав дуже запально, але...

— Що "але"? — спитав Аркадій Михайлович.

Я був здивований. Шелемеха, скільки я пам'ятав, завжди говорив дуже впевнено і ясно, без пауз та замовчувань.

— Але я згоден з аргументами Макаренка, — подумавши, відказав він.

— Почасти ви маєте рацію, — задумливо сказав професор. — Макаренко — фантаст. Отже в нього більша перспектива. Зате Самборський неперевершений майстер всякої конкретної справи.

Моя цікавість щодо того, хто з військових підтримував Макаренка, була повністю задоволена.

А Шелемеха раптом перевів розмову на інше. Він спитав Аркадія Михайловича, як здоров'я Тараса Чутя.

— Хлопчик видужує, — охоче відповів професор, — хоч і виглядає дуже погано. Говорити ще не може. Нікого до нього не пускають. Це Томазян, як мені здається, дбає про те, щоб ніхто не бачив хлопця.

— Коли ж ми довідаємось, як він потрапив з поїзда до лікарні?

— Не знаю. Сам цим дуже цікавлюсь.

— Ви ж, Аркадію Михайловичу, коли можна буде з Тарасом поговорити, покличте й мене.

— Добре.

Я звернувся до професора з таким же проханням і теж дістав його згоду. Ми саме під'їхали до готелю, і я вийшов з машини.

В готелі порт'є сказав мені, що у вітальні на мене жде якась дама. Здивований цим, я швидко піднявся туди. Справді, в порожній вітальні стояла жінка, повернувшись лицем до вікна. На ній було елегантне пальто з сірого каракуля і така ж шапочка. Мабуть, вона дуже уважно вдивлялася у вечірні сутінки за вікном або сильно

задумалась, бо повернулась лише тоді, коли я підійшов зовсім близько і спитав:

— Пробачте, ви хотіли...

Я не договорив, бо вона рвучко обернулась і... уявіть моє здивування, передо мною була Ліда.

— Так, Олексю Мартинівчу, у мене є до вас прохання.

— Зайдімо до мене.

13. РОЗМОВА З ЛІДОЮ ШЕЛЕМЕХОЮ

Ліда спинилась серед кімнати, не роздягаючись і не сідаючи. Мовчала. Біляві чудові кучері, вибившись з-під шапочки, прикривали їй вухо й щоку. Велика електрична лампа освітлювала дівчину й давала змогу бачити кожен рис її обличчя.

"Чого вона прийшла, що трапилось?" — думав я, але, не наважившись спитати, заговорив про засідання комітету.

В очах Ліди мигнула цікавість. Перебивши мене, вона спитала:

— Ярослав там, звичайно, був?

— Макаренко? Був.

Вона пройшла по кімнаті й засвітила настільну лампу.

— Мені електрика ріже очі. Погасить, будь ласка, лампу на стелі.

Я поспішив виконати її прохання. Ліда сіла в крісло й дістала з сумочки конверт.

— Я прошу вас передати цей лист інженерові Макаренку. Я хотіла послати його поштою, але не певна, що він до нього дійде.

Я був здивований. Навіщо їй передавати лист? Вона ж могла б поговорити з Макаренком і сама. Тим більше, він живе тут і вже, мабуть, дома.

— Ви здивовані моїм проханням? Я їду в Єсентуки на два місяці. Мій поїзд відходить удосвіта... От уже десять днів я не можу побачити Ярослава.

— Чому? — вихопилось у мене.

— Інженер Макаренко зайнятий роботою, — іронічно промовила Ліда. — Десять днів тому він зник, щоб працювати над своїм проектом. Я гадала, що він сьогодні повернеться до себе в готель, але, виявляється, він дзвонив сюди, що знов кілька днів його тут не буде.

Це для мене була новина. Правда, я знав, що Макаренко багато працює, але про зникнення його нічого не чув.

— Це манера інженера Макаренка, — сказала Ліда, і в голосі її я почув гіркоту. — Свою роботу він ставить над усе.

— Так, він багато працює. Енергійна й уперта людина.

— Можливо... Коли він з'явиться, то, будь ласка, передайте йому листа. Ви сусіди... І... я сподіваюсь, що ви нікому не скажете про це маленьке доручення.

— Обіцяю, — урочисто промовив я. Вона віддала мені лист.

Якийсь час ми мовчали. Потім Ліда встала і простягнула мені руку попрощатися. Я не знаю, що мене штовхнуло на це, але з моїх уст вирвалося:

— Лідіє Дмитрівно, я відчуваю перед вами провину.

— Яку? — здивовано глянула вона на мене.

Я помовчав, досадуючи, що прохопився з цією дурною заявою.

— У мене є ваша сумочка... яку ви загубили...

Ліда спалахнула.

— Запевняю, що ніхто про це не знає... Я хотів її повернути, але не знав, чия вона...

Потім догадався. Мені дуже совісно.

— Ви читали лист, що там був? Я схилив голову.

— Поверніть його мені, будь ласка.

Довелось витягти з шафи мій великий чемодан і діставати з-під самого споду сумочку, яку я досі так пильно оберігав від чужого ока.

Ліда відкрила її, глянула на те, що там зберігалось, і витягла лист.

Читала вона його довго й уважно. Сидячи проти неї, я бачив, як мінявся вираз її обличчя. Напевне, цей лист був для неї дуже цінний і... приємний. Та інакше й бути не могло. Я милувався Сніговою королевою, як називав її Ярослав Макарєнко. Правда, хвороба вже позначилась на ній. А можливо, і взаємини з Макаренком відіграли тут якусь роль. Я згадав слова Барабаша, що при діабеті велике значення має нервування, гострі душевні переживання, бо вони посилюють хворобу, прискорюють її розвиток.

Ліда дочитала листа, згорнула його й поклала в сумочку, з якою прийшла сюди.

— Ви не в претензії, що я забираю вашу знахідку?

— Лідіє Дмитрівно!

— Я дуже вам вдячна. Тут, здається, не було жодної речі, яка вказувала б на те, кому належить сумка. Отже, я не можу сердитися на вас за те, що ви прочитали листа... Де ви її знайшли?

— Ви пригадуєте вечір над морем напередодні вашого від'їзду додому?.. Я ждав вас тоді з цією сумкою до півночі, не читаючи листа.

— Звідки ви знали, що другого дня я мала виїжджати?

— Я чув вашу розмову з...

— З Юрою... Це ви сиділи на лавочці, коли ми прийшли на набережжя?

— Я.

Дівчина легенько зітхнула.

— Лідіє Дмитрівно, що вас так хвилює? Я бачу, останнім часом ви дуже нервуєтесь. Невже через хворобу? Болісно посміхаючись, вона глянула на мене.

— Ви дипломат, Олексю Мартинівчу. Я пригадую, як ви порівнювали мене з білою трояндою. На жаль, я не знала тоді, що ви читали цього листа.

— Запевняю вас, що я це сказав тоді лише тому, що відчував правдивість порівняння, яке зробив колись Ярослав Васильович.

— Я ні в чому не обвинувачую вас. Я згадала це, бо бачу, що ви хочете спитати мене про інше. Але ви й так знаєте більше, ніж хто інший.

— Дозвольте мені бути з вами зовсім одвертим. Коли я догадався, хто автор цього листа і кому він адресований, я узнав і багато іншого... Та зовсім не все.

— Ви хочете все знати?

— Ні, пробачте. Хоч моя професія й вимагає, щоб я був до всього цікавий, та в

даному разі це було б щось більше, ніж навіть неделікатність. Просто я не розумію, чому ви нервуетесь, коли вам цього не можна. І серджусь на вас за це.

— Інакше кажучи, ви, думаючи про мене, обвинувачуєте мене?

— Якщо друг може вас обвинувачувати...

Ліда зсунула шапочку й дивилась на пляму світла на столі.

Я почував себе ніяково. Мені здавалося, наче дівчина вважає, що я втручаюсь до справи, яка мене не обходить і не повинна обходити.

— Знаєте, — почала вона, — я довіряю вам... Може, вам буде дивно слухати мене... та треба ж з кимсь поділитися своїми думками... Я сама себе не розумію. Може, це вдасться вам...

Вона помовчала з хвилину, потім мовила далі:

— Колись — це було кілька років тому — я випадково зустріла Ярослава. Не скажу, що він одразу мені сподобався. Та ви знаєте про це з його листа... Коли він поїхав, я часто думала про нього. І несподівана зустріч на маленькій станції, про що я думала, як про жарт, вразила мене. Мені здалося, що я починаю його любити... Тоді я була на першому курсі. Він же готувався до захисту дипломної роботи. Ми провели кілька чудесних днів. Я завжди з надзвичайною приємністю згадую ті дні, наші розмови. Скільки було тоді сміху й радості... Ті чудесні дні, здавалось, віщували нам радісне майбутнє. Ми стали великими друзями, хоча перед розлукою і посперечались. Я домагалась, щоб він швидше захищав свій дипломний проект і зараз же по тому переїхав до нашого міста. Він майже погоджувався, але твердо пообіцяти відмовився. Ми роз'їхались. Я весь час думала про нього. Ярослав дуже скоро прислав мені листа. На того листа я не відповіла. Я спитала себе: чи справді я так сильно люблю його, що мушу своє життя зв'язати з ним? І мені почало чомусь здаватися, що це захоплення, яке швидко мине. У другому листі він писав, що найближчим часом приїхати не зможе. Я сердилась і не відповідала. Тільки після четвертого листа написала йому. В тому четвертому листі він дорікає мені за мовчанку і заявив, що й він пише виступ. Я злякалась і відповіла. То байдуже, що я писала. Потім я ще написала листа, в якому ледве не призналась, що кохаю його. Але обидва мої листи повернулись з написом, що адресат виїхав... Ну, а цей лист я одержала після дуже довгої перерви...

— І ви ніколи не чули про нього?

— Ні.

Я уважно дивився на неї.

— Згодом, — сказала Ліда далі, — з'явився Юра. Власне, я з ним дуже давно знайома, ще з школи. Це прекрасна людина. Я люблю його за розум, за працездатність, за чуйність, за доброту... Ми часто проводили з ним канікули. Спочатку ми були з ним в одному інституті, але через рік він перейшов на медичний. Тому він скінчив пізніше за мене. Юру знали всі мої товариші. Його любили й мої рідні, хоч Станіслав іноді й кепкував з нього. Я знала, що він дуже любить мене... Таке трапляється рідко. Для Юри нічого не існує, крім мене... Ну, а далі ви знаєте. Знов з'явився Ярослав... Я не буду перед вами критися... Я досі його не розумію. Може, моя хвороба... Ви знаєте, що це

безнадійно, хоч і можна прожити понад двадцять років... Краще нам з Ярославом не зустрічатися. Він зуміє забути в своїй роботі. Я похитав головою.

— Лідіє Дмитрівно, на таких, як Ярослав, не треба сердитися.

— Не розумію.

— Кажуть, що великий винахідник Едісон у день свого одруження зайшов у лабораторію і, захопившись якимсь дослідженням, забув про шлюб. Наречена й гості прождали півдня і насилу знайшли його.

— Ви мене не розумієте, Олексю Мартиновичу. Я не ревную його до роботи. Я сама люблю працювати і знаю, що значить віддаватися роботі. Але для нормальної людини в усьому є межа... Та справа не в тому. Ви не розумієте, що робиться зо мною.

— Я розумію вас, Лідіє Дмитрівно. Я певен, що ви любите Ярослава, але боїтесь зробити боляче Юркові. Мені не віриться, щоб ви дуже сильно кохали Юрка.

— Облиште, — нервово вимовила дівчина і підвелася з-за столу. — І годі про це. Я zostавляю вам листа і прошу передати його Макаренкові... Добраніч!

Я висловив своє задоволення, що завтра вона їде на курорт. Там вона обдумає все спокійно, знов знайде душевну рівновагу, бо там не буде з нею ні Юрія, ні Ярослава.

Ліда рвучко хитнула головою.

— Зо мною їде Юрко. Він захистив кандидатську роботу і зараз працює над докторською дисертацією про активізацію лангергансівських острівців підшлункової залози. Мусите знати, що послаблення діяльності цих острівців є причина цукрової хвороби. До побачення.

— До побачення, — тихо відповів я.

"Кого ж вона з них любить?" — майнула в мене думка.

Раптом Ліда, що вже підійшла до дверей, обернулася:

— Знайте, що Юрко заради мене змінив професію і спеціально перейшов у медичний інститут, коли довідався, що мені загрожує захворювання. Він присвятив мені своє життя. Він...

Вона не закінчила, бо в двері постукали...

Ліда повернулася і зіткнулася в дверях з Догадовим.

— Можна? — спитав він.

— Прошу, заходьте, — запросив я його, а сам вискочив слідом за Лідой, сподіваючись, що вона ще щось скаже.

Та дівчина вже спускалась до вестибюля.

— Так от хто у вас буває, — з посмішкою сказав Догадов, коли я повернувся до кімнати.

Я глянув на нього так, що посмішка зникла з його обличчя.

— Лідія Дмитрівна Шелемеха, — холодно сказав я, — завтра виїздить до Єсентуків й люб'язно занесла мені деякі відомості про лабораторію металів, де вона працює. Як відомо, я писав про цю лабораторію і ще писатиму.

— Знаю, знаю, чудовий нарис у вас вийшов.

Це було сказано так щиро, що я змінив тон і подзвонив у ресторан, щоб нам

принесли легеньку вечерю. Догадов від цієї пропозиції не відмовився.

Поки нам готували вечерю, ми розмовляли про редакційні справи, про погоду й інші речі, до яких вдаються люди, коли хочуть просто почесати язиками.

Коли офіціант приніс вечерю, Догадов сказав:

— Я до вас зайшов з однією новиною.

— З якою саме?

— Незабаром ми з вами розпрощаємось. Я їду.

— Куди?

— Набридло сидіти й морочитись з кореспонденціями. Сам хочу писати кореспонденції. Домовився з Антоном Павловичем, що поїду на Урал спеціальним кореспондентом "Зорі". Підвладна мені територія — весь Урал і Західний Сибір аж до Байкалу.

— Ого! Ну, я до вас весною, мабуть, в гості приїду, коли до того часу ви звідси виїдете... Ну, а Новий рік зустрічаєте тут?

— Мабуть. Кажуть, що на зустрічі Нового року в редакції багато видатних людей буде. Антон Павлович сподівається навіть на Саклатвалу, хоча академік ніколи не відвідує ніяких бенкетів.

— Не знаєте, кого ще запрошують?

— Бачив список у секретарки. Всі старі наші друзі і нові світила технічної думки — Самборський і Макаренко... До речі, говорять, ніби Самборський в розмові з кимсь сказав про Макаренка: "Коли б це не мій колишній друг, то я сказав би, що це шкідник". В чім справа? Вони посварились?

— І гадки не маю! — відповів я і, знаючи про нахил мого колеги до пліток, промовчав про сьогоднішнє засідання комітету.

14. ПІД ЯЛИНКОЮ

На кінець грудня погода почала псуватись. Настала відлига. У місті зовсім зник сніг і не залишилося жодних ознак зими. Здавалося, повернулась осінь з мрякою і грязюкою. Метеорологи сповіщали про вторгнення на європейський континент теплих мас повітря на зміну холодним, жонглювали циклонами й антициклонами, але на запитання, яке цікавило звичайних громадян, а особливо конькобіжців, лижників, хокеїстів і взагалі любителів зимового спорту, коли знов почнуться морози й випаде сніг, — не відповідали. Перед новим роком стало так тепло, що парове опалення в будинках ледве функціонувало. В кімнатах день і ніч тримали одчинені кватирки, і було смішно дивитись, як, брѳохаючись по грязюці, перехожі несли на плечах ялинки.

Незважаючи на осінню погоду, люди готувались до зустрічі Нового року, до ялинки.

Редакція "Зорі" теж діяльно готувалась до новорічного свята. Ранком тридцятого мені принесли квиток, запрошуючи до редакції на "новорічний вечір під засніженою ялинкою". Було ще кілька запрошень, але я їх з подякою відхилив.

Крім, так би мовити, службового патріотизму, була ще причина, яка примушувала мене бути в редакції. Стало відомо, що тридцять першого грудня уряд слухатиме

доповідь академіка Саклатвали. На засідання уряду не запрошено жодного з членів комітету, але Черняк мав побачитися з академіком одразу ж після закінчення засідання, а прямо з побачення приїхати до редакції на вечір...

Була також причина, яка мало не перешкодила мені піти на зустріч Нового року в редакцію. Я міг зустріти там Макаренка, що вже кілька днів як знов з'явився в готелі. Я мусив віддати інженерові лист від Ліди, який уже кілька днів шукав і ніяк не міг знайти. Куди він подівся — цього я ніяк не міг зрозуміти.

Не раз траплялося, що, сховавши якусь потрібну річ, я знаходив її лише через кілька місяців. Те ж саме сталося, мабуть, і тепер. Я страшенно лаяв себе за неуважність і розкидливість. Кілька разів переглядав усе в кімнаті, але листа не знаходив. Та не міг же він зникнути з ласки божої!

Перед тим як їхати на вечір, ще раз пошукав і, не знайшовши, одягся й вийшов з кімнати. До редакції приїхав за чверть до одинадцятої і застав там чимало народу. Черняка ще не було. Не було також Шелемехи і, звичайно, Саклатвали. В одному кутку побачив Самборського, а в великій кімнаті, біля розкішної ялинки, Макаренка, якого тримав під руку Догадов і щось розповідав. До них я й підійшов. Догадов одразу вхопив мене, затарабанивши про свій від'їзд наступного дня, залишаючи низку доручень: стежити за вміщенням його кореспонденцій, відповідати на листи, подбати про переказ гонорару, — все, що може сказати друг-журналіст, коли виїздить у довгочасне відрядження.

— Ми ще встигнемо побалакати, — сказав я йому. — Дайте глянути на ялинку.

— Ялинка надзвичайна, — промовив Ярослав.

Справді, ялинка виглядала чудово. Густа, лапата, з широкою основою, з блискучими яскравозеленими голками, що пахли смолою. На вершечку сяяли сім сріблястих зірок, що нагадували сузір'я Малої Ведмедиці, найвища з них мусила бути Полярною зіркою. На золотих і срібних ланцюгах, які оперізували ялинку, трималися ляльки та іграшки. Перші, трохи шаржовані, нагадували всіх видатних техніків, учених, що чимось уславилися за минулий рік. Другі були маленькими моделями машин та апаратів різних конструкцій, що з'явилися протягом того ж таки року. Ще нижче йшов спеціальний ярус дитячих іграшок, які випустили або прийняли до виробництва за останній місяць іграшкові фабрики.

— Стежте за ялинкою, — сказав Догадов, — щось зараз покажу.

Він підійшов до стіни і клацнув чорним вимикачем. Тихенько загудів мотор, і ялинка закрутилась перед нами, показуючись в усій своїй красі.

— Техніки не можуть не займатися вигадками і на ялинці, — засміявся Ярослав.

Догадов спинив ялинку і подався до інших кімнат. Ми ще трохи постояли біля дерева і теж відійшли, щоб оглянути невеличку виставку якихось загадкових картинок на стінах, що ними Черняк хотів привернути увагу своїх гостей.

— Ярославе Васильовичу, — звернувся я до інженера, — я дуже винуватий перед вами.

— А що таке?

— Коли Лідія Дмитрівна виїздила на курорт, вона залишила мені листа для вас...

Інженер спідлоба глянув на мене.

— Цього листа я, здається, поклав до шухляди, але не міг знайти, коли їхав сюди...

У мене іноді таке буває, — скоромовкою закінчив я.

— Ви певні, що знайдете його?

— Обов'язково. Він нікуди не міг зникнути з кімнати.

— Я вас дуже прошу...

— Завтра зранку все перегляну і будь-що знайду.

— Може, завтра я постукаю до вас, щоб ви не забули?

— Добре, прошу. Тільки прокинетесь, так і заходьте.

Запрошуючи його, я був трохи неспокійний. "А що, коли не знайду?" — мучила мене думка. Доведеться перебрати все до найменшої дрібниці.

— А чому вона передала листа через вас?

— Вона шукала вас, але не могла знайти. Ви ждесь зникли...

— Я працював, — коротко відповів Макаренко.

В цей час приїхав Антон Павлович.

Він одразу ж підійшов до столу і, привітавшись з усіма, попросив швидше зайняти місця. Навпроти нього висів годинник, і редактор нетерпляче поглядав на нього. Було чверть до дванадцятої, коли ми всі зайняли місця. Я опинився біля Самборського, який встиг уже пожартувати з сусідом по другу руку і покепкувати з гостя, що сидів напроти.

— Ви знаєте, — сказав мені Самборський, — я хвилююсь.

— Я також.

— З тієї самої причини?

— Звичайно.

Ми розуміли один одного, бо обидва ждали, чи сповістить щось Антон Павлович про ухвалу уряду на доповідь Саклатвали. Редактор звівся з келихом в руці.

— Цей келих, — сказав він, — я підіймаю за рік, що минув, за рік наших успіхів, за рік, в якому народилась надзвичайна ідея надшвидкого підземного шляху між Заходом і Сходом. Відзначаю — наша редакція була тим місцем, де ця ідея зародилась.

Гості шумно відгукнулись на цей тост. Але одразу після того Антон Павлович наказав наливати вина. І лише ми встигли виконати цей наказ, як обидві стрілки годинника підійшли до дванадцяти. Почувся перший удар опівнічного бою, і господар столу виголосив новий тост:

— За ще видатніші успіхи, за рік, коли починається здійснення геніальної ідеї, за Новий рік!

Голосним "ура" ми підтримали оратора.

— Товариші, — говорив він далі, — сьогодні уряд слухав доповідь академіка Саклатвали і ухвалив з першого січня розпочати будівництво Глибинного шляху між Сходом і Заходом.

Спалахнула буря вигуків і оплесків, захопали корки із пляшок з шампанським,

задзвеніли келихи.

Тільки двоє людей лишалися непорушні і, тримаючи келихи, дивилися на Антона Павловича, ждучи, що він ще скаже. Це були Самборський і Макаренко. У першого рука дрижала, другий нічим не виявляв свого хвилювання. Я розумів, що обидва інженери хочуть почути, якому з двох варіантів уряд віддав перевагу. Догадов так само стежив за ними. Іноді він допитливо позирав на мене, не розуміючи, мабуть, поведінки інженерів.

Але Черняк запропонував ще тост за начальника будівництва Глибинного шляху. Всі з цікавістю ждали, кого він назве.

— Начальником будівництва уряд призначив академіка Саклатвали!

На честь академіка спалахнула така овація, якій міг би позаздрити найвидатніший учений.

О першій годині ночі, після музики, поздоровлень та співів, радіо переказало ту саму новину, що про неї сповістив нас Антон Павлович. Отже, задум, що народився в дитячій голові у вигляді фантастичної, химерної ідеї" перетворювався на дійсність.

Безперечно, в цьому була заслуга й нашої "Зорі", і Черняк пишався з того. Але чи знає про цю постанову один з найдіяльніших членів нашого колективу професор Довгалюк? Скориставшись з першої можливості, я підійшов до редактора і спитав, чи дзвонив він Аркадію Михайловичу.

— Ні. Але він знає. При мені секретар Саклатвали говорив телефоном з членами Ради... Затверджено ж Раду. До її членів призначено і професора Довгалюка... Мене теж...

— Вітаю, Антоне Павловичу!

— Дякую... Між іншим, маю доручення від Саклатвали переговорити з тобою.

Черняк одвів мене вбік. Я був певен, що мова йтиме про діяльність пресбюро.

— Академік гадає, що ти з твоїм характером не зовсім підходиш для такої роботи, як завідувач прес-бюро...

Мене від цих слів кинуло в жар. Правда, завідувати будь-чим я ніколи не любив і не вмів. Але завідувати пресбюро такого будівництва! Про це, безперечно, можна мріяти, бо я був би в курсі надзвичайно цікавих подій. І взагалі заслужити негативну оцінку від Саклатвали було для мене дуже неприємно. Мабуть, на моєму лиці відбилась хвилювання, бо Черняк посміхнувся й заспокоююче сказав:

— Саклатвала дуже цінує тебе і вважає, що тобі треба знайти відповідне застосування. Ти хотів би об'їхати навколо світу і водночас зробити велику послугу будівництву?

— Це цікаво, — байдуже промовив я.

— Ми посилаємо спеціальну технічну місію за кордон для ознайомлення з тамтешнім тунелебудівництвом та різними технічними новинами. До складу місії входитимуть багато спеціалістів, які щодва-три місяці будуть мінятися. Потрібен відповідальний секретар місії, що пробує за кордоном не менше року. Йому доведеться дуже багато подорожувати... Саклатвала просив мене спитати, чи згоден ти

поїхати таким секретарем?

— Ти міг би відповісти й не питаючи. Що може бути цікавішого, як подорож навколо світу!

Мабуть, очі в мене заблищали, бо Черняк засміявся.

— Отже, — наказав він мені, — подзвони завтра до секретаріату Саклатвали.

Антон Павлович кивнув, збираючись одійти.

— А як проект? — спинив я його. — Чий варіант? Макаренка чи Самборського?

Черняк трохи помовчав.

— Здається, уряд передав усе на розгляд Саклатвали. Офіційно ні той, ні другий варіант не затверджено. Є третій варіант, самого Саклатвали. Та він... віч мало чим відрізняється від варіанта Макаренка.

— Гм... Дивно.

— Я сам дивуюсь. Цей молодик зумів під'їхати до старого і має, видно, на нього великий вплив. Але варіант Макаренка не можна було затверджувати. Проти нього всі, крім Саклатвали та військових. Останні, власне, зайняли позицію нейтралітету.

Гості вимагали редактора, і ми не могли більше розмовляти.

Я повернувся на своє місце схвилюваний, піднесений. В моєму мізку вже спливала уява про пароплави, літаки, поїзди, автомобілі, що проноситимуть мене по океанах та континентах, про великі міста обох півкуль. О третій годині, в розпалі танків, я вирішив їхати додому, бо танцюю не дуже добре: дами не зацікавлені в такому кавалері.

Догадов, що був уже в високопіднесеному настрої і не дуже міцно тримався на ногах, поїхав мене проводити.

Незважаючи на пізній час, на вулицях було шумно й людно, світилися різнокольорові ліхтарі, на майданах спалахували фейерверки, ракети полосували небо. Погода змінилася на краще. Похолодало, падав сніжок.

В готелі теж зустрічали Новий рік. Двері ресторану були широко відчинені. Там грала музика, а деякі пари танцювали навіть у вестибюлі.

Як тільки ми опинились у номері, Догадов витяг з кишені пляшку шампанського і зажадав, щоб ми випили за його від'їзд.

— Слухай, — сказав він мені, — Антон Павлович говорив, що ти теж кудись їдеш... Куди саме?

— Мабуть, за кордон.

— Що ти? Здорово... За це треба розкубрити ще одну пляшку... Заздрю тобі. І надовго?

— Встигну скучити.

Ми ще пили, і він пішов від мене десь коло п'ятої. Я нічого не пам'ятав, крім останніх його слів, які він сказав, коли я проводжав його до виходу:

— Знаєш, Олексю, цей Макаренко або щось страшне, або геніальна людина.

15. ТАРАС ЧУТЬ

Я прокинувся від стуку в двері. Годинник показував п'ять хвилин на десяту. Я чортихнув несподіваного відвідувача, що розбудив мене. З'являтися в такий ранній час

першого січня було просто нахабством. Спершу я хотів удати, що сплю, але в двері сипалися рівномірні, недуже гучні, але й не тихенькі удари. Довелося підвестися й одчинити.

За дверима стояв Макаренко. Молодий чоловік попросив пробачення:

— Ви на мене не гнівайтесь, що я вас так рано збудив, але через годину я залишаю готель.

— А що трапилось?

— Мушу бути в інституті, а завтра виїжджаю в Іркутськ у справах будівництва.

— Прошу, прошу. Пробачте, що неодягнений, але я недавно ліг. Зараз почну розшуки.

"І часу в нього небагато, — подумав я, — ну що, коли не знайду?"

Взагалі надії знайти лист раніш ніж через кілька годин у мене не було. Сказати ж цього я не одважувався. Інженер стояв серед кімнати. Запропонувавши йому стілець, я підійшов до столу і одсунув середню шухляду. Уже кілька разів перед тим я оглядав її, але листа не знаходив. Проте у мене було правило шукати скрізь, перебираючи кожний аркуш, кожну дрібницю. Так вчинив і тепер. В шухляді лежало кілька журналів. Підняв один, другий і з полегшенням зітхнув. Там лежав лист Ліди. Я тут же віддав його Макаренкові.

Він подякував, потиснув руку і, сказавши, що сподівається бачити мене в Іркутську, вибіг з кімнати.

Подивившись ще раз у шухляду і розвівши руками, я хотів знову бухнути в ліжку, але задзвонив телефон. Говорила секретарка академіка Саклатвали. Він викликав мене до себе сьогодні на восьму годину вечора.

Слідом за першим разом телефон задзвонив удруге. На цей раз я впізнав голос Аркадія Михайловича.

— Голубе, ви не спите? Хочете до Тараса поїхати? Нарешті лікарі дозволили відвідати його і поговорити.

— Дуже хочу. Коли ви їдете?

— Зараз. То заїжджати?

— Обов'язково.

— Ви, мабуть, ще в ліжку?

— Майже.

— То хутенько одягайтесь.

Тільки вийшов я з-під душу, як порт'є подзвонив мені, що мене вже жде авто.

Вибігши з готелю, я побачив в авто слідчого Томазяна й Аркадія Михайловича.

— А Шелемеха, Черняк? — спитав я, здоровкаючись з ними.

— Шелемеха щойно поїхав до Саклатвали, академік його викликав. А Черняк, мабуть, непробудно спить, бо я не додзвонився.

Авто повільно посувалося людними вулицями, намагаючись вибратися за місто. Томазян сидів за стерном, і мені було видно лише його широку спину та іноді в люстерку, що висить над шофером, з'являлося спокійне хіудорляве обличчя.

Із слідчим я познайомився, коли той викликав мене на допит в справі зникнення Тараса. Відтоді часу минуло багато, але ми досі не зустрічалися. Чув про нього як про людину вперту, хитру, дуже здібну, проте в справі Тараса Чутя йому не поталанило. Пригоди з хлопцем залишалися таємницею. Адріан Маковський, якого Томазян затримав на кілька днів, довів своє алібі. Залишалося ждати, поки Тарас трохи видужає і все розповість сам.

Коли машина опинилась за містом, Томазян погнав її шаленою швидкістю. До лікарні доїхали за кілька хвилин і зупинились перед ворітьми, яких ніхто не відчиняв, хоча Томазян давав довгі гудки. Та ось із хвіртки вискочив невеличкий чоловік і обурено закричав на нас, що ми, мовляв, порушуємо тишу та спокій в зоні лікарні. Людина мала сонний вигляд і явно на нас досадувала. Бідолаха, певне, зустрічав Новий рік, провів безсонну ніч і тепер, мабуть, дрімав у воротарській будці. Я цілком йому співчував. Але раптом він перестав кричати, винувато посміхнувся і змінив тон. Мабуть, пізнав Томазяна.

Залишивши машину під доглядом сторожа, рушили через двір лікарні. Я був тут удруге, а Аркадій Михайлович і Томазян навідувалися сюди вже кілька разів. Лікарі та обслуговуючий персонал зустріли їх, як старих знайомих.

Сьогодні для Тараса Чутя був радісний день. Ранком його одвідали вихователька та директор дитбудинку Із Стародніпровська, і він уперше зміг з ними наговориться, бо раніш, коли його одвідували, хлопчик або не міг говорити, або йому це забороняли.

— Він був певен, що ви до нього приїдете, — сказала лікарка Корсакова, — і жде нетерпляче.

Тарас зустрів нас на ліжку, трохи ніяковіючи і радісно посміхаючись. З усіх боків йому підмостили подушки, на голові ще була пов'язка, але бліде обличчя не мало жодних слідів поранення. Корсакова все ж таки просила нас бути біля хворого не довше години.

— Ну, Тарасе, будемо знайомитись, — сказав слідчий. — Це професор Довгалюк. Цей товариш — журналіст, прізвище його Кайдаш, а моє прізвище Томазян.

— Я знаю Аркадія Михайловича, — відповів Тарас, захоплено дивлячись на професора. — І їхні статті читав, — сказав він про мене.

— Ну, а зо мною знайомство, власне, тільки починається, — в жартівливому тоні зауважив слідчий.

— А я вас уже бачив... пам'ятаю... Ви, мабуть, лікар.

— Трошки не вгадав.

— Молодець Тарас, — сказав професор, звертаючись до хлопчика. — Швидко видужаєш.

Загальна розмова точилася недовго. Скоро ми перейшли на те, що нас усіх найбільше цікавило. Хлопець розповів нам:

— Я добре, дуже добре пам'ятаю, як влаштувався в поїзді. Спочатку дивився у вікно, а потім ліг на полицю і почав читати. На якійсь станції у вагон зайшов високий чоловік. Обличчя його зараз не пам'ятаю. Він мав квиток у наш вагон, але щось там з

місцем не виходило, і пасажир попросив дозволу у мого сусіди сісти біля нього. Той дозволив. Через деякий час він почав скаржитися на нудьгу і спитав, що я читаю. Потім ходив до ресторану, залишивши мені свій портфель, а коли повернувся, то витяг з киїгені маленькі шахи, і ми з ним грали. Один раз я виграв у нього, потім він у мене. За шахами той чоловік почав розповідати різні речі про ботаніку, а потім про професора Довгалюка. Я сказав, що знаю цього професора і одержав від нього листа. Тоді він поцікавився, куди я їду, чи маю вже паспорт. Я показав йому мої документи, телеграму з редакції. Він усе допитувався, чому мене викликають. Я сказав, що не знаю, але потім додав, що везу з собою важливі документи. Він попросив, щоб я показав ці документи. Але я боявся, що незнайомиць сміятиметься, коли прочитає.

— А що ж то було? — спитав Аркадій Михайлович.

— То були мої розрахунки тунелю, — червоніючи відповів Тарас. — Я переконався, що раніш зробив помилку і що з такою швидкістю поїзди ходити не зможуть. Але тепер я розумію, що взагалі це все необґрунтована фантазія.

Коли Тарас говорив це, то щоки йому зашаріли, немов їх цеглою вимазали.

— Ну, ну, розповідай далі про розмову з тим чоловіком, — попрохав Томазян.

— Ну, він пожартував, що у мене, мабуть, повний чемодан тих паперів. Я відповів, що важливі папери в чемоданах не возять, а зберігають при собі. Після того ми ще грали в шахи, а коли смеркло, мій супутник запропонував піти до вагона-ресторану повечеряти. Я погодився. Ми йшли вагонами проти ходу поїзда. В одному тамбурі були відчинені двері... Тут ми спинилися. Той, що йшов зі мною, виглянув у двері і сказав про чудесний краєвид. Я підійшов і теж виглянув... Ще пам'ятаю, він спитав мене: "Так тебе звуть Тарас Чуть?" Я відповів, що так... "А де ж ти тримаєш свої важливі документи?" спитав він. Я розсміявся і повернувся до нього. І тут мені стало страшно. Він якось дивно дивився на мене і міцно стиснув мені руку. Я хотів вирзатися. Він вимагав у мене папери... І більше нічого не пам'ятаю. Мабуть, тоді я впав з поїзда.

Тарас змовк. На його обличчі позначилася втома.

— Втомився, — сказала Корсакова і багатозначно глянула на нас.

— А ти не пам'ятаєш, як він був одягнений і як себе звав? — спитав Томазян.

— Ні.

Лікарка незадоволено дивилася на слідчого.

— Завтра можна продовжити розмову, — тихо сказала вона.

— А нам нічого не можна йому розповісти? — спитав Аркадій Михайлович.

— Вам... Ні, можете, тільки коротко.

— Пам'ятаєш, Тарасе, свій проект тунелю?

— То, мабуть, несерйозна пропозиція, — червоніючи відказав хлопець.

Ми всі посміхнулись, а Аркадій Михайлович, узявши хворого за руку, сказав:

— І все-таки з твоєї пропозиції дещо вийшло. Зараз інженери розробляють проект тунелю. Не такого, як ти пропонував, та він зв'яже Москву з Далеким Сходом. А ти, власне, про це мріяв.

Хлопчик схвильовано дивився на нас, а Корсакова настирливими рухами

показувала, що час кінчати розмову.

— Видужаєш, познайомишся з тими інженерами, — сказав Довгалюк, підводячись.

Хвилин за п'ятнадцять ми залишили лікарню. Томазян, мені здавалося, був незадоволений розмовою з хлопчиком. Ясно, що був злочин, але які його причини? Як опинився в Тараса паспорт Адріана Маковського і куди зникли документи?

Ці дивні факти викликали занепокоєння. Вони ніби загрожували чимсь тому грандіозному будівництву, яке було пов'язане з цим хлопчиком.

16. ПРОЩАННЯ НА БУЛЬВАРІ

Пізно ввечері я вийшов на вулицю, щоб подихати свіжим повітрям після цілоденної стомлюючої біганини. Підготовка до від'їзду за кордон завдавала багато роботи ногам і чимало клопоту голові. Треба було владнати силу справ, повідомити численних знайомих і родичів про довгочасну відсутність, а головне — подбати про інструкції і документи, якими мусило забезпечити мене управління будівництва.

Після денних турбот у голові гуло, і я з задоволенням ішов спорожнілим бульваром, намагаючись ні про що не думати.

Закуток бульвару, куди я потрапив, виходив до ріки. Тут рідко-рідко світили ліхтарі і темрява густішала між деревами. Сніг лежав тонким білим покривалом, ще ніхто не встиг протоптати стежки по ньому. Віддалений шум міста ледве долітав сюди.

Повільно бредучи між чорних дерев, я опинився біля кручі над річкою, де стояла альтанка та кілька лавочок. Влітку тут завжди було людно, але тепер ніхто не зустрічався. Так само нікого, здавалось, не було ні в альтанці, ні поблизу. Однак скоро помітив, що помиляюсь. За кілька кроків далі, де сходи йшли від альтанки вниз до річки, непорушно стояла людина, спершись на поренчата.

Я зайшов в альтанку і сів. Людина, що стояла на сходах, певне, мене не помічала. Моя звичайна цікавість примусила мене зосередити увагу на ній. Хто це? Чому тут стоїть? Може, жде когось?

Ця цікавість одразу знайшла напрямок моїм думкам і знищила почуття втоми та голозного болю. Нове заняття дало змогу спокійно сидіти в альтанці, віддавшись на якийсь час спостереженням за невідомим.

Він був зовсім непорушний. І це свідчило про його глибоку задумливість. Напевне, ця людина нікого не ждала, бо інакше своїми рухами вона б виявила нетерплячість. А може, невідомий визначався винятковою терплячістю, як старі рибалки, що сидять годинами, не спускаючи очей з поплавця.

Минуло півгодини. Крім нас двох, жодна людина не зазирнула в цей закуток. В такий пізній час і в таку погоду ніхто не мав охоти тинятися по бульвару.

Я відчував, що час уже повертатися додому, але постать на сходах примушувала залишатися тут. Мені здавалося, наче я встряв у змагання з цим незнайомим і що коли покину своє місце раніш ніж він рушить, то буду переможеним. Це було подібне до того, як іноді, ідучи вулицею і поспішаючи, помічаєш людину, що теж поспішає, і коли вона починає наддавати ходи, ти й собі мимоволі прискорюєш крок, ніби побоюєшся, що вона випередить тебе.

Вже обридло сидіти, але я вперто вичікував, коли незнайомиць зрушить з місця. Минуло ще з півгодини, і нарешті постать на сходах заворушилась, хитнулася й повільно почала підійматися вгору, наближаючись до альтанки. Він не дійшов до мене якихось два кроки і спинився, знов обернувшись до ріки. Тим часом мені схотілось закурити. Це також давало змогу звернутися до незнайомця.

— Пробачте, у вас сірників нема? — спитав я його.

Невідомий рвучко обернувся, показуючи цим, що досі він мене не помічав.

— Чи нема у вас сірників? — знов спитав я.

Він мовчки ступив крок до мене і простяг коробку з сірниками. В сутінках я не міг роздивитися його обличчя, він же, здавалося, не виявляв ніякої цікавості до мене.

— Може закурите? — запропонував я йому цигарку.

— Ні, дякую, — відповів він, і голос його видався мені знайомим.

Я чиркнув сірником і запалив. Вогник сірника освітив моє лице.

— Олексю Мартиновичу, це ви? — здивовано спитав незнайомий.

— Так. А ви хто?

Я підійшов до невідомого і вдруге засвітив сірник. Передо мною стояв Макаренко.

— Не знав, що ви любляєте романтичні прогулянки на самоті, — сказав я, сміючись.

— Виявляється, що між нами є схожість, — з ледве помітною іронією відповів він.

— Ви певні? А може, я призначив тут побачення.

— Тоді це свідчить про вашу легковажність.

— Ви праві. Але коли я йшов сюди, то не думав, що зустріну тут кого-небудь.

— Ви вже давно тут?

— Чимало. Та все ж менше, ніж ви.

— Хіба я так довго? — він підніс руку з годинником до очей і здивувався, побачивши, що вже досить пізно.

Ми помовчали.

— Завтра ввечері я їду за кордон, — сказав я перше, що впало мені в голову.

— Яв той же час виїжджаю на Далекий Схід.

Ми ще помовчали, охоплені кожний своїми думками. Не знаю, про що думав інженер, але я згадав Ліду Шлемеху, лист від неї, переданий мною Макаренкові, розмову з дівчиною перед її від'їздом.

Крізь хмари почало пробиватися місячне світло, і хоча місяця не було видно, але темрява трохи порідшала. Сніг перестав падати, погода змінювалася.

— Ви не знаєте, як Лідія Дмитрівна влаштувалась на курорті і як себе почуває? — спитав Макаренко.

— Не знаю. А ви з нею хіба не листуєтесь?

— Ні.

Раз розмова зайшла про Ліду, я захотів викликати Макаренка на одвертість.

— Слухайте, Ярославе Васильовичу, пробачте мені, але я хотів би спитати, що сталося між вами й Лідою. Не думайте, що це лише цікавість. Трапилося так, що я

мимоволі довідався про вашу таємницю, 'Це сталося раніше, ніж я познайомився з нею і вами. Але після нашого знайомства і Лідія Дмитрівна і ви більш ніж зацікавили мене. Я відчуваю гарячу симпатію до вас обох, мене дуже турбує здоров'я Лідії Дмитрівни. Треба вам знати — про те, що я знаю, я нікому не говорив. Лише сказав Лідії Дмитрівні, коли вона доручила мені передати вам листа. Я певен, що вона вас любить. Про це я їй теж сказав.

Інженер ступив до мене. Він наче був трохи розгублений, може, навіть зніяковів.

— Ви знаєте... — почав він.

Але махнув рукою й затих. Потім попросив у мене цигарку, зайшов до альтанки, змів рукою сніг з лави, сіз. Принаймні хвилина минула, перше ніж він запалив. І, глибоко затягнувшись, повернувся до мене і заговорив приглушеним голосом:

— Я дуже люблю Ліду. А чи любить вона мене? Я багато думав про наші взаємини. Мені здається, що вона все ж таки любить Барабаша. Я його майже не знаю... А коли згадую, то відчуваю приплив ревності... Можливо, Ліда любила мене. Принаймні мені так хочеться думати. Любила... Але я був примушений порвати майже все, що було між нами, уникати її. Я певен, що ви не розкажете їй про це. У всякому разі ви надовго їдете звідси і не скоро зустрінетесь з нею... Ліда хвора, дуже хвора... Коли я думаю про це, мене відчай бере... Ви навіть не розумієте, як важко вона хвора. Але чим я можу їй допомогти? Коли хочете знати, я надіюсь лише на Барабаша. Якщо вдасться її вилікувати, то тільки тому, що він її любить, бо в його житті більше нема мети, як боротьба з цією хворобою. Ви думаєте, мені легко сказати собі, що між нами все скінчено. Я цього і досі не сказав рішуче, але запевняю вас, що сьогодні ввечері це зроблю.

Макаренко замовк.

Ні, цей інженер говорив нісенітницю, як справді міг би говорити лише сильно закоханий юнак. Безперечно, його терзали ревності. Безперечно, що він дуже любив Ліду. В його словах звучала і сила волі і якась дитяча непослідовність. Так принаймні здавалося мені.

Я Хотів був сказати, що не згоден з його висновками, що глибоко переконаний, що Ліда любить саме його.

— Знаєте що? — звернувся я до інженера.

— Ні, не знаю і знати не хочу. Мовчіть. Я не можу і не повинен міняти свого рішення. Я сказав вам про це тому, що людині важко весь час лишатися на самоті із своїми думками. Може, я навіть і шкодуватиму потім... Хочу вірити, що колись ви зрозумієте мене і, не розповідаючи Ліді про нашу розмову, хоч трохи захищатимете, якщо вона буде поганої думки про мене.

Що міг я йому на це сказати?

Скоро після того ми встали і, пройшовши через порожній бульвар, мовчки розпрощалися вже в коридорі нашого готелю.

В моїй кімнаті були спаковані речі, все готове до від'їзду. Треба було виспатися з останню ніч перед далекими мандрями, але мені не спалося. Я довго думав, лежачи в

ліжку, про Макаренка, людину енергійну, розумну, людину, яка приваблювала й дратувала мене.

Лише перед ранком думки повернулися до подорожі і я заснув.

Частина друга

1. НА БАТЬКІВЩИНІ

Удосвіта наш пароплав залишив за собою острів Руський, обминув мис Поворотний і, йдучи повз Егершельд, приготувався віддати якір в бухті Золотого Рогу.

Високо по горбах, над осяяним ранішнім сонцем Владивостоком, танули ріденькі пасма туману. В бухті, де біля причалів стояли численні пароплави, починалося метушливе денне життя: порушуючи спокій, бігли невеличкі катери і повільно повзли буксири.

Я стояв на палубі без шапки, роздягнений, міцно стискав руками фальшборт і з сповненим радості серцем озираю берег, місто, бухту. Гребці на невеликому кунгасі, що пропливав близько нас, береговий матрос, що привітально махав нам рукою, димок над комином якогось будинку, навіть вода в бухті — все це було милим і рідним, чого я давно вже не бачив. Хотілося зробити щось незвичайне.

Громохкий гудок вривався в ранішній шум порту. То наш пароплав сповіщав про своє прибуття. Враз стих гуркіт машин. Боцман з матросами готувалися закидати на берег швартові кінці та спускати на воду м'які кранці, що мали захищати борт пароплава.

От ми й пришвартувались.

Скоренько потиснувши руки друзям з екіпажу "Чорноморця", я зійшов трапом на рідну землю. Батьківщина зустріла мене сонячним ранком, кількома носіями, привітними службовцями порту і миловидною дамою в сірому костюмі та брилі з широкими крисами. Дама явно поспішала.

— Добридень, Олексю Мартиновичу! — раптом крикнула вона до мене. — Ви прибули на дві години раніш.

Це мене здивувало. Я ніяк не сподівався, що мене зустрічатимуть.

— Зінаїда Костянтинівна Шепетова, — відрекомендувалась дама. — З Владивостоцького морського агентства Підзембуду. Мені доручено вас зустріти. Вам приготовлено номер в готелі.

Приємно, коли про ваш приїзд пам'ятають і турбуються про ваші вигоди!

— В "Золотому Розі"? — спитав я.

— Ні, в новому готелі "Тихий океан". Його збудували лише місяць тому. Це готель Приморського тунельтресту.

— Скажіть, чи можу я сьогодні виїхати до Іркутська?

— Так скоро? Ми гадали, що ви кілька днів відпочиватимете тут.

— Дуже охоче зробив би це, але в Іркутську, як мені відомо, цими днями відбудеться засідання Ради при начальнику будівництва.

— А хіба ви — член Ради, що вам обов'язково треба там бути? Ми хотіли тут з вами ближче познайомитися, — посміхаючись, сказала Шепетова.

— Дуже радий цьому. Та мені треба зустрітися з деякими людьми, яких зможу побачити під час засідання Ради.

— Ви встигнете, мабуть, тільки на кінець засідання.

— Це поїздом. А авіаекспресом?

— Так він буває тільки через день! Крім того, мало не завжди погода примушує його десь заночувати. Сьогодні експресний літак уже вилетів.

— А спеціального літака замовити не можна?

— Є ще поштові експresi. Іноді воли беруть пасажирів. Тільки робиться це з дозволу авіаційного відділу. А підполковник Шелемеха дає такі дозволи дуже неохоче.

— Як ви сказали? Підполковник? Він уже підполковник?

— Так.

— Я залишив його майором... Ну, гаразд. Так ви, будь ласка, проведіть мене до готелю і допоможіть негайно послати Шелемесі телеграму.

Так відбулося моє повернення на Батьківщину.

Незабаром я стояв на балконі одинадцятого поверху готелю "Тихий океан", де мені відвели затишний номер, і, ждучи відповіді від Шелемехи, згадував недавнє минуле і свою півторарічну подорож за кордон.

За цей час я побував у багатьох містах трьох континентів, де зосереджена творча думка, де відбувались цікаві технічні дослідження, що цікавили мою Батьківщину, а зокрема управління будівництва Глибинного шляху. Закордонна місія будівництва переїздила з країни до країни, склад її, за винятком кількох чоловік, безперервно змінювався. Часто прибували нові люди, але я не мав змоги хоча б на кілька днів повернутися додому. Обов'язки відповідального секретаря місії вимагали численних офіціальних візитів та прийомів, переговорів з різними компаніями, організації знайомств та зустрічей наших техніків з видатними чужоземними техніками. Щоправда, відповідав за все керівник місії, але мені весь час доводилось бути його правою рукою.

Про те, що діється на Батьківщині, як розгортається будівництво, нам було відомо не тільки з преси та офіціальних і неофіціальних листів, а і з розповіді людей, які приїздили до нас. Ми знали про гігантський розмах роботи.

Про велетенський тунель, який будують більшовики, чимало писалося в закордонних газетах та журналах. За будівництвом уважно стежили тамтешні техніки, різні припущення робили економісти, говорилося й про оборонне значення тунелю. Та все ж докладних відомостей там ніхто не мав. За кордоном знали про керівну роль у будівництві академіка Саклатвали, часто згадували прізвища його талановитих помічників, зокрема Самборського, і дуже рідко доводилось мені читати прізвище Макаренка. А з розмов інженерів, що приїздили до нас, ми чули, що правою рукою Саклатвали весь час залишається Макаренко, що між ним та іншими інженерами, особливо Самборським, точиться боротьба. Майже всі, хто приїздив до нас, були настроєні проти Макаренка.

— Це безперечно талановитий інженер, — говорили одні.

— Надто самовпевнений, — казали другі.

— Знань у нього вистачить, — висловлювались треті. — Але в будівництві він явно веде лінію на здорожчання і на вповільнення темпів. В особистому житті в нього щось не так, як у інших. Він усіх цурається, ні з ким не дружить.

У своїх листах до Шелемехи й Черняка я не раз просив пояснити мені, що з Макаренком, але льотчик відповідав, що все гаразд, а Антон Павлович, посилаючись на те, що плітками займатися не хоче, запевняв, що мені все стане ясно, коли повернусь.

До знайомих, які мене дуже цікавили, належали також сестра Станіслава Шелемехи Ліда та лікар Юрій Барабаш.

У своїх дуже рідких листах льотчик згадував про сестру лише кількома словами. Я сам писав до Ліди, але відповіді від неї надходили офіційні, холодні, і це посилювало в мене тривогу за неї. За тими холодними листами мені ввижалася трагедія в житті цієї дівчини, трагедія, що великою мірою стосувалася ще двох людей. З листів я знав, що Ліді не погіршало, але й не покращало, їй, як і раніше, лікарі забезпечували принаймні два десятки років, протягом яких вона може нормально жити й працювати, весь час перебуваючи під медичним доглядом та зберігаючи душевний спокій. І все-таки над нею висіла передчасна смерть. Ліда все ще працювала в лабораторії металів академіка Саклатвали, її вважали за здатного фізико-хіміка.

З газет мені було відомо, що Барабаш виявив неабиякі здібності, досліджуючи лангергансівські островці. Недавно він захистив докторську дисертацію. Але його дослідження, на думку медичних світил, з якими мені доводилось зустрічатися за кордоном, майже нічого нового в лікування діабету не вносили. Та й взагалі вони начебто не мали відношення до цієї хвороби. Здається, Барабашеві була запропонована кафедра в одному з московських інститутів.

Стоячи на балконі, оглядаючи місто й бухту, я не міг без хвилювання думати про цих людей. Звичайно, поруч Ліди весь час у моїй уяві повставав образ Макаренка. Я добре пам'ятав його похмурий, рішучий погляд, очі з прихованим болем, — все, що я бачив перед своїм від'їздом. Тоді він одмовився від Ліди. Але як контрастували мої почуття до нього із ставленням широкого загалу спеціалістів, техніків! Мені боляче й тривожно було думати про це. Тим більше люди, які виступали проти Ярослава Макаренка, виступали щиро, бо були переконані в помилковості його тверджень. Невже я помиляюсь у цій людині? Мені було гірко, коли я згадував його відповідь на єдиний мій лист до нього. Вона, ця відповідь, була більш ніж прикрою. Макаренко писав, що дуже зайнятий роботою і не має часу на листування. До цього було додане прохання вислати кілька спеціальних книг...

Очікування відповіді від Шелемехи прикувало мене до готелю. Кілька разів дзвонив телефон, чулися голоси знайомих, які, довідавшись про мій приїзд, вітали мене й запрошували до себе. Потім приїхали два журналісти з місцевої газети, представник Приморського тунельтресту та Шепетова. Вони цікавилися мною, а я — Приморським тунельтрестом, що був автономною одиницею в системі будівництва Глибинного шляху і прокладав тунель від Тихоокеанська, який виріс на 56-ій паралелі на березі

Охотського моря, до Владивостока. Це було одне з найбільших відгалужень головного шляху.

— У нас все прекрасно, — відповів представник тресту на моє запитання про хід будівництва. — Робота розгортається нормально, хоча останнім часом доводиться прискорювати роботи.

— І тут, — зауважив один з журналістів, — виходить не все гаразд.

— А чого? — поцікавився я.

Представник тресту заявив, що прискорення будівництва особливих труднощів не викликає.

— Та кажіть одверто, — попросив я.

— Будете в Іркутську, там про все довідаєтесь, — сказав той самий журналіст. — У нас застосовується так звана макарєнківська система, з якої всі страшенно незадоволені

— В чому ж вона полягає, та система?

Але подзвонив телефон. Мене викликав начальник аеропорту. Він одержав телеграму від Шелемехи з наказом негайно виїхати мене на експресному поштовому літаку.

2. ВЕСНА НАД БАЙКАЛОМ

Наприкінці травня Байкал очистився від криги, і пароплави рушили через озеро з півдня на північ, від однієї Ангари до другої. Цієї весни пароплавів на озері було як ніколи доти. Вони перевозили вантажі й людей на північ. Величезне будівництво, що тривало вздовж 56-ої паралелі, залюднювало дикий край, перетворювало всі ріки та озера на під'їзні шляхи. Близько мільйона людей, озброєних найновішою технікою, працювали на будівництві, що простяглось від Москви до Охотського моря. Армія робітників, техніків, інженерів, які безпосередньо працювали на прокладанні тунелю, вимагала другої армії, що дбала про харчування, житло, медичну допомогу, культурне обслуговування будівників. Обидві ці армії потребували величезної кількості найрізноманітніших матеріалів, машин та інструментів.

Я був захоплений думками про це, коли літак проносився над хвилями бурхливого Байкалу. Навіть те, що можна було побачити з повітря, свідчило про величні масштаби цього будівництва.

Незабаром ми приземлились на аеродромі між Іркутом та Ангарию. Нас вітав стартер з прапорцем у руках. Мої чемодани відразу опинились на невеликому автовізку, слідом за яким я рушив до аеровокзалу.

— Підполковник Шелемеха просив переказати, — говорив мені стартер, — щоб ви їхали прямо до нього. Машину він прислав.

Я був вдячний Станіславові.

Ми підійшли ближче до аеровокзалу, і я наче впізнав людину, яка стояла майже на краю поля і дивилась в небо. То був Самборський. Наші погляди зустрілись.

— Олексю Мартинівчу! — крикнув він мені, і ту ж хвилину я потрапив у його обійми.

Самборський анітрохи не змінився: такий же рухливий, метушливий, схильний до іронії.

— От несподівана зустріч! — галасував інженер. — А чи знаєте, кого я приїхав зустрічати?

— Не уявляю.

— Аркадія Михайловича і Тараса Чутя.

— Та ну?.. Де ж вони, коли прибувають?

— Зараз. Їх рейсовий літак 1456. Вони летять із Свердловська... Коли вони будуть? — спитав Самборський стартера.

— 1456-й вилетів із Свердловська о третій годині за місцевим часом, — докладно відповів стартер. — Він робить триста кілометрів на годину і мусить прилетіти сюди о сімнадцятій.

— А зараз без трьох хвилин п'ять, — сказав Самборський, глянувши на годинник.

— Ото, мабуть, він і з'явився, — показав стартер на захід.

Ми помітили там чорну крапку. Стартер залишив нас і пішов на аеродром. В цей час з аеровокзалу вийшов мужчина без шапки. Він наче трохи сутулий, але напевне цього сказати не можна. Він ішов твердим кроком, і коли наблизився до нас, я відчув новий приплив хвилювання, бо впізнав Ярослава Макаренка.

— Ярославе Васильовичу!

Він підійшов до нас і привітно поздоровкався зі мною, проте не виявив навіть і в малій мірі тієї радості, яку я щойно спостерігав у Самборського. З останнім він тримався ввічливо, але холодно. Я помітив явну недоброзичливість Самборського, коли той дивився на свого друга, і догадався, що колишня дружба дала значну розколину.

— Чув, що ви приїждите, але не знав, що вже тут, — звертаючись до мене, сказав Макаренко.

— Тільки-но з літака. А ви, мабуть, Аркадія Михайловича зустрічати?

— Вгадали. Його й Тараса. Не знаєш, — звернувся він до Самборського, — вони не запізняються?

— Ось їх літак, — показав той на машину, що робила коло над аеродромом.

Ми ждали, коли машина приземлиться. Тим часом я уважно приглядався до обох інженерів. Самборський майже не змінився, якщо не зважати на холодність до Ярослава. Зате в останньому безперечно сталися зміни. Обличчя його зробилось суворішим, щелепи міцно стиснуті, а на непокритій голові я помітив сивину. Можна було б сказати, що він постарішав. Та від нього віяло надзвичайною енергією, впертістю, почуттям перемоги. Важко було сказати, що саме свідчило про це, але мені здавалося, що біля мене стоїть людина великих пристрастей, яка, проте, захоче від стороннього погляду своє внутрішнє життя, свої прагнення.

Аж ось повітряний лімузин торкнувся колесами землі і покотився полем, наближаючись до нас. Ми поспішили до машини. Першим вискочив з неї хлопчина в зеленому костюмі, а за ним виліз сивенький дідок у фетровому брилі. То були Аркадій Михайлович і Тарас Чуть.

Професор міцно потиснув кожному з нас руку, кожному сказав по компліменту, а мене таки примусив покрутитися, щоб оглянути, яким я приїхав з-за кордону. Тарас виріс і змужнів. Це вже був не хлопчик, а підліток, що переходить в юнацький вік. Він сильно витягнувся, позначався худорлявістю, а очі дивилися одночасно і м'яко і задьористо.

Всі ми стояли посеред поля, захопившись привітаннями та розмовами. Службовці чемно попросили нас до аеровокзалу, щоб не заважали під час посадки літаків. Взявши речі професора і Тараса, ми попрямували до машин. Але, заговорившись, на самому краю поля зупинилися знов.

— О котрій годині відкривається сесія Наукової ради? — питав професор.

— Мала відкритися сьогодні о восьмій вечора, але відкладена на п'ять-шість днів, — відповів Ярослав.

— Чому?

— Не всі доповіді готові. Сейсмологи не докінчили досліджень в зоні забайкальської западини, служба руху ще сперечається відносно форми електровозів та вагонів, а енергетики теж щось там... Це вже його спитайте, — кивнув Ярослав на Самборського.

Енергетик прищурився і лихим оком глянув на Ярослава.

— Ну, про це потім, — сказав він.

Мене здивувало що Самборський не сперечався. Не в його характері було мовчати. Але він, очевидно, збирався зробити це пізніше і перевів розмову на інше.

— Аркадію Михайловичу, ви, звичайно, до мене? — спитав він.

— А я не знаю... Я нікого не хотів би утруднювати.

— Про вас уже потурбувалися, — втрутився Макаренко. — Вам і Тарасові ще з учорашнього дня відведено кімнати в готелі.

— Навіщо готель? — спалахнув Самборський. — У мене чудова квартира, я в ній майже не живу, бо весь час на будівництві.

— Гаразд, гаразд, не сваріться. Я охоче побуваю в кожного з вас... разом з Тарасом... Правда, Тарасе?

Але увагу Тараса привернула метушня біля великого вантажного літака, який щойно приземлився.

— Обов'язково заїдемо. А готель... Це для нас найкраще. Ви ж знаєте, що значить почувати, що ти не утруднюєш людину... яка... яка... Ну, ви ж самі розумієте, мої друзі, що поки не буде закінчено будівництво Глибинного шляху, мені совісно забирати у вас хоч одну хвилину.

— Аркадію Михайловичу, я бачу, що на вас позначився вплив Ярослава, — розсердився Самборський. — Не можна ж двадцять чотири години на добу працювати... Треба ж і відпочивати.

— Правильно, правильно, — усміхаючись говорив Ярослав. — Але в готелі їм буде краще.

— В якому готелі? — поцікавився Самборський.

— "Витязь Іркуте".

— Гарна назва, — промовив я. Самборський лихо крутнув головою.

— Хитро придумано, — сказав він незадоволено.

Я здивувався, не розуміючи, що хитрого в назві готелю.

— Ярослав же там живе по сусідству, — пояснив мені Самборський.

— А-а... — зрозумів я.

— Аркадію Михайловичу, там щось трапилось! — гукнув Тарас. — Дивіться!

Він показував на вантажний літак, який кілька чоловік старанно оглядали з усіх боків.

Ми хотіли вже йти, коли від літака відокремився чоловік у шоломі, мабуть пілот, і, махаючи рукою, попрямував до нас. За ним ішов стартер.

— Що трапилось? — гукнув Самборський.

— Хто з вас професор Довгалюк? — наблизившись, спитав пілот.

— Я, — виступив Аркадій Михайлович. — А що таке?

— Один мій пасажир залишив у кабіні пакет на ваше ім'я. — І пілот подав професорові тоненький конверт.

Професор розірвав його, витяг маленький аркушик паперу, перебіг очима і звернувся до пілота:

— А де ж той пасажир?

— Я сам хотів би знати.

— Тобто?

— Коли ми збирались вилетіти з Свердловська, туди прибув літак з Москви. Один з пасажирів почав розпитувати про вас і дуже бідкався, що не застав. В цей час я вилітав з поштою, і черговий по аеровокзалу запропонував йому доганяти вас моїм літаком. Він погодився. До нього приєднався ще один пасажир, і я їх забрав. Летіли ми непогано, майже наздогнали вас. Годину тому я бачив, що мої пасажирки куняють у кріслах. Але коли підлітав до Іркутська, зиркнув у кабіну, а їх нема... Вже не знаю, як посадовив машину, бо в мене і голова наче не своя зробилася. Нічого не розумію. Думав, що це мені приснилося. Але в кабіні залишався саквояж і листяна кріслі, адресований вам. Пригадую, той, товстенький, питаючи про вас, все цього листа в руках крутив.

— У того пасажирки, що питав про мене, руденькі вуса, сірий плащ і чорна кепка?

— Так, так. Ви його знаєте?

— Хто це? — не стримався я.

Аркадій Михайлович подав мені папірець. То була судова оповістка.

"Громадянину Довгалюку Аркадію Михайловичу.

Народний суд 14-ої дільниці за рішенням Обласного суду втретє переглядає справу про позов до вас на п'ятдесят чотири тисячі карбованців за незаконне користування громадською площею. В разі неявки справа розглядатиметься без вас.

Вручити оповістку доручається громадянину Черепашкіну Івану Семеновичу".

— Я не розумію, — сказав я.

— Ви всі його знали, — мовив професор. — Це комендант будинку, що колись примусив нас ночувати на солярії. Він з надзвичайною впертістю домагався, щоб мене

оштрафували... Та невже не пам'ятаєте Івана Семеновича Черепашкіна?

— Так що ж сталося з вашими пасажирами? — допитувався Самборський у пілота.

— Дідько їх знає, — відповів схвильований пілот.

— Не могли ж вони випасти?

— Парашутний люк відчинений.

— А парашути були?

— Не було.

Зацікавлені цією незвичайною подією, ми затрималися ще деякий час на аеровокзалі. Аркадій Михайлович змушений був дати свою адресу представникові міліції, бо той, як водиться, зацікавився знайомством професора з пасажиром, що так дивно зник.

Нарешті ми поїхали. Виявилося, що мені по дорозі з професором, бо Шелемеха жив у тому самому готелі, де й Макаренко. Інженер, професор і хлопчик поїхали раніш. Я ще прощався з Самборським, який обіцяв заїхати до мене і повезти на свою ділянку будівництва.

— Передай привіт підполковникові, його дружині та сестрі, — сказав на прощання Самборський. — Учора Ліда до нього з Москви приїхала. Ну, бувайте.

Ми розпрощались. Машина швидко покотилася двоповерховим мостом через Ангари.

3. "ВИТЯЗЬ ІРКУТЕ"

Шестиповерховий будинок готелю, до якого підвіз мене шофер, вражав своєю легкістю. Він виглядав наче стрункий веселий юнак. Після того як я побачив цей будинок завжди, коли йде мова про бурятську легенду, що стосувалася красуні Ангари і витязя Іркуте, останній уявлявся мені таким височезним, струнким юнаком. Мабуть, той, хто назвав готель його ім'ям, мав здатність до поетизування.

— Другий поверх, номер сімнадцять, — відповів порт'є на запитання про Шелемеху. — Підполковник вийшов, дружина дома.

Дружина Станіслава. Я завжди трохи побоювався її. Це побоювання було особливого характеру. Ніна Володимирівна, так звалася вона, була веселою блондинкою, з сірими з синюватим відтінком очима і досить крутим характером. За освітою лікар, за професією хімік, вона не дуже захоплювалася роботою. Найстрашніше для мене було те, що вона мала звичку вживати досить гострих виразів у розмові з знайомими та примушувати до різних екстраординарних речей, наприклад, коли грали у більярд, примушувала переможеного залазити під стіл або мішала фігури на шахівниці в розпалі гри, коли хотіла розмовляти хоча б з одним із партнерів.

Ця особа зустріла мене приблизно в такому ж дусі, як Самборський: оглядала з усіх боків, зауважила, що, мабуть, я за кордоном перетворився на вертопраха, бо починаю скидатися на старий гриб, і нарешті погнала мене в ванну, обіцяючи приготувати тим часом кімнату.

— Ви знаєте, — кричала вона мені з-за дверей, коли я сидів у ванні, — через три дні ми прощаємось з Іркутськом.

— Чому? — спитав я, надриваючись, щоб перемогти грубизну дверей.

— Стась хоче літати, набридло в урядовцях ходити. Він давно проситься.

Одним словом, коли я вийшов з ванни, то довідався, що Станіслав покидає роботу на будівництві і переїздить на захід командувати авіачастиною.

— Учора поїхали діти з бабусею, — говорила Ніна Володимирівна. — Уже майже всі речі відправили. Тут у нас було три кімнати, одну залишаємо Ліді, її сюди Саклатвала викликав і, мабуть, затримає на якийсь час. Ви надовго? Можна буде одну кімнату за вами закріпити. Туг знаєте, як з житлом? Криза жахлива. За цей рік тридцять п'ять тисяч з родинами до Іркутська перевезли. Ідіть переодягайтесь і відпочивайте... За півгодини будуть Станіслав і Ліда. То й обідатимемо. А поки що потерпіть. Ну, марш до своєї кімнати.

Ні, вона була чарівна в своєму стилі. Тільки Станіславу я не дуже заздрив. Вони явно не підходили характерами одне до одного, бо підполковник теж любив командувати.

Я запевняв, що не втомився, відпочивати не хочу і буду ждати Станіслава. Але де там! Вона настояла на своєму. Я змушений був піти до приготовленої мені кімнати і лягти відпочити. Звичайно, я враз заснув.

Прокинувся я від енергійного торсання за плечі. Наді мною стояв Станіслав і страшенно реготав, а Ніна Володимирівна запрошувала до столу.

— Пробач, — сказав я льотчикові, — заснув на кілька хвилин.

Почувши мої слова, він зареготав ще дужче. Я спочатку не зрозумів, у чому справа, але коли глянув на годинник, то побачив, — за чверть буде одинадцята. А за вікном був ясний день.

— Ну й сон, — гукнув Станіслав. — Ти проспав обід і вечерю. Ми снідати тебе ждемо.

Словом, я спав непробудним сном п'ятнадцять годин.

Був вихідний день, і підполковник нікуди не поспішав.

Я швиденько умився, переодягся, і ми спустились в ресторан, що містився на першому поверсі. Червоні порфірові колони підпирали стелю величезного залу, заставленого столиками, пальмами та вазонами з квітами. Посередині бив фонтан, і вода збігала в маленький басейн, де плавали химерні риби.

Ми пройшли в куток, де за круглим столом уже сиділи Аркадій Михайлович, Тарас і Ліда. Щось стиснулось у мене в грудях, коли я побачив дівчину після довгої розлуки.

Вона була така ж прекрасна, як і півтора року тому, хоча дуже схудла і під очима в неї лягли темні тіні. З довгим волоссям, відпущеним за цей час, одягнена в квітчасте простеньке платтячко, вона видавалася зовсім слабенькою.

— Дуже радий бачити вас, Лідіє Дмитрівно, — сказав я зовсім не те, що хотів.

Я приховував своє хвилювання і не міг одірвати од неї погляду. Я хотів знати, як відчуває вона себе, чи змінилося що в її житті. Про Барабаша я не згадав. Я, мабуть, її трошки любив, але... Мені вже було сорок. Крім того, я завжди був у когось трошки закоханий і через це "трошки" так досі й не одружився.

— Значить, ваша закордонна мандрівка закінчилась? — спитала Ліда.

— Так. Перші півроку було цікаво, а потім потягло додому.

— Що ж ви тепер робитимете?

— Завтра поговорю про це з академіком Саклатвалою. Може, я ще потрібний буду на будівництві. Треба Черняка пошукати.

— Він учора теж приїхав. Я його бачила у Саклатвали.

— Як хороше, що всі з'їжджаються.

— Наче тебе зустрічати, — усміхнувся Станіслав.

— Я саме й хотів потрапили сюди під час засідань Наукової ради, бо знаю, що побачу всіх.

— Ну, мене на Раді вже не побачиш.

— Так ти напевне покидаєш Іркутськ?

— Післязавтра. Замість мене тут Ліда лишається.

— Ну, я ненадовго. Якийсь місяць, два працюватиму тут.

Я досить одверто висловив з цього приводу свою радість. Ніна Володимирівна почала жартувати, і ми непогано провели час за сніданком.

Коли вставали з-за столу, я спитав Аркадія Михайловича, чому не прийшов снідати Макаренко.

— Психологічно непоправна людина, — розвів руками професор. — Він снідає о шостій годині ранку.

— А ви знаєте цього чудака? — спитала Ніна Володимирівна. — Він же тут славиться тим, що ніколи не має часу, не визнає вихідних днів, ніхто не бачить, коли він снідає, обідає і вечеряє. Він наче автомат... Але мені точно відомо, що він читає Блока. А це ніяк не вкладається в моїй голові.

Шелемеха дивився на дружину і сміявся.

— Відкіля ж це вам відомо? — спитав професор.

— Милуйтесь, — вона показала на Станіслава, — сміється! Якось, не попередивши мене, з'явився додому аж о четвертій годині ранку. Я скрізь дзвоню, допитуюсь. У правлінні сказали, що опівночі поїхав додому. Дома ж його й духу не було. Я вже до міліції дзвонила. Аж от з'являється. Питаю, де був. "До цього автомата заходив, і там разом вірші читали".

Станіслав сміявся.

— Ти автоматом його не лай, а признайся, що трошки закохана в нього, — підморгуючи говорив він дружині. — Це вже точно відомо.

Ніна Володимирівна трохи зашарілася, а Станіслав став сміятися ще голосніше.

— Ти ж якось приставала, — говорив він, — запроси його до нас та й запроси. А хоч і знала, що він нікуди і ні до кого не ходить.

— Звичайно, мені цікаво було побачити його у нас, — виправдувалась Ніна Володимирівна. — А що я закохана, так він, здається, всіх причарував і ні на кого не звертає уваги.

Продовжуючи жартувати, ми вийшли з ресторану. Я помітив, що Ліда, слухаючи нашу розмову, жодного разу не посміхнулась.

У вестибюлі всі затрималися, бо професор почав розповідати про таємниче зникнення Черепашкіна та ще якогось пасажира з поштового літака. Шелемеха вже знав про це і сказав, що на трасі польоту того літака ведуться розшуки трупів, і якщо знайдуть, то, можливо, вдасться з'ясувати, в чім справа.

— А чого цей Черепашкін летів сюди? — спитала Ніна Володимирівна.

— Це був якийсь маніяк, — відповів Аркадій Михайлович. — Ви уявіть собі: вилетіти літаком навздогін за мною, щоб вручити судову оповістку.

— Може, він у літаку зовсім здурів, відчинив люк і виплигнув, потягши за собою другого пасажира? — зробила висновок Ніна Володимирівна.

Ніхто нічого не відповів їй. Ми піднялися сходами у свої кімнати. Мені треба було розпакувати чемодан і виїняти подарунки, які я привіз з подорожі для знайомих та друзів. Того дня я нікуди не виходив. Після роботи дзвонили телефоном Черняк і Самборський. Перший обіцяв завітати до мене після одинадцятої вечора, а другий наказував бути готовим наступного дня виїхати разом з ним на будівництво, коли я цікавлюся найоригінальнішою і найпотужнішою у світі електростанцією.

4. РОЗМОВА НА БАЛКОНІ

На кінець дня Станіслав з Ніною Володимирівною поїхали прощатися із знайомою. Вони закінчували свої справи в Іркутську. Я, лежачи в себе, перечитував газети, яких не бачив під час подорожі океаном.

Почало смеркати. Я відклав газети, звівся й підійшов до скляних дверей, які вели на балкон. Вдалині вже загорялися вогники над залізничним вокзалом, унизу котила свої хвилі Ангара і кілька човнів мчали за течією. Над рікою розкинувся зелений масив нових парків.

На балконі в кутку сиділа у плетеному кріслі Ліда. Мабуть, вона вийшла сюди через інші двері, бо балкон мав виходити і з сусідніх кімнат. Дівчина сиділа, відкинувши голову на спинку крісла, і, здавалося, пильно вдивлялась в сіро-синє глибоке небо. Я подумав: як позначилась на ній хвороба! Колись це була невгамовна, непосидюча витівниця і взагалі дуже весела дівчина...

Довго стояв я так, дивлячись на неї, а вона все залишалась непорушною. Мені завжди в таких випадках хочеться розгадати думки людини. Ця маленька білява голівка хвилювала мене. Невже сумні думки, зв'язані з хворобою, з особистою трагедією, не покидали її? Але ж вона знає, що це ослаблює опір хворобі. Мені захотілося заговорити з нею, щоб забула вона про неприємності, засміялась, забула про свою хворобу. І не знав, як це зробити.

Я простояв довго. Сіросинє небо стало темним. В ньому замерехтіли перші зорі. Над вокзалом і над слобідкою на горбі засвітилися електричні вогні.

Нарешті, відважившись, я відчинив двері і вийшов на балкон.

Ліда обернулась до мене.

— Потягло на повітря? — ласкаво спитала вона.

— А я сьогодні ще не виходив на вулицю.

— Відпочили?

— Та п'ятнадцятигодинного сну було цілком досить. Вона нічого не сказала і знов почала дивитися в небо.

Я мовчав, не знаючи, що сказати далі.

— А знаєте, — раптом промовила Ліда, — я думала про вас.

Думаю, що кожен на моєму місці, почувши таке, здивувався б.

— Ви? — спитав я.

— Так, я. Коли вас не було, мені іноді хотілось написати вам довгого листа, але... відповіла вам не дуже люб'язно. — Вона посміхнулась.

— І я не розумів, чому це так.

— І все ж мені хотілось вас побачити, хотілось розповісти про себе...

Вона замовчала, ждучи моєї відповіді.

— Ми з вами дажно не бачились, — сказав я. — Коли ми бачились востаннє, ви пішли в такому розпачливому настрої... Згадуючи вас, я не міг не хвилюватися.

— В розпачливому? Ні... Тоді мені все було ясно.

"Що було ясно? — подумав я. — Мабуть, і зараз далеко не все їй ясно".

— Ви тоді дали мені доручення, — нагадав я їй.

— Ви виконали його? — жваво спитала вона.

— Першого січня я передав листа. Хіба ви не знаєте?

— Я, звичайно, була певна, що ви його передали. Проте...

Вона не договорила і знов відкинулась на спинку крісла. Мене здивувало її запитання, особливо останні слова. Ярослав не відповів їй?

— Розкажіть мені, як ви жили цей час, що робили, — попросив я.

— Що ж вам розповісти? Нічого особливого не трапилось.

— Пробачте, але це трафаретна і майже завжди неправильна відповідь.

— Принесіть на балкон стілець, сядьте й слухайте... І принесіть мені жакет. Вечір прохолодний.

Виконавши доручення, я сів коло неї. У вечірніх сутінках не видно було ознак хвороби на її обличчі.

— Останній рік я працюю, — почала вона, накинувши на плечі жакет, — над новим сплавом. Він мусить бути легший за алюміній, але міцністю не поступатиметься кращій сталі. Роботу цю давно запропонував мені Саклатвала, і під його керівництвом я добилася перших успіхів. Такий метал, власне, вже знайдено. Багато я вам про нього не буду розповідати. Ви ж у фізиці та хімії, мабуть, тямите мало.

— Отак ви розмовляєте з колишнім співробітником науково-популярного журналу! — спробував я пожартувати.

— Облиште, я читала ваші нариси. Ви здорово видумуєте, і, можливо, з вас був би толк, якби ви по-справжньому вивчали такі речі, як фізику, хімію і математику. Я це прекрасно відчуваю, бо й сама не так міцно підкована знаннями, як інші.

— Ви зараз розмовляєте точнісінько, як Ніна Володимирівна.

— Мабуть, вона на мене схожа, коли сподобалась моєму братові. Про це свідчить і те, що ми не відчуваємо одна до одної особливої симпатії. Це, кажуть, трапляється з

подібними характерами.

— Щоб ви особливо були схожі, не скажу... Ну, і що ж з вашим новим металом? — перевів я розмову на попередню тему.

— Справа йде про те, щоб з лабораторії досліди перенести на завод і якнайшвидше перейти до масового виробництва. Зараз над цим працює цілий колектив, і, треба признатися, я в ньому вже не на першому місці. Але це не важно... Я рада, що перші досліди випало робити мені. Прикро тільки, що не дозволяють мені зараз багато працювати... Та я й сама розумію: так, як раніш, працювати не зможу... Мені стає все гірше й гірше, — тихо закінчила Ліда.

— Ви лікуєтесь, додержуєте режиму, їздите на курорт?

— Ет, — махнула вона рукою. — Мене годують інсуліном та якимись новими ліками. Двічі була в Єсентуках. Для мене складений спеціальний режим, лікують рентгеном. Іноді мені стає легше. Але через якийсь час знов відчуваю погіршення.

— Пробачте... ви вже одружились?

— Ні, — тихо відказала вона.

— Лікар Барабаш тепер в Іркутську?

— Ні, в Москві. Провадить наукову роботу у ендокринологічному інституті. Але незабаром, мабуть, Юрко приїде сюди.

Вона помовчала.

— Я думаю, що він дуже хороша людина, — сказав я. — Він і далі працює над вивченням діабету?

— Так... трапляються випадки, коли хворі видужують. Він зараз вивчає всі ці випадки...

— Де ви житимете після одруження?

— Ви непристойно цікаві, — відповіла Ліда, і в тоні, яким це було сказано, відчувалося, що моє запитання її розсердило.

Вона підвела голову й стала дивитися на зоряне небо.

З Ангари тяг прохолодний вітерець, ледве долинав шум вулиці. З ресторану пробивалася музика. Про що думала Ліда, не знаю, але я зрозумів, чому вона розсердилась на мене. Знов до мене закралася підозра, що, залишаючись сама з собою, вона не може позбутися думок про Ярослава і часто, мабуть, спогади про нього непокоять її. Він не відповів на її листа. Після тієї нашої розмови вночі на бульварі я сподівався, що він напише їй. Можливо, він вважав, що мовчання — найкращий спосіб порвати всі взаємини з дівчиною, яку він кохав, і відрізати собі шлях до неї в майбутньому. Що б вона сказала, коли б я розповів їй про ту розмову з ним? Але чи треба це робити? Адже це все одно, що той лист, який мусив би Ярослав надіслати їй.

Так це буде нечемно по відношенню до Ярослава. Навіть більше, ніж нечемно.

Раптом Ліда спитала:

— Скажіть, Ярослав при вас читав мого листа?

— Ні, а що?

— Нічого... Я не розумію, чому він не відповів.

— Але мені довелося скоро бачити його після того, — поспішив сказати я. — Він був дуже схвилюваний... Невже ви з ним більше не зустрічалися?

— Навіщо? Я не хотіла зустрічі. І він, здається, так само...

— За той час, поки я мандрував по чужих краях, Ярослав Васильович, здається здобув тут репутацію оригінала, — промовив я по короткій паузі.

— Оригінала?

— Ви ж самі чули, що про нього розповідають як про чудака.

Вона рвучко повернулася до мене і схопила за руку.

— А ви більше нічого про нього не чули? Гіршого, ніж те, що він оригінал?

— Гіршого? Ні. Ви щось знаєте?

— Це страшно. — Я відчув, як тремтить її рука. — Але... Ви знаєте, його дехто обвинувачує навіть у... шкідництві.

— В чому?

— У шкідництві.

— Але які підстави і хто виступає з такими обвинуваченнями?

— Кажуть, що Саклатвала цілком під його впливом. Він же, займаючи посаду головного інспектора тунельних робіт, втручається буквально в усі справи і домігся того, що будують за його проектом, його обвинувачують у тому, що він вдвічі збільшив вартість будівництва і взагалі наробив багато безглузвих речей. Але ніхто не погоджується з тим, що все це він робив несвідомо. Його вважають талановитим інженером.

— Ну, все ж обвинувачення в шкідництві...

— Я не вірю, я не хочу вірити, — пристрасно промовила дівчина. — Але є люди, які запевняють, ніби бачили цього оригінала в московських ресторанах в підозрілій компанії. Він немовби пив багато шампанського і до ранку танцював з якимись жінками.

— Це брехня. Я не можу повірити.

— Слухайте! — вона боляче стиснула мою руку. — Я вам признаюсь, чому сюди приїхала. Я просила академіка Саклатвалу, щоб він викликав мене працювати, маючи на меті зустрітися тут з Ярославом. Я хочу з ним поговорити. Але він уникає мене. Допоможіть мені зустрітися з ним.

— Добре... Про що ж ви хочете з ним поговорити? Пробачте за нескромність... Але ви можете не відповідати.

— Ні, я скажу.

Ліда трохи подумала.

— Він завжди був трохи дивний. Я ніколи не повірю, що він шкідник. Але мені здається, він здатний до помсти. Мені страшно, що він чомусь зробився людиноненависником і мститься всім і кожному... Ні, пробачте, я почуваю себе такою дурненькою і непослідовною, я сама не знаю, що кажу...

— За що ж би він мстився? Ні, ви помиляєтесь, Лідіє Дмитрівно.

— Я боюсь за нього. У Москві вже шепочуть про те, що його треба усунути від

будівництва Глибинного шляху, ба навіть арештувати. Я дуже прошу вас, влаштуйте мені з ним побачення. Я писала йому, але він не відповідає...

Я обіцяв зробити все, що зможу. Але чому він не хоче з нею зустрічатися? Мені здавалося, що я розгадав цю причину. Я гостро спитав Ліду:

- Пробачте мені ще раз, але скажіть, ви його перестали любити?
- Я? Ви ж знаєте... — трохи розгублено відповіла вона.
- А він вас кохає і через те боїться зустрічі з вами! — вирвалося у мене.
- Відкіля ви знаєте? — тремтячим голосом спитала вона.

Я мовчав, проте Ліда примусила мене відповідати. Хоч не докладно, але я сказав їй дещо про свою розмову з Ярославом тоді вночі, перед від'їздом за кордон. Вона пожадливо слухала мою розповідь, не перебиваючи. Ї коли я кінчив, почала розпитувати, домагаючись найточнішої відповіді. Я бачив, що моя розповідь схвилювала її, і жорстоко картав себе за довгий язик. Хіба не краще було б промовчати, не викликаючи зайвого хвилювання? Адже це могло посилити її хворобу!

Потім на балконі знов запанувала мовчанка. Ліда стискала руками голову.

— У вас пірамідону нема? — нарешті спитала вона. — У мене страшенно болить голова.

Я пішов до своєї кімнати і розшукав порошки. Захопивши їх та склянку з водою, повернувся на балкон. Ліда встала з крісла, спершись на балюстраду, і дивилася вниз на асфальтовану вулицю, що чорніла під нами наче після дощу.

— Станіслав з Ніною приїхали, — сказала вона, побачивши автомашину, що спинилася біля готелю. — Зараз підіймуться сюди. Залишайтеся тут, а я піду до себе. Як перестане боліти голова, я вийду.

Вона повернулася і пішла до своєї кімнати. На дверях оглянувшись на мене й спитала:

- Ярослав не давав вам читати мого листа?
- Ні.
- А як ви думаєте, зін міг дати будь-кому прочитати його?
- Це зовсім не схоже на нього.

— Але мені здається, що його хтось читав, — задумливо сказала дівчина і зникла за дверима.

5. У РОЛІ ДОКТОРА ВАТСОНА

Другого дня я почав шукати зустрічі з Ярославом Макаренком. Але знайти інспектора тунельних робіт було не легко. Ранком я двічі несміливо стукав до нього в номер, але на стук ніхто не озивався. Треба було його шукати в управлінні будівництва. Я мав їхати туди ще й тому, що збирався сьогодні потрапити до Саклатвалн і хоч коротко звітувати йому про свою роботу за кордоном, бо був певен, що мого довжелезного письмового звіту, якого я свого часу надіслав сюди, він не читав.

Об одинадцятій годині ранку я зайшов у колосальний будинок управління Підзембуду. Виявилось, що туди, де містилися кабінети Саклатвали, Макаренка та інших керівних працівників, можна заходити, лише маючи перепустку. На щастя,

видача перепусток була дуже добре впорядкована і забирала максимум дві-три хвилини. Мені дозволено було пройти в секретаріат Саклатвали, а це давало змогу обійти кабінети всіх начальників. Передусім я зайшов до кабінету Макаренка, але виявилось, що він ще позавчора виїхав у східну зону будівництва і повернеться лише днів через три.

Коли я перейшов до приймальні Саклатвали, то зустрів там Ліду. Лише я встиг сказати, що Макаренка в Іркутську нема, як її покликали до академіка.

Я став чекати на свою чергу. Вражало, що в прийомній дуже мало одвідувачів: я був третім на черзі, а після мене ніхто більше не заходив. Очевидно, секретаріат Саклатвали вмів організувати справу так, щоб відвідувачі не забирали багато часу в академіка.

На моє здивування, мене покликали до кабінету, лише звідти вийшла Ліда. Двоє попередніх одвідувачів, що дожидалися прийому, були явно цим незадоволені. "Чи не вона склала мені протекцію?" — подумав я, киваючи дівчині, що привітно усміхнулася до мене.

Академік приймав у своєму величезному кабінеті. Я чув, що він любить великі кімнати. Вікна були позакривані грубими порт'єрами, що не пропускали денного світла, кімната освітлювалась лише великою настільною лампою під зеленим абажуром.

Саклатвала вразив мене своєю блідістю. Його велика борода стала біла-білісінька, голову теж вкрила сивина. Очевидно, останнім часом він багато працював і, відмовившись від свого колишнього режиму, перейшов до інших засобів підтримувати свою працездатність. Про це свідчило і штучне освітлення в кабінеті і кава, що стояла на столі перед академіком.

Академік зустрів мене усмішкою, що ховалася в бороді, запросив сідати і не звертати уваги на трохи незвичну обстановку.

— Запрацювався, — сказав він. — Та вже залишилось небагато. Розповідайте про вашу поїздку.

Я дуже цінив час керівника будівництва Глибинного шляху і, не бажаючи затримувати його, сказав йому все за п'ять хвилин. Але він не виявляв бажання одразу відпустити мене.

— Так ви кажете, — сказав він, — що за кордоном усвідомлюють стратегічне значення нашого будівництва?

— Так. Лише по-різному оцінюють це значення. Я писав у своєму звіті... Не знаю, чи довелось вам його бачити.

— Я уважно його прочитав. Але мені хотілося б ще почути від вас, бо це дуже важливо.

Що я міг ще йому розповісти? Плітки, які доводилось чути не стільки від чужоземців, скільки від наших інженерів, що приїздили туди? Я напружував пам'ять, намагаючись пригадати якісь визначні факти, про які не написав у звіті.

— А скажіть, захоплюються там колосальністю нашого будівництва?

— Це безперечно. Та є чимало злобителів, які пророкують, що воно призведе до фінансового, а потім економічного краху нашої держави.

— А за ним до військового, — засміявся Саклатвала.

— У всякому разі, там є люди, які кажуть: "хай будують грандіозніше; чим дорожче це буде коштувати, тим корисніше для нас".

— Інтересно. Ну що ж, побачимо... Так... А що ви тепер збираєтесь робити?

Я сказав, що хотів би повернутись до журналістики. Адміністративна робота надокучила мені. Саклатвала не заперечував.

— Я хотів би зробити вас літописцем нашого будівництва, — сказав він на прощання, — але це залежить від вас. Може, ви самі ним станете. Днями у нас сесія Наукової ради. Запрошую і вас. Тільки знайте: писати про неї, мабуть, не можна буде. Через рік-півтора — будь ласка. Отже, побувати вам на сесії буде корисно.

Я гаряче подякував за це запрошення. Скільки мені було відомо, з журналістів на сесіях Наукової ради бував лише Черняк, але ж він сам входив до складу Ради.

Попрощавшись, я пішов розшукувати Самборського. Знайшов його досить швидко і спитав, коли поїдемо на будівництво.

— Наприкінці дня. Сидіть дома, я заїду по вас, заберемо Аркадія Михайловича й Тараса.

Можна було повертатися до "Витязя Іркуте", що я і зробив.

Коли я входив до вестибюля готелю, мене хтось покликав. Я обернувся і побачив людину, яку одразу не впізнав. Лише коли вона підійшла до мене і простягла руку, я пригадав слідчого, який колись невдало розшукував Тараса Чутя.

— Томазян? — спитав я.

— Він самий. Теж живу тут. І шукаю вас.

— Якщо я вам потрібний, то прошу зайти до мене.

— Ні.

Томазян узяв мене під руку і повів до себе. Через кілька хвилин ми сиділи на дивані поруч один одного, і Томазян розповів досить цікаві речі.

— З Москви я прилетів учора ввечері. Ви прибули на день раніше і, мабуть, знаєте про пригоду з поштовим літаком, який летів із Свердловська до Іркутська.

— Загубив у повітрі двох пасажирів?

— Еге. Ця подія мене цікавить, бо, як не дивно, вона зв'язана із злочином, який — ви, мабуть, пригадуєте — я не зміг викрити років півтора тому.

— Дуже добре пам'ятаю.

— Так от я певен, що тут діяла та сама рука.

— Пробачте, розмова з вами для мене досить несподівана... І... мені неясна причина злочину ні тоді, ні тепер.

— Не бійтесь, я вас не підозрюю в цьому злочині, — засміявся слідчий. — Трохи згодом поясню, чому ви мене цікавите. Щодо причин першого злочину, то вони для мене теж не зовсім зрозумілі. А от другий, тут причини вгадаєте й ви, коли я скажу, що з одного поштового мішка на літаку зникла частина важливої кореспонденції,

адресованої з лабораторії металів будівельного інституту сюди, в Іркутськ.

— На ім'я Ліди Шелемехи?

— А відкіля ви знаєте?

— Вона ж працює в тій лабораторії, а тепер приїхала сюди за викликом Саклатвали.

— Бачите, ви знаєте дещо, що стосується цієї справи. Може, саме тому я й звертаюсь до вас.

— Але я більше нічого не знаю.

— Добре, добре, тепер слухайте мене. Поки ви їздили по закордонах, тут після незрозумілого злочину з Тарасом закрутилися чортівські справи. Я один з тих, кому доручено їх розплутати. Ми викрили кілька розвідувальних чужоземних організацій, які цікавляться будівництвом Глибинного шляху. Проте є підстави гадати, що основного ми ще не знайшли. Кілька днів тому мені здавалося, що я натрапив на слід, але... шпигун зник з літака у повітрі, і не сам, а ще з цим йолопом Черепашкіним. Зараз у тайзі шукають два трупи, однак боюсь, що знайдуть лише один... Черепашкіна. В цій справі я й приїхав сюди. Треба вам сказати, що за останній час я перетворився з пристойного юриста на якогось Шерлока Холмса. І тепер шукаю свого лікаря Ватсона... Не для того, щоб той записував мої поневіряння, а щоб допоміг розібратися в справі. Таким Ватсоном, — я хотів би цього, — могли б стати ви.

— Я?!

— Так. Цьому сприяє ваша довгочасна відсутність, ваші дружні взаємини з людьми, яким загрожує небезпека, ваша спостережливість. А що вона у вас є, я в цьому переконаний. Нарешті, ваша професія. Мені потрібний помічник, якого б не могли підозрювати в хороших взаєминах зо мною, якого б вважали безпечним і в той же час потрібним ті, хто полює за державними таємницями. Журналіст, що стоїть близько до керівних робіт будівництва, — це принадливо для цікавих. Крім того, ваша професія дає змогу легко пересуватися з місця на місце. Будь-яку поїздку і зустріч можна виправдати інтересами преси.

Зустріч з Томазяном, його розповідь і пропозиція були такі несподівані, що я не знав, що відповісти йому. Але я не міг йому не вірити. Факти, про які він розповідав, і те, що напередодні я чув від Ліди про Макаренка, мене хвилювало. Я вбачав у них чимало неприємностей для тих, кого любив. Відповісти згодою на цю пропозицію було легко. Та я й не зовсім розумів Томазяна. Відкіля в нього таке довір'я до мене? Мабуть, він угадав мою думку, бо заговорив саме про це.

— Може, ви дивуєтесь, що я так одразу, без попередніх розмов, звернувся до вас. Запевняю, що свого часу, — тільки ви не сердьтесь, — я докладно знайомився з вами, як з усіма, хто тоді мав якесь відношення до Тараса Чутя. Враження від вас залишилось найкраще. А про вашу поведінку за кордоном розповів один з тих, кого нам довелося затримати тут.

Я спалахнув. Це був натяк на той єдиний випадок, коли в одному з ресторанів, залишившись сам на сам з чужоземцем, я дістав пропозицію дати за відповідну плату, здавалося, "дрібну" інформацію для одного агентства. Я там же надавав тому суб'єктові

ляпасів.

— Він з'явився сюди?

— Так. І... змушений був признатися.

— Я розповів про той випадок лише одному консулові.

— Теж знаю. Ну, а тепер ми з вами повинні надавати ляпасів комусь соліднішому.

— Гаразд, я згоден.

— Дуже радий, мій друже Ватсоне. В такому разі дозвольте вас коротко поінформувати. Ми будемо зустрічатися рідко. Для листування я передам вам шифр. Днів кілька можете залишатися в Іркутську. По змозі не випускайте з поля зору таких людей: Ліду Шелемеху, — бо справа йде про здобуття через неї рецепта нового сплава; Самборського — у нього зараз є рисунки літостата нової конструкції; ну й Макаренка. Останній знає все. Можливо, ним теж цікавляться, хоча мене особисто він цікавить трохи з іншого боку...

— Ви підозрюєте його?

— А ви щось знаєте?

— Чув деякі плітки.

— Отож-бо й лихо з цими плітками. Хотілося б не звертати на них уваги, але цей інженер поводить ся якось дивно. Я дуже хотів би помилитися... Та ми про це матимемо спеціальну розмову, Ватсоне...

— Ви надовго залишаєтесь в Іркутську?

— Сьогодні виїду в тайгу перевірити, як організовано розшуки пасажирів, що випали з літака. Потім повернусь і сидітиму тут, поки цього вимагатимуть обставини.

— Я теж збираюся сьогодні з Самборським поїхати оглянути одну з його ділянок на будівництві.

— Гаразд. До побачення, Ватсоне!

Ми розпрощалися. Я пішов до себе, але дорогою зазирнув до Аркадія Михайловича, щоб попередити про наш від'їзд. Професор сидів дома сам, Тарас десь пішов погуляти.

Виявилось, що Аркадій Михайлович не збирається з нами їхати.

— Хотів, хотів поїхати, — бідкався старий. — Я ж кілька місяців тут не був, кажуть, дуже все змінилося. Але затримує одна справа. Ярослав дав мені складну задачу... І охота мені її розв'язати. Треба посидіти, подумати.

— Цікаво, що то за задача?

— Підождіть, голубе, — відказав він. — Краще порадьте, як мені Тараса біля себе залишити.

— А що таке?

— Спало Ярославові на думку забрати хлопця до себе.

— А де він тепер живе?

— З минулої осені у мене. Я сподівався, що і на цю зиму останеться. Це ж він у десятий перейшов. Останній рік у школі. Та ні, забрав Ярослав якусь нісенітницю в голову... Але головне — Тарас мій щось до Ярослава тягнеться... Просто біда.

— А як у вас взаємини з Ярославом?

— У мене взаємини непогані. Ви ж, мабуть, знаєте, його тепер усі лають... Ну, а я не зважуюсь... Можливо, він помиляється... Впертий дуже... Говорити з ним на цю тему не можна. Відлюдний став. Ото лише зі мною, з Шелемехою і Тарасом по-людському говорить. Та хай... Підождемо, коли будівництво закінчиться.

Мені здалося, ніби всі нетерпляче ждали закінчення будівництва і насамперед для того, щоб розрядити ту важку атмосферу, яка створилася навколо одного з його провідних керівників.

Ми умовились з Аркадієм Михайловичем, що він пришле Тараса до мене.

6. ПІДЗЕМНА АНГАРА

Десь біля шостої години Самборський з'явився у "Витязь Іркут" і забрав мене й Тараса.

Прекрасним гудронованим шосе мчала машина на північ. Це був останній випуск дорожнього авто, в якому можна було влаштувати чотири койки, щоб виспатися, користатися електричною кухонькою та радіотелефоном, поворотом важільця запустити маленький моторчик, щоб закривав або відкривав дашок машини.

Ми їхали в напрямку до Качуга, випереджаючи численні вантажні й легкові машини, бо наш шофер належав до любителів швидкої їзди. Паралельно шосе тяглися під'їзні вузькоколійки, по яких безперервно гуркотіли поїзди.

— Це йдуть вантажі на моє будівництво, — похвалився Самборський.

Дорогою він розповідав чимало цікавих речей, але найбільше приділяв місця у своїй розповіді будівництву, яким безпосередньо керував.

— Ми пробиваємо тут підземне русло для ріки, яка витікатиме з Байкалу і впадатиме в Лену, — говорив він. — Як мало не все на нашому будівництві, така споруда не має прецеденту в історії. Власне, це буде підземна Ангара. Ви ж знаєте, в Байкал впадає приблизно сто річок, серед них великі, як Селенга, Верхня Ангара, Баргузін. Але з Байкалу витікає одна тільки Ангара, яка впадає в Єнісей. Тепер з Байкалу витікатиме уже дві ріки. Підземна Ангара впадатиме в Лену. На цій підземній річці ми створимо водопад, що своєю силою дорівнюватиме і навіть перевершуватиме Ніагару. Підземна ріка, витікаючи з Байкалу, не знатиме ні весняної поводи, ні літнього обміління. Озеро, рівень якого на 453 метри вищий від рівня моря, — це велетенське водосховище, що регулюватиме витрату води. Річище абсолютно рівне і йтиме під землею на висоті чотирьохсот тридцяти трьох метрів над рівнем моря. Приблизно за кілометр від озера ми робимо заглиблення на п'ятдесят метрів і створюємо водопад, силою якого будуть рухатися турбіни підземної гідроелектростанції. Потужність цієї гідроцентралі становитиме десять мільйонів кіловат.

— Це двадцять Дніпрельстанів! — промовив Тарас, з захопленням слухаючи інженера.

— Приблизно... Але, крім цієї гідроелектростанції, будуємо ще дві. Одну на Шаманському, а другу на Падунському порогах Ангари, що знаходиться в її середній течії. Перша станція потужністю приблизно на два, друга — на два з половиною мільйони кіловат. Будується ще кілька невеликих гідроелектростанцій. Одна з найоригінальніших —

Зиркизунська на річці Іркут. Недалеко від Байкалу ріка Іркут протікає вузькою глибокою долиною. Обходячи гірський Зиркизунський хребет, Іркут робить вузьку петлю кілометрів сорок завдовжки. Ми пробili під тим хребтом чотирикiлометровий тунель і скинули ріку з висоти сімдесяти метрів. Там поставили станцію на п'ятдесят тисяч кіловат. Коли у вас буде час, обов'язково поїдьте і подивіться на штучний водопад. Там дуже мальовнича місцевість: дикі гори, тайга. Чудесно полювати. Здається, ви колись захоплювались мисливством? — звернувся він до мене.

— Було таке, — відповів я.

Смеркало, коли ми прибули. Тут під землею розгорнулись великі роботи. Про це свідчили численні копри та терикони поруч них.

— Ми відпочинемо, трохи закусимо, а тоді спустимось у моє підземне царство, — сказав Самборський. — Там для нас байдуже, день чи ніч надворі.

Залишивши машину у дворі великого приземкуватого будинку, що нагадував вантажну залізничну станцію, ми пройшли в контору начальника надземних робіт на цій ділянці. Самборський коротко розпитав про справи, а потім попросив замовити нам закуски в буфеті та приготувати костюми для спуску в шахту.

— А без спеціального костюма спускатися не можна? — поцікавився Тарас.

— Можна, але там не дуже чисто. Трапляється вода по коліна. Не помітиш і потрапиш ногою. Брили каміння і пісок швидко попсують черевики, а біля машин можна замастити костюм.

Ми з'їли по кілька бутербродів, випили кави і переодяглись.

Самборський привів нас до однієї з найближчих шахт. Уже заходила ніч, навколо світили ліхтарі, але робота не припинялася. Невгаваючи гуркотіли по рейках невеликі поїзди, гуділи важкі восьми— й десятитонні ваговози.

Ми ввійшли до кліті підіймальної машини.

Після сигнального дзвінка ми почали ніби провалюватися. Дорогою кліть разів зо два здригнула. Але ось швидкість падіння почала зменшуватися. Незабаром кліть спинилась.

Інженер відчинив дверцята, і ми вийшли у величезну підземну галерею. Нас зустріли два чоловіки. Один з них зачинив дверцята й дав сигнал підіймати кліть. Другий підійшов до Самборського, поздоровкався з ним, привітався з нами й відрекомендувався, що він черговий на ділянці.

— Я з товаришами огляну роботу по всьому сектору, — сказав йому Самборський і звернувся до нас: — В цьому місці, де ми зараз, буде річище підземної ріки, що витікатиме з Байкалу і впадатиме в Лену. До річі, Лена стане ще повноводніша, ніж тепер, вона буде судноплавна аж до Качуга, а наші підземні шлюзи зв'яжуть її з Байкалом. Тоді морські пароплави зможуть проходити з Льодовитого океану до Байкалу, а менші з них підуть звідти вгору по річці Селенга до Монгольської Народної Республіки, тобто в глибину Центральної Азії.

В цей час до того місця, де ми стояли, з гуркотом наблизився поїзд великих вагонеток, повних породи. Автоматично скинувши вантаж на підіймальний конвеєр,

поїзд рушив назад. А конвейєр швидко поніс породу нагору.

— Будь ласка, — звернувся інженер до чергового, — викличте нам електродрезину.

Подзвонивши телефоном, черговий сказав, що через п'ять хвилин дрезина буде тут.

— Цією електродрезиною нам доведеться їхати хвилин з тридцять, — пояснив Самборський. — Поки що звертаю вашу увагу на стіни цієї галереї. Вони прорізані в суцільних гранітах, сієнітах та трапах. Де-не-де траплялися м'якші породи і підземні води. Ви їх побачите... Ми їх цементували, щоб забезпечити від вимивання водою. Там, де води не буде, спеціального внутрішнього обладнання стін ми не провадили. Цим наші підземелля відрізняються від підземель головного тунелю, де, крім цементування, все покрито спеціальною склистою масою — пайрекс-алюмінієм. Коштує це дуже дорого.

— А навіщо це роблять? — поцікавився Тарас.

— То вже спитай Ярослава Васильовича, — відказав Самборський, не бажаючи, очевидно, говорити з хлопчиком на цю тему. — Ви знаєте, — звернувся він до мене, — перші півроку ми страшенно мучилися тут з твердими породами. На підставі перших дослідів здавалось, що до Байкалу доведеться пробиватися не менш семи років.

— Ну, і як вийшли з того становища?

— От зараз проїдемо далі, я покажу "чудо-юдо рибу-кит", що виручає будівництво.

В цей час підійшла електродрезина, що мала одвезти нас на "фронт робіт", як тут називали місце, де відбувалося головне вибирання ґрунтів.

Дрезина, як виявилось, була дуже зручною машиною. Вона нагадувала невеличкий автомобіль-фаєтон, посаджений низько над землею. Крім шофера, могло сісти ще три чоловіки.

Ми зайняли місце, і водій торкнув свою машину. Вона мчала по галереї, немов по шосе, іноді виїздила на рейки для вагонеток і тоді ще більше прискорювала свій біг. Я і Тарас з захопленням спостерігали, як перед нами з'являлися і зникали то добре освітлені, то напівтемні численні тунелі, вірніші галереї, та переходи з різними машинами, дивним устаткуванням і дуже обмеженою кількістю людей.

Мотор дрезини гудів і заважав розмовляти. Але іноді щось затримувало наш рух, шофер на кілька хвилин спиняв мотор, і тоді ми засипали Самборського запитаннями.

— Тут надзвичайно тверді ґрунти! — кричав Тарас, розглядаючи стіни і стелі. — Як ви їх подолали?

— Я ж казав, що скоро покажу те, чим ми пробili цю велетенську скелю.

Тим часом шофер повертав регулятор швидкості, і ми знов їхали колосальним коридором. Я намагався уявити собі, як сюди рине вода і понесеться стрімка ріка. Чи заповнить вона весь цей тунель? Мабуть, ні, бо тут висота більша за двадцять метрів і майже під стелею йде балкон-коридорчик, коли тут потече вода. Але все ж коридор надто вузький для такої кількості води, яку потребує станція на десять мільйонів кіловат. Скориставшись ще однією затримкою дрезини, я спитав про це у інженера.

— Ваша думка правдива, — відповів він мені. — Та я забув вас попередити, що тут буде кілька паралельних річок. Ми гадаємо, що це безпечніше для будівництва. В разі

якоїсь аварії вибуватиме з ладу лише частина нашої підземної ріки.

Дрезина знову рушила, але тепер вона йшла вже не так швидко, бо все частіш доводилося об'їздити або зустрічати ваговози, різні машини, групки людей.

Раптом почувся сильний дзвінок, перед шофером спалахнули одна за одною три червоні лампочки, і дрезина зупинилась.

— Що трапилось? — спитав я.

— Далі їхати не можна, — сказав шофер. — Сигнал попереджає про довгочасну закупорку на шляху.

— Як бачите, сигналізація у нас прекрасно автоматизована, — похвалився інженер. — Ну що ж, далі можна пройти пішки, тут недалеко. А дрезина, як звільниться шлях, підійде за нами. Згодні пройтися?

— З охотою, — відповів Тарас, вискакуючи з машини. Не заперечував і я.

Самборський дав розпорядження шоферові і повів нас підземеллям.

Тепер коридор, яким ми йшли, значно розширився. Стеля його, підперта грубими колодами, піднеслась ще на кілька десятків метрів, і коли я зводив голову й дивився вгору, то, щиро, мені робилося страшно. Це почуття страху нагадувало щось подібне до того, як дивишся із стрімкої скелі у прірву. Робітників нам зустрічалося все більше й більше. Доводилось часто переступати через рейки. Навколо виднілися колосальні підймальні крани. Здавалося, ніби ми потрапили у великий морський порт.

Скреготіння невидимих машин стало таке гучне, що доводилось кричати, щоб тебе почули. Так ми і робили. І все-таки я не завжди розбирав, що кажуть мені Тарас або Самборський.

Колосальні прожектори освітлювали все навколо, і, здавалося, було видніше, ніж удень. Від світла боліли очі. Майже всі, кого ми зустрічали, мали на головах дивної форми шоломи, а на очах темні окуляри. Коли я сказав Самборському, що світло ріже очі, він відповів, що зараз ми дістанемо окуляри-світлофільтри.

— А навіщо тут стільки світла?

— Перевіряють пройдений тунель. Треба, щоб навіть голка не заховалася від зору тих, хто перевіряє.

Скоро ми помітили вдалині великий яйцеподібний металевий циліндр на гусеницях. Від нього розлягалось по підземеллю скреготіння.

7. ЛІТОСТАТ

— Ось перший літостат, який ви бачите, — сказав Самборський, показуючи на ту машину. — "Чудо-юдо риба-кит" — так його, жартуючи, звать робітники.

Тарас одразу ж хотів бігти до небаченої машини. Ще дорогою він розповідав, що дуже цікавиться машинами, але за своє життя бачив лише паровоз, автомобіль, літак та катки, якими утрамбовують шляхи. Зрозуміло, що його наче магнітом потягло до літостата. Але Самборський сказав йому:

— Не поспішай, на все свій час. Так підходити туди не можна. Ось зайдемо до цієї комори.

І він повернув до невеликої прибудови під однією колоною.

То була комора, де переховувався різний інструмент. Там, на прохання інженера, нам видали шоломи, подібні до тих, які ми бачили на робітниках.

— Надівайте, — сказав Самборський. — Цей шолом має навушники із звукофільтрами. Це винахід нашого спільного знайомого, фізика Гоппа. Пригадуєте високого, худорлявого блондина, що провів з нами вечір на солярії у Аркадія Михайловича?

Я пам'ятав цього фізика, хоч і не був певний, що впізнав би його, зустрівши десь на вулиці.

— Ось тут є регулятор, бачите? — показав нам Самборський на чорний диск із стрілкою, що звішувався на груди. — Ним можна регулювати число коливань, що їх сприймає наше вухо, а також силу звуку. Це надзвичайно корисна річ насамперед тому, що дає змогу нормально розмовляти тут під час роботи.

Ми з Тарасом негайно зайнялися дослідями по регулюванню і переконалися в справедливості слів Самборського.

— А окуляри, — продовжував той, — захищають очі від піску, пилу і кам'яних бризок, а також правлять за світлофільтри, коли надто сильно світять прожектори... Ну, тепер можемо йти далі. Зараз ви побачите машину, яка гризе каміння, наче кріт чорноземлю, розтирає його на пісок і одночасно виконує дрібні роботи: ріже ґрунт струменем води під тиском в тисячу атмосфер, розтоплює найтвердіші породи за допомогою велетенської вольтової дуги.

— Так ось воно, чудо землекопальної техніки! — вихопилось у мене.

— Я не сказав би, що чудо, хоча дехто стверджує, ніби на літостаті можна пройти до центра земної кулі. Машина, до якої ми наближаємось, одна з найновіших конструкцій, літостат С-16.

— А хто її винайшов? — спитав Тарас.

— Інженери, — коротко відповів Самборський. — Вперше ідею такої машини запропонував Ярослав Васильович Макаренко.

— А що значить С-16? — допитувався хлопець.

Але Самборський наче не почув запитання і, звернувшись до мене, сказав:

— Зараз ми зможемо зайти в камеру управління літостата і докладніше ознайомитися з ним.

— А що значить С-16? — знов спитав Тарас.

— Ну, назва конструкції... Ходімо швидше, будьте обережні, не спіткніться.

Спіткнутися таки можна було, бо навколо лежало безліч битого каміння, тяглися якісь шланги, грубезні електропроводи, телефонні шнури.

Ми стояли поруч циліндра, що стиха дрижав і гуркотів.

— Він не дуже голосний, — зауважив я.

— А ви б зняли шолом і послухали без звукофільтрів, — відповів мені робітник, що стояв поруч. — Тут, поки цих шоломів не було, люди просто глухли і зривали собі голоси.

Залізними східцями ми піднялися в кабінку управління літостата і побачили там

інженера-механіка, що керував роботою цього агрегату. Перед ним стояла розподільна дошка і телефонний апарат, який зв'язував його з різними відділами, де працювали спеціалісти — електрики, піротехніки, механіки.

Самборський кивнув інженерові і кілька хвилин мовчки спостерігав за його роботою. Інженер раз у раз переводив ручку на розподільній дошці та говорив по телефону. То він наказував посилити свердління, то припинити його й пропонував піротехнікам закладати фугаси, а потім командував: "Вибух!" Після останнього слова чувся якийсь шурхіт. Так доносився шум вибуху крізь звукофільтри шолома. Літостат поволі посувався вперед.

— Яка його швидкість? — спитав Тарас.

— Він міг би пройти до десяти кілометрів на добу, — відповів Самборський, — але складність тунельних робіт, недостача електроенергії та необхідність провадити тут роботу широким фронтом, а значить рухатися то взад, то вперед, обмежує його швидкість приблизно двома кілометрами на добу. Це один з найбільших літостатів. Кілька сот значно менших працює на будівництві самого тунелю. Там легше працювати, бо розмір тунелю не такий великий, як тут. Але й там, за браком електроенергії, неможливо цілком використати ці апарати. Тому ми й поспішаємо із спорудженням електростанції. Загалом, успіх будівництва залежить від того, як швидко ми зможемо дати потрібну кількість електроенергії. Тут наші літостати вже закінчують роботу. Днів за десять почнемо установку і монтаж п'ятдесяти турбін по двісті тисяч кіловат кожна, а через місяць зірвемо перегородку, що відокремлює Байкал від підземного русла. Тоді вода з озера рине сюди, під Байкальський хребет, і в серпні ми забезпечимо будівництво потрібною кількістю енергії.

Слухаючи ту розповідь, я заплющив очі. В моїй уяві все, що я бачив і чув, проносилося наче сон.

Ми вийшли з потужної машини і знов опинились на твердому ґрунті підземелля. Самборський залишив нас на робітника-монтера, що порався біля телефонних проводів, а сам пішов глянути, як відвантажують роздрібнену породу.

Тарас довго роздивлявся літостат зовні, і його увагу, мабуть, знов притяг незеличкий білий напис на стінці машини.

— Товаришу, — звернувся він до монтера, — може, ви знаєте, що значить С-16?

Монтер, перебираючи в руках ізоляційну стрічку, що нею лагодив якийсь провід, усміхаючись, відповів:

— А це перша літера прізвища конструктора машини, а цифра вказує номер конструкції.

— А хто ж конструктор?

— Хіба ви не знаєте? Він же щойно тут був.

— Самборський?

— Так.

Ми з Тарасом переглянулися.

— Будемо цінувати його скромність, — сказав я хлопцеві.

— Ой, посміюсь з нього, як повернемось до Іркутська, — заляскав долонями Тарас. Коли інженер повернувся, ми нічого йому не сказали.

В цей час до нас під'їхала електродрезина. Нарешті шофер пробрався сюди.

Була вже перша година ночі. Щойно стала до роботи нова зміна робітників, і наш чичероне правильно зауважив, що вже час їхати спати.

Тарас пропонував ночувати в підземеллі, але Самборський не погоджувався, посилаючись на те, що тут немає тих вигід і комфорту, якими він хотів нас забезпечити на поверхні, в шахтарському будинку.

Назад їхали ще швидше, бо дрезина стала на рейки і котилася слідом за довгим поїздом з породою, що мчав із швидкістю не менш як сімдесят кілометрів на годину. Вітер обвівав нас обличчя, чорні тіні вагончиків бігли попереду. Скеляста стеля, мов прірва, перевернута догори дном, нависала над нами. З гуркотом і брязкотом проносились зустрічні поїзди порожніх вагонеток. З'являлись і враз зникали глибокі темні вибої у стінах тунелю, здаючись шляхами в таємниче підземне царство.

Тарас стомився, його голова сповзла мені на плече, і, коли дрезина зупинилась біля підіймальної кліті, хлопчина вже міцно спав.

— А знаєте, що Макаренко його забрати хоче від Аркадія Михайловича до себе на цю зиму? — сказав я Самборському. — Жалівся мені старий. Не хоче відпускати Тараса. А хлопець, здається, згоден.

— Ну? — незадоволено промовив інженер. — Цього не слід робити. Ви підтримуйте Аркадія Михайловича й допоможіть умовити Тараса.

— Ви проти? Чому?

— Я думаю, що скоро й Макаренко відмовиться. Йому буде не до цього.

— А що?

— У нього будуть великі неприємності.

— Що ж таке?

— От почувете. Наробив він дурниць, а може, й гірше. Та незабаром самі довідаєтесь. Я поки що нічого не казатиму.

Видно, Самборський був незадоволений, що й це сказав, але з його характером тримати щось в секреті було важко, бо він таки любив поговорити.

Ми ледве розбудили Тараса, але, опинившись на поверхні, він тримався бадьоро і з великим апетитом повечеряв. Ще й насмішив мене, бо, п'ючи чай, почав приставати до Самборського з запитаннями.

— Чого ви нічого не придумаете?

— Тобто?

— Ну, от машину яку-небудь.

— Яку машину?

— От таку, як літостат, скажімо... наприклад, С-16 або С-20. Знаю я хіба, як воно там зветься.

Інженер стрепенувся, хотів щось відповісти, але тільки підозріло глянув на мене, покрутив головою і все ж не сказав, що конструктор літостата він.

Тарасові це дуже подобалось, і щоразу, коли Самборський не дивився на нього, він лукаво мені підморгував.

Коли йшли спати, до мене звернувся черговий по Будинку шахтаря:

— Товаришу, вас розшукував наш палеонтолог . Просив, щоб ви завтра вранці нікуди не тікали, він буде у вас.

— А він уже приїхав? — спитав Самборський.

— Зараз же після того, як ви спустились в шахту.

— Хто це? — спитав я.

— Ваш старий знайомий, Догадов. Знаєте?

— Аякже. Тільки чого це він палеонтолог?

— Почав працювати з Макухою. Пригадуєте географа Макуху? Так той географ завідує у нас картографічним управлінням і, мабуть, має багатопільного часу, бо займається чим завгодно, в тому числі й палеонтологією. Догадов, як виявляється, спеціаліст у цій справі. Ентузіаст страшенний.

Мені було приємно почути про старого знайомого. І я сказав, що завтра вранці нікуди не втечу, чекатиму на нього.

Хвилини через двадцять я вже спав і бачив уві сні чудернацькі машини, що продиралися до центра землі.

8. СТАРИЙ ПРИЯТЕЛЬ

Він розбудив мене спозаранку, міцно обняв і багато шумів. Виглядав тим . самим Догадовим, що й колись, лише змінив краги на чоботи і носив окуляри. У нього було мільйон і одне запитання. Він мусив розповісти мені десять тисяч історій, що мали зацікавити журналіста.

— Тихше, — попросив я його. — Не розбудіть Тараса і Самборського.

— Пробачте, пробачте. Тільки ж, друже, я мушу через дві години вирушати на Схід, на Забайкалля. Там, в районі шахти 925, на великій глибині знайдено кістки допотопних тварин. Виняткова знахідка! Ви розумієте, що всі світові вчені оближуться, коли дізнаються.

— Я ніколи не підозрював, що ви маєте нахил до такої сухої науки.

— Ну й сказали...

— Тс-с... Тихше. Ходімо звідси.

— Ходімо, ходімо, — враз погодився він і тихенько, навшпиньках підійшов до дверей.

Захопивши свій одяг, я рушив за ним, вирішивши одягтися в коридорі.

Ми вийшли на вулицю, пройшли до їдальні, що в цей час була майже порожня, і, зайнявши з найдальшому кутку столик, попросили дати сніданок.

Я засипав Догадова запитаннями. Знаючи його страшенну цікавість до всього, був певен, що він знав тут більше за всіх. І справді, палеонтолог коротко, але докладно розповів про такі новини, про які ніхто з моїх друзів і знайомих досі нічого не говорив.

— Півредакції працює на будівництві, — повідомляв він. — Розумієте, що за веселі зустрічі на кожному кроці!

— Відкіля ви зараз?

— З чергової командировки по останки диплодока і цератозавра. Тепер, мабуть, на місяць в Забайкалля. Туди, певно, зі столиці хтось із спеціалістів приїде. Одне слово, я мисливець за допотопними тваринами. Ха-ха-ха! Але це дуже цікаво.

— Які основні тут зараз новини?

— А ви ще не знаєте? Гм... Будівництво розгорнулося з величезних масштабів, але боюсь, що з'їдять душу будівництва.

— Тобто? Неприємності у Саклатвали?

— Ні... Хіба Саклатвала душа будівництва? Всю справу веде Макаренко. Це виняткових здібностей людина. Але, як кожний геній, перебуває під ударами лютих заздрощів тих, хто його оточує. Про нього розпускають неймовірні плітки... Днями відбудеться засідання Наукової ради при начальникові будівництва. Там інженери збираються дати йому бій. Засідання вже мало відбутися, але Саклатвала відклав. Академік начебто вагається і не знає, чію сторону підтримати.

— Хто ж підтримує Макаренка?

— Трудно сказати. У робітників він користується симпатіями. У більшості інженерів до цього часу теж. Але... поговір. Велика сила поговір.

— А ви вважаєте, що Макаренко бездоганний?

— А хто розробив проект? Хто вигадав літостат? За чиїми вказівками сконструював його Самборський?.. А Самборський перший атакує Макаренка. Пригадуєте, як колись цей інженер-енергетик афішував свою дружбу з Макаренком і все підкреслював: "Мій кращий друг". Макаренка обвинувачують з зайвих витратах і гальмуванні темпів будівництва. Ви знаєте, колись архітектори поспішали і економили... Кінчалося це тим, що будинки, споруджені ними, або самі заваливалися, або їх вітер валив.

Мій приятель так пристрасно захищав Макаренка, що мене це вразило. Я вперше чув такий виступ. Навіть такі люди, як професор Довгалюк і підполковник Шелемеха, що, безперечно, ставилися з симпатією до Ярослава, майже нічого не могли сказати в розмові зі мною на захист останнього.

— Ви просто захоплені цим інженером, — сказав я.

— Авжеж. Мені здається, що в нього якась особиста трагедія, і це штовхає його на трохи дивне ставлення до людей.

Зауваження Догадова безперечно свідчило про його спостережливість.

— Ну, яка там трагедія, — сказав я недбало.

Він пильно подивився на мене і, повертівши в руках ніж, тихо промовив:

— Пробачте, ви, може, не знаєте, але кажуть про якусь історію між ним і Лідою Шелемехою.

— Хто каже?

— Хто? Є такі.

— По-моєму, ви теж захоплюєтесь плітками.

— Ви певні?

І він подивився на мене так, що я відчув, як запалали мої вуха. Чортзна-що, дожив

до таких років і не навчився як слід брехати та критися.

- Ну, а хто може підтримати Макаренка?
- Мені особисто відома лише одна людина. На Забайкаллі працює інженер Кротов.
- Кротов? Хто він такий?
- Інженер-пневматик. Керує там організацією вентиляційної системи.
- Стривайте, стривайте... Кремезний такий дядько, з великим лобом?
- Так... Це його ознака. Ви знаєте його?
- Він у мене за кордоном був. Двічі приїздив.

Про Кротова я міг сказати дещо. Але втримав язика за зубами. Цей самий Кротов мало не став свідком моєї розмови з тим, кому довелося надавати ляпасів. Він зайшов у кімнату одразу ж після цього. Той випадок і примусив мене найбільше запам'ятати мовчазного інженера.

- Що ж говорить Кротов?
- Дуже докладно обґрунтовує проект і всі технічні заходи Макаренка.
- Цікаво було б почути...
- А ви приїжджайте туди... Там же найглибша шахта на тунелі. Більше ніж півтора кілометра глибини. Її пробрили як дослідну. А я там буду кісточки збирати. Обов'язково приїжджайте.

- Постараюсь. Ви ж знаєте, я знов працюю спецкором "Зорі"?
- Кращого й не можна бажати, хоча ви віддаляєтесь від будівництва.
- Поки що всі доручення, одержані мною, стосуються тунелю.

Ми засиділися в їдальні, бо в кожного знайшлося що розповідати один одному. Догадов розпитував не лише про закордон, він дуже цікавився моїм першим враженням після приїзду на Батьківщину, хотів дізнатися, як я знайшов старих знайомих, і знов, як колись, просив познайомити з Лідою, признавшись, що вона йому дуже подобається. Розповідав мені нові факти про тутешнє життя і кілька разів іронічно обмовився про Самборського.

В цей час в їдальню зайшли Самборський і Тарас. Вони розшукували мене. Догадов поздоровкався з ними й заявив, що йому пора їхати на аеродром, а прощаючись, спитав:

- Чули новину, що в Іркутськ прилетів літак, а по дорозі з нього пасажери випали?
- Це новина про позаторішній сніг, — іронічно відповів Самборський. — Ви чогось новішого не привезли?

— На жаль.

Догадов пішов, узявши з мене слово, що приїду до нього на Забайкалля.

- Не люблю я цього типа, — заявив Самборський, коли палеонтолог зник.
- Чому?
- Не знаю. Мабуть, тому, що він до мене теж симпатій особливих не виявляє.
- А ви завжди на це орієнтуєтесь?
- Ні, — розсміявся інженер. — А чого ти, Тарасе, задумався? — обернувся він до хлопчика, що справді сидів замислившись.

— Ви знаєте, — відповів той, — я десь уже бачив і чув цього товариша. Тільки ніяк не можу пригадати, де й коли саме.

— Мабуть, після того як видужував, коли жив у Аркадія Михайловича і навідувався до Антона Павловича. Це ж колишній співробітник "Зорі".

— Ага... Ну, то, мабуть, там.

Після сніданку ми виїхали до Іркутська.

9. НАРАДУ ВІДКЛАДЕНО

До Іркутська ми повернулись дуже швидко. Самборський і я поспішали. У нього були невідкладні справи в управлінні, а я хотів провести Станіслава Шелемеху, що того дня виїздив на захід. Підполковник і його дружина летіли літаком, хоча Ніна Володимирівна не дуже любила повітряний транспорт. Вона умовляла чоловіка їхати поїздом, але той рішуче відмовився, заявивши, що до цього його може примусити лише погана погода. А погода в ті дні стояла винятково хороша. Могутній антициклон захопивши весь Західний Сибір і східну половину Європи, за передбаченнями метеорологів, обіцяв триматися два-три тижні.

Самборський зійшов біля управління, а ми з Тарасом поїхали в готель. Коли наша машина підкотила до "Витязя Іркуте", Станіслав у супроводі дружини та сестри вже виходив на вулицю, щоб їхати на аеродром. Ми зраділи, що встигли зустрітися, і я вирішив провести їх. Тарас, попрощавшись, пішов у готель, а Станіслав сів у моє авто, і ми поїхали слідом за машиною, в якій сиділи Ніна Володимирівна та Ліда.

Мені було приємно побути хоча б хвилин десять чи п'ятнадцять в товаристві Станіслава сам на сам перед розставанням. Правда, і я збирався не пізніше як за місяць-півтора поїхати до Москви, але могло трапитися по-різному.

— Слухай, у мене до тебе прохання, — звернувся Станіслав.

— Заздалегідь обіцяю його виконати.

— Тут залишається Ліда. Залишається невідомо на скільки, бо Саклатвала, здається, викликає до себе половину співробітників лабораторії металів. Ти житимеш у готелі по сусідству. Так ось два доручення. Регулярно пиши мені про неї, бо схоже, ніби хвороба її почала прогресувати. Друге — активно втручайся, коли помітиш, що вона багато працює. Їй перевтомлюватися не можна.

— Охоче беру на себе ці обов'язки. Правда, будуть дні, коли я виїжджати... Але я постараюсь ненадовго.

— Куди ти збираєшся?

— На Забайкалля, хочу оглянути найглибшу шахту.

— Дев'яtsel двадцять п'яту? Так Ліда теж там буде. В тому місці під землею якийсь завод будуватимуть, бо там знайшли величезну кількість сировини для нового сплава.

— От і гаразд.

Ми вже проїхали півдороги до аеродрому, і я поспішив звернутися до Шелемехи з новим запитанням:

— Станіславе, я хотів би знати твою думку про Ярослава Макаренка.

— Чому це тебе цікавить? — спитав льотчик, допитливо глянувши на мене.

— Бачиш, перед від'їздом за кордон я дуже шанував його. За кордоном і тут я почув багато негативного про Макаренка. Майже ніхто не говорить про нього добре. І... здається, цих розмов стає все більше й більше.

— А ти коли почуєш такі розмови, то обривай їх, щоб нікому не було охоти на цю тему говорити, — різко відповів Станіслав.

— Пробач, ти хочеш те саме зробити?

Станіслав крутнув носом, подивився на стелю машини, а потім відповів рівнішим тоном:

— Коли послухаєш інженерів, а тим більше не інженерів, що хворіють на заздрощі, то виходить, що Ярослав Макаренко — справжній злочинець. Ну, а коли послухаєш самого Ярослава або Саклатвалу, то будеш протилежної думки. Я сам, на жаль, не інженер і, крім того, не мастак сперечатися.

Він помовчав. На докладну розмову вже не було часу, бо під'їздили до аеропорту.

— А щодо пліток про ресторан в Москві... ти, мабуть, чув... — пильно дивлячись на мене, сказав Станіслав.

Я підтверджуючи кивнув головою.

— Так це дурниці. Всі мають право бути в ресторанах, а Макаренко, бач, мусить жити аскетом. Спеціально для їхньої радості. Одного разу в Москві я сам затяг його до ресторану. Заздрощі — велика сила, але з'їсти Макаренка їм не вдасться. Так і знай.

Машина зупинилась. Біля дверцят нашого авто стояли Ніна Володимирівна і Ліда. За двадцять хвилин наші мандрівники вже сиділи у літаку, а пілот востаннє перевіряв мотор.

— Будете їхати в Москву, — кричала на прощання Ніна Володимирівна, — захопіть омулів і харіусів. Без риби до нас не з'являйтесь.

— Жду! — гукнув Станіслав, пересилуючи рокіт мотора.

Він намагався ще щось прокричати, але пілот дав газ, і гуркіт покрив усі звуки. Літак рушив з місця, покотивши на старт.

Через півтори-дві хвилини машина знялася в повітря і, швидко набираючи висоту, запалала на сонці своїми блискучими частинами. Ми стежили, як вона підіймалась все вище і вище і, нарешті, взяла курс на захід, зникаючи в синіх просторах літнього дня.

Я взяв Ліду під руку, і ми повільно пішли до автомобіля.

— Вам у готель? — спитала дівчина.

— Так. А вам?

— В управління.

— Станіслав доручив мені доглядати за вами.

— Дякую. Але це може призвести до того, що я вас уникатиму. Досить з мене такої няньки, як сам Станіслав. А незабаром ще одна тут з'явиться.

— Хто?

— Юрко збирається приїхати.

Я хотів спитати її про Ярослава, але після згадки про Барабаша не наважився цього зробити. Та вона сама почала розмову про Макаренка.

— Ви не знаєте, коли повертається Ярослав?

— Ні. Останню добу я провів із Самборським на його будівництві. Тепер заїду разом з вами в управління і там довідаємося.

— Ви знаєте, що днями я залишаю Іркутськ?

— Чув... теж від Станіслава. Виявляється, ви їдете туди, куди я дістав запрошення від людини, що мріє про знайомство з вами.

Цим Ліда одразу зацікавилася.

— На дев'ятсот двадцять п'ятій шахті? Хто такий?

— Там працює один палеонтолог. Збирає кісточки різних плезіозаврів та ігуанодонів.

— Сам схожий на мастодонта, — засміялась Ліда.

— Ні, навпаки, елегантний молодий чоловік. У всякому разі молодший за мене.

— Так чому цей могилокопатель мріє про знайомство зі мною? Невже є якась схожість між мною і, скажімо, ігуанодоном.

— Не думаю, щоб його зацікавила така схожість... Та головне — я теж збираюсь туди.

— Можемо поїхати разом. Тільки спершу ви повинні виконати свою обіцянку.

Ліда нагадувала про Ярослава. Тому я провів її в управління і, коли вона зникла в одному з коридорів, подався до бюро перепусток, а потім рушив в секретаріат інженера Макаренка. Його секретаріат складався з секретарки, друкарки і помічника. Останній був молодий інженер, дуже тихий, мовчазний і славився винятковими здібностями до різних обчислень. Всі троє мене майже не знали і тому зустріли холодно. На запитання, коли повернеться Макаренко, секретарка відповіла теж запитанням: нащо він мені? Це найковарніше запитання. Воно призначається спеціально для того, щоб одіслати відвідувача до когось іншого. Сказати, що в особистій справі? Але мені було відомо, що Макаренко, як і Саклатвала, в особистих справах не приймає.

— У мене до нього важлива справа. Ви назвете моє прізвище, і він мене прийме. Справа стосується будівництва, — збрехав я.

— На жаль, його зараз нема. Можливо, що незабаром приїде. Якщо маєте час, підждіть.

— А це скоро буде?

— Він, може, й зовсім не з'явиться, але приблизно через годину ми знатимемо точно. Двічі на день він регулярно дзвонить телефоном і повідомляє, де саме він і коли зможе бути в себе. Але в справах тунелю вас може прийняти помічник інспектора.

— Ні, мені треба Макаренка. Я піджду, коли дозволите, тут, — і, не ждучи запрошення, вмовився на кушетці під вікном.

Секретарці залишалось тільки відповісти "будь ласка", що вона зробила чемно, але не дуже охоче.

Прийомна у Макаренка була невелика. Сюди виходили двері з його кабінету та з кімнати помічника. За перегородкою сиділа друкарка.

Кількох відвідувачів, які побували за час мого сидіння там, прийняв помічник.

Минуло хвилин сорок, і мені вже надокучило сидіти, коли увагу мою раптом привернула телефонна розмова секретарки.

— Не знаю, — комусь відповідала вона, — а ти дзвонила в бюро перекладів? Шкода... Я не знаю... Подзвони до університету, можливо, там є... Щоб в Іркутську не було... не думаю. Наш у вас? Добре.

— Ви не знаєте перекладача з іспанської? — спитала секретарка друкарку, що підійшла до неї.

— Ні. А нащо?

— Треба щось там перекласти. У них є два перекладачі, що володіють іспанською мовою, так один у відпустці, а другий захворів.

— А що перекласти? — звернувся я до секретарки.

— Ви знаєте іспанську мову?

— Так. Це кому потрібно?

— Справді знаєте? — недовіжливо допитувалась вона.

— Справді.

— Хвилинку. — І секретарка зняла трубку та набрала якийсь номер.

— Слухай, — звернулася вона до когось. — Тут один товариш жде Ярослава Васильовича, каже, що знає іспанську. Що? Зараз. Як ваше прізвище? — спитала мене. — Кайдаш, — кинула вона в трубку. — Що? Що? Зараз спитаю. Ви журналіст? Приїхали з-за кордону?

Очевидно, моєю особою цікавився хтось такий, що знає або чув про мене.

Одним словом, через кілька хвилин я залишив прийомну Макаренка і пішов до прийомної Саклатвали, бо саме там був потрібний перекладач з іспанської. Виявилося, що він потрібен самому академікові. Мене попросили хвилинку подождати. Це справді забрало не більше хвилини, бо дуже скоро Саклатвала подзвонив телефоном, щоб я зайшов до нього в кабінет.

Вдруге я заходив у той кабінет і застав там ту саму обстановку, що й попереднього разу. Вікна були затемнені, світила електрика, на столі стояла кава. Тільки цього разу академік стояв у кутку, біля широкого столу, на якому були розгорнуті якісь рисунки. Над ними схилився, спершись руками на стіл, Ярослав Макаренко.

— Здрастуйте, — привітав мене Саклатвала. — Ви нас виручите?

— Радий зробити вам послугу.

Макаренко не відривався від рисунків і, здається, навіть не помічав, що в кімнату зайшла нова людина. Перед ним лежали олівці й гумка, іноді він щось виправляв на рисунку.

— Ви знаєте іспанську мову?

— Ну, звичайно, не як автор "Дон Кіхота"...

— Тоді прошу взяти оцей журнал і перекласти нам невеличку статтю.

Саклатвала подав мені маленький журнальчик у блискучій палітурці і показав статтю, яка займала лише дві з половиною сторінки.

— Щоб не відкладати надовго, зайдіть, будь ласка, в оцю кімнату, — він показав на

невеличкі двері за його столом.

Я обіцяв витратити на переклад не більше години і, опинившись в маленькій кімнаті, що, мабуть, правила за спальню, негайно взявся до роботи. Переклад давався легко, за винятком окремих місць, де траплялися незнайомі технічні терміни. Не знаю, чим зацікавила ця стаття Саклатвалу, а для мене вона була нудна. Мова йшла про розрахунки швидкостей і сили гальмування.

Робота наближалася до кінця, коли в кімнату зайшов Макаренко. До речі, кімната була відгороджена від кабінету такою грубою стіною і так щільно причиненими дверима, що жоден звук не долітав відтіля.

— Здрастуйте, — привітався Ярослав.

Вигляд у нього був дуже стомлений, очі червоні, але в них горів якийсь вогонь, неприборканість. Голос звучав тихо, проте твердо.

— Як переклад? Важкий?

Я відповів на привітання і пояснив, у чому полягають труднощі.

— Терміни? То не важно. Залишайте як в оригіналі, второпаємо.

Він сів біля мене і почав переглядати списані мною аркушки паперу. Іноді спинявся, ледве морщив чоло, позіхав. Видно було, що не виспався. Іноді постукував ногою, продовжуючи читати. Я подав йому останній аркушик, він переглянув, подякував і встав.

— Ярославе Васильовичу, — спинив я його, — мені доручено довідатися, коли ви повернетесь до себе в готель. З вами хочуть поговорити двоє людей. По-перше, Аркадій Михайлович. Він хоче в'яяснити питання відносно Тараса.

— Він рішуче проти того, щоб Тарас переїхав до мене?

— Я думаю, що буде краще так, як він хоче.

— Перекажіть Аркадію Михайловичу, що це питання ми мирно розв'яжемо після сесії Наукової ради. А зараз до засідання я з управління не виходжу і ні про що, крім будівництва, ні говорити, ні думати не буду. — Круто повернувшись, Макаренко ступив крок вперед і взявся рукою за двері.

— Слухайте, — поспішаючи, промовив я, — сюди приїхала Ліда.

Останнє слово враз зупинило його. Він обернувся. Обличчя його наче вкрилося білою маскою, зір похмурнів.

— Я знаю...

— Вона неодмінно хоче вас бачити.

— Як її здоров'я?

— Мені здається, що гірше.

Макаренко підійшов до вікна і почав дивитися кудись на вулицю, механічно обриваючи листки з китайської троянди, що стояла під вікном.

— Про що вона хоче зі мною говорити? — спитав він, видушуючи з себе слова.

— Здається, про вас...

— Про мене?

Він був здивований, потім гірко посміхнувся і промовив:

— Скажіть, що я сам заїду до неї. Одразу ж після засідання Ради.

— Ярославе Васильовичу!

Я намагався вимовити це переконливо і разом з тим докірливо й прохально...

Інженер повернувся до мене, очі йому горіли люттю, він рвонув гілку китайської троянди і зламав її.

— Слухайте, я не можу! Не можу! Я мушу займатися лише справою. Ми знов відклали засідання Ради на два дні. Більше цього не можна робити. Ви знаєте, що буде, коли ми не підготуємось до засідання?

Раптом він опанував себе.

— Я прошу вас зробити все, щоб моя відмова не образила Ліду. Ви зробите. Я знаю... І нікому жодного слова про те, — його голос звучав уже грізно, наказуючи, — що зараз вихопилося в мене. Ви нічого не чули.

— Я нічого не чув, — покірно промовив я.

Ми вийшли разом з кабінету Саклатвали. Академік подякував мені і попросив пробачення, що дуже зайнятий. Зрозуміло, що я не затримував його своєю присутністю жодну зайву хвилину.

З управління пішов до готелю пішки.

Що мушу сказати Ліді, я ще не знав, але сподівався, що зумію з нею поговорити. Мене це навіть не хвилювало так, як раніш міг собі уявити. Інше сушило мій мозок. Я досі не міг зрозуміти, чому Ярослав такий збентежений, чому сесія Ради має якесь важливе для нього значення, наче суд, що мусить ухвалити вирок злочинцеві, який чекає найгіршого. Яка роль тут Саклатвали? Якщо він захищає Макаренка, значить, це його теж стосується. Невже і він мусить сісти, фігуранально висловлюючись, на лаву підсудних разом із своїм помічником. Хто ж судді і прокурор?

Я хотів розібратися в цій справі, однак досі цього зробити не міг. Ясно, що Макаренка обвинувачують в помилках на будівництві, які призводили до перевитрат і до затримки закінчення роботи. З усього того, що доводилось чути від багатьох, я схилився до думки, що так воно й було. Але мене цікавило питання: навмисне це чи ні? З тим, що це навмисне, у мене не в'язалося уявлення про Ярослава Макаренка, якого я спостерігав хоча не часто, але близько.

Настрій у мене був препоганий.

10. ПІДЗЕМНІ САДИ

Вранці я бачив, як Тарас на своєму балконі займався фізкультурою. Він робив глибокі вдихи й видихи, вигинався ластівкою, боксував з невидимим супротивником, присідав, махав руками і, нарешті, заходився плигати, підплигуючи все вище й вище.

— Не провали балкона! — гукнув я йому.

— Не бійтеся, — відповів він. — Доброго ранку!

На балкон вийшов і Аркадій Михайлович з рушником та мильницею в руках. Ми привіталися і почали розмовляти. Між балконами було метрів шість, і тому особливо напружувати голос не доводилося.

— Ходімо снідати, — запросив професор.

— Я готовий, хоч зараз.

— Ну, спускайтеся до ресторану і займіть місця. Ми зараз прийдемо.

Закінчивши свій туалет, я вийшов з кімнати і попрямував до ресторану. Незабаром туди прийшли професор і хлопчина.

— Ну, з сьогоднішнього дня ми будемо рано вставати, — сказав Аркадій Михайлович, сідаючи до столу. — Відпустка наша скінчилась, і ми вже на службі.

— У вас же на ціле літо відпустка!

— Покінчено. З сьогоднішнього дня я — головний консультант по озелененню підземних станцій Глибинного шляху. Вчора підписано наказ про призначення.

— А що це за посада така?

— Зараз розповім. Спочатку замовимо сніданок. Тарас здивовано поглядав на Аркадія Михайловича.

— А я нічого не знаю, — ображеним тоном промовив він.

— Хотілося розповісти про це всім разом, — відповів Аркадій Михайлович. — Та, на жаль, усіх зібрати ніяк не можна.

Професор, очевидно, мав на увазі своїх молодших друзів, але, справді, всі вони так були завантажені, що йому довелося обмежитися мною і Тарасом. Коли нам подали сніданок, Аркадій Михайлович почав розповідати про свою нову службу.

— Досі я тримав це в таємниці, бо не все було з'ясоване. Власне, ідею, про яку вам зараз розкажу, підказав мені Ярослав. Якось, розповідаючи, що на Глибинному шляху будують великі вокзали і що для оформлення їх запрошено найкращих архітекторів, він натякнув, щоб я подумав, чи не можна було б прикрасити ці вокзали рослинами. Я про це думав як слід і так розмірився, що почав в уяві утворювати там підземні сади, квітники та оранжереї. Справді, чому б на тих глибинах не створити колосальну оранжерею? Температура там ідеально рівномірна. І така, що дасть змогу вирощувати найніжніших представників тропічної флори. Води там скільки завгодно. Відповідний ґрунт утворити не важко, бо потрібні хімічні добрива завжди зможемо додавати. Необхідну кількість вуглекислоти теж дамо. Залишається тільки проблема світла. Як пустити в підземелля сонячне світло? Я вирішив, що сонце можна замінити велетенськими лампами, які періодично засвічуватимуться на кілька хвилин протягом кожної години. Це буде корисно не тільки для рослин, але й для людей, що там працюватимуть. І ось в моїй уяві постали ці сади-квітники. Я вже бачив навколо підземних вокзалів кущі троянд, косицю, айстри, квітучий бузок.

— А в бузку тьохкають соловейки, — додав Тарас, перебиваючи професора.

— Ти, Тарасе, скептик, — обурився ботанік.

— Ні, я кажу цілком серйозно. Чому не можна населити підземні сади птахами? Буде ж веселіше. Можна навіть вулики з бджолами поставити.

Аркадій Михайлович засміявся. Очевидно, він відчув у словах хлопця віру в ці фантастичні задуми.

— Я й сам уже думав, — сказав професор, — розширити межі біосфери, завоювавши для неї підземні глибини, створивши, так би мовити, спідній поверх для

рослинності. Мені вже снилися підземні поля й ліси. Але поки що зробимо першу спробу на глибинних станціях нашого тунелю.

Сніданок минав за жвавою розмовою про те, які дерева, квіти і трави треба насаджувати в підземеллях Глибинного шляху між Москвою та Далеким Сходом. Ми обговорювали, коли яке дерево або квіти цвістимуть і які на смак будуть фрукти з підземних садів.

— Посадимо там суниці й полуниці, — запевняв Тарас, — і варитимемо з них варення.

— Або будемо їсти їх з сметаною та цукром, — висловив я свій смак.

— А варення обов'язково варитимемо, — настоював хлопчик. — Мені головне — пінка. Дуже люблю. Знаєте, пінка, коли варять варення. Я тоді з блюдечком так і пантрюю.

— Ну, пінку ще треба довгенько ждати, — сміявся ботанік, слухаючи Тараса.

— А як же я тепер, коли ви на службі, Аркадію Михайловичу? — спитав хлопчик.

— Ти? Теж на службі. Про твоє призначення також підписано наказ.

— І мене не спитали?

— Я думав, що ти не будеш заперечувати.

— Звичайно, ні. Значить, я став на службу. Перший раз у житті. Дуже радий. А скажіть, гроші мені виплачуватимуть?

— Обов'язково. Сто карбованців на місяць.

— Цього, здається, мало, Аркадію Михайловичу.

— Досить з тебе на перший раз.

Тарас помовчав, а потім знов звернувся до професора:

— Аркадію Михайловичу, знаєте що?.. Якби нам дали автомобіль, то... я б відмовився від зарплати.

— Ач чого захотів. А чому ти не поцікавишся, що повинен робити?

— Як не цікавлюся? Я дуже цікавлюся, Аркадію Михайловичу. — Тарас підійшов до професора і набрав серйозного, поважного вигляду. — Скажіть, що ми повинні робити?

Ми з професором зареготали, дивлячись на лукаву фізіономію хлопця.

— Жулик ти, Тарасе!

— Аркадію Михайловичу, я знаю, — скрикнув Тарас і теж зареготав так дзвінко, що в сонячній веселій кімнаті стало ще веселіше. — Мене призначено вашим головним помічником.

— Трохи не вгадав. Секретарем.

— Так секретар і є головним помічником.

— Ну, гаразд. Кінчай-но снідати, бо сьогодні ми вирушаємо в дальні мандри.

— Ви на сесії Ради не будете? — спитав я.

— Я приїду на кінець, щоб виступити з своїм планом озеленення.

— А куди ви їдете?

— Сьогодні ми вилітаємо з Тарасом на Забайкалля. Там же найглибша на Глибинному шляху шахта номер дев'яносто двадцять п'ять. Її глибина півтора кілометра.

На тій глибині будується великий підземний вокзал. Ярослав рекомендував їхати туди. Він дав мені листа до інженера Кротова. Я хочу почати справу з озелененням негайно.

— Я біжу в номер, — сказав Тарас, коли закінчив сніданок.

— Біжи пакуй чемодан. Зараз і я прийду, — відповів йому Довгалюк.

Коли хлопчик пішов, професор, провівши його очима, звернувся до мене:

— Чудесний хлопчисько. В ньому якось хороше поєднується серйозність і легковажність. Хотів би я, щоб він провів ближчі роки недалеко від мене.

Потім помовчав і спитав:

— Ви не бачили Ярослава?

Я сказав, що бачив, і переказав відповідь Макаренка.

— Ну от... Може передумає... На сесії я обов'язково буду, тільки трохи спізнюся.

Повертаючись до своїх кімнат, ми зустріли в коридорі Тараса.

— Аркадію Михайловичу, — підійшов він до професора, — ви знаєте, коли я проходив вестибюлем, то побачив людину, що уважно на мене глянула. Мені здалося, ніби я десь бачив того чоловіка. Хотів навіть поздоровкатися, а потім думаю, може, я з ним десь посварився в трамваї чи що, і він мені запам'ятався. Тепер згадав, хто це. Ви його не бачили?

— Хто? Кого?

— Це був слідчий, що колись до мене в лікарню приїздив, один раз був з вами, а то сам одвідував. Пригадуєте?

— Томазян?

— Він самий.

— Не бачив. Ви не бачили? — звернувся професор до мене.

Я мовчки похитав головою.

— Хотілося б з ним зустрітися. Але ми не маємо часу. Коли повернемося до Іркутська, тоді пошукаємо його. Симпатична людина.

Повернувшись до себе в номер, я подумав, що мені цікаво було б зараз зустрітися з Томазяном. Значить, він уже повернувся. Але слідчий просив без потреби його не турбувати, щоб не афішувати наше близьке знайомство.

Я почув в сусідній кімнаті кроки Ліди. Треба було б розповісти їй про мою розмову з Макаренком. Постукав і зайшов до неї. Вона стояла перед розкритим чемоданом.

— Ви куди збираєтесь? — спитав я.

— На дев'ятсот двадцять п'яту шахту.

— Сьогодні?

— Не пізніше завтрашнього ранку.

— Аркадій Михайлович і Тарас сьогодні туди вилітають.

Вона запитливо, нічого не кажучи, подивилась на мене.

— Я бачив його.

— Ну?

— Це сталося випадково. Він не виходив з кабінету Саклатвали. Академік не випускав його і на хвилину, — вигадував я, аби чимось виправдати і свою невдачу і

поведінку Ярослава. — Мені ледве вдалося перекинутися з ним кількома словами. Після сесії Наукової ради він зараз же поїде на ту ж шахту.

— Дякую, — сухо сказала Ліда.

Вона похмурніла і стала енергійніше запаковувати речі до чемодана.

— Лідіє Дмитрівно, не сприймайте це так близько до серця.

Дівчина подивилася на мене повними сліз очима.

— Хай приїздить, коли він ще зможе це зробити після засідання Ради.

— Що означають ваші слова "ще зможе"? Чому такий зловісний тон?

— Хіба ви не чули, що група інженерів подала заяву з вимогою притягти Ярослава до відповідальності за злочинне керування будівництвом?

— Уже? Але Саклатвала його захищає. І власне, при чому ж тут Ярослав? Керує ж Саклатвала.

— На Саклатвалу дивляться, як на оригінального діда, вже нездатного критично оцінювати події. Він може служити лише для представництва.

— І ви, що близько зустрічаєтесь з таким видатним ученим, згодні з цим формулюванням?

— Я — ні. Але... я нічого не знаю. Я нічого зробити не можу і сьогодні їду. До побачення!

Я чемно уклонився і повернувся до себе.

11. ДОРУЧЕННЯ "ЛІКАРЕВІ ВАТСОНОВІ"

Телефонний дзвінок підняв мене з крісла.

— Слухаю.

— Здрастуйте, — почувся знайомий голос.

— Здрастуйте.

— Слухайте, Ватсоне, я хотів би вас бачити.

— А-а... це ви? Так ви до мене чи я до вас?

— Дуже прошу вас до мене.

— Добре. Буду за п'ять хвилин.

— Будьте пунктуальні, — побажав мені Томазян і повісив трубку.

Через п'ять хвилин я був на першому поверсі, де слідчий займав номер.

Він зустрів мене дуже привітно. Виглядав він стомленим.

— Сьогодні ранком приїхали? — спитав я.

— Відкіля ви знаєте?

— Зважаю на ваш вигляд, а по-друге, тут у готелі вас пізнали і вже сповістили мене.

— Чи не Тарас Чуть?

— Так.

— А я думав, що він не впізнає, бо дивився на мене якось нерішуче.

— Спочатку таки і не впізнав. А потім пригадав. З ним, здається, це часто трапляється.

І я розповів про випадок з Догадовим.

— А де ж він його бачив?

— Мабуть, у Аркадія Михайловича, або в Черняка, або в редакції "Зорі".

— А хто він такий, цей журналіст?

— Зараз працює палеонтологом. До речі, здається, єдина людина, що гаряче виступає на захист Макаренка.

— Інтересно... Ну, добре. Розповідайте, що у вас нового.

Що я міг розповісти Томазяну? Я не помічав ніде нічого загрозливого або підозрілого щодо людей, яких обіцяв йому охороняти. Шелемеха поїхав, на Самборського ніхто ніяких захмахів не робив, Ліда була схвильована, але безпосередньо її творчої роботи це не стосується. Ярослав Макаренко — ось людина, доля якої мене найбільше турбувала. Звісно, що моя доповідь в основному була про цього інженера. Я переказав те, що чув про Макаренка, зокрема докладно спинився на розповіді Догадова. Про розмову із самим Макаренком промовчав, вважаючи, що це буде порушенням мого слова і що нічого особливого для Томазяна це не дасть.

Він слухав уважно, не перебиваючи, але, принаймні так мені здавалося, нічого з моєї розповіді по-справжньому його не зацікавило.

— Добре, — сказав нарешті, дослухавши до кінця розповідь. — Ліда Шелемеха виїздить на дев'ятсот двадцять п'яту шахту. Доведеться вам теж туди їхати. Ви її ангел-охоронець. Тільки пам'ятайте: не треба бути надто надійливим і завжди маячити перед очима.

— Я це й так роблю, бо брат теж доручив мені охороняти її, тільки з інших причин.

Вислухавши, яке доручення поклав на мене Станіслав, Томазян залишився цілком задоволений.

— А тепер, — попросив я, — розкажіть своєму Ватсонові, що ви знайшли у тайзі.

— З охотою.

Втомлений слідчий зручно вмовився на кушетці і, підклавши подушку під голову, почав своє оповідання:

— По-перше, от що мені точно відомо. Першого червня, перед світанком, до Свердловська прибув літак з Москви. З того літака вийшов пасажир у сірому плащі, в чорній кепці та з маленькими рудими вусами. Він поспішав до Іркутська. Черговий по аеропорту вирішив відправити його далі поштовою машиною. Вони мають можливість майже завжди посадити двох-трьох пасажирів у великі літаки, що перевозять пошту. Того самого ранку в аеропорту попросився швидше відправити його в Іркутськ високий на зріст чоловік в костюмі кольору хаки і в жовтих крагах. Відкіля він прибув, не в'яяснено. В корінцях квитків прізвище першого записано Черепашкін, а другого — Виноградов. Виноградова теж посадили на поштовий літак. Треба вам сказати, що за цим Виноградовим уже стежили органи розшуку. Коли літак вилетів, в аеропорт прибули люди, які мали затримати цього суб'єкта. На жаль, вони запізнилися. В Іркутськ було надіслано відповідну шифровану телеграму. Ну, ви знаєте, поштовий літак прибув сюди без пасажирів. Пілот і бортмеханік засвідчили, що пасажирів зникли на шляху для них непомітно. Парашутний люк був відкритий, відкрити його могли тільки пасажирів. В літаку було три парашути, проте пасажирів тими парашутами не

скористалися. Отже, можна запідозрити, що один з пасажирів хотів викинути другого, але справа скінчилася тим, що вони випали обидва... Зрозуміло, яка їх доля... Пілот і механік справді могли не помітити, як вони випали. Можливо, літак дуже здригнувся. Але таке буває й на повітряній ямі. А гуркіт мотора гучніший за людський крик. Тільки ж постає питання: що могло викликати цю трагічну історію? Крім того, разом з пасажиром зник мішок з московською поштою в Іркутськ. В мішку були важливі документи, які пересилала лабораторія металів на ім'я Лідії Шелемехи. Документи ці призначалися для Саклатвали. Через два дні з Москви вислали копії документів, і все це, можливо, обійшлося би гаразд, якби пасажир поштового літака справді розбився на смерть.

Томазян помовчав трохи, ніби збираючись з думками.

— Треба було б встановити їх смерть і розшукати той мішок з поштою, — сказав він далі. — За моїм дорученням досвідчені агенти не припиняли розшуків, уперто обстежували кожний квадратний кілометр тайги, розпитували тамтешніх мешканців. Я сам виїхав туди, як тільки одержав відомості, що першого червня двоє шукачів золота бачили, як з літака, пролітаючого над тайгою, стрибнув парашутист. Один розповідав, що парашутист спускався з якимсь вантажем, а другий запевняв, ніби бачив під одним парашутом двох людей. Обидва золотошукачі (вони спостерігали кожний окремо) думали, що з літаком трапилось нещастя, і сподівались — от-от машина впаде. Але літак промчав далі і зник за лісом. Зважаючи на те, золотошукачі не розшукували парашутиста. Обидва гадали, що стрибок той зроблено із спеціальним завданням і парашутист не потребує допомоги... Дізнавшись про цю новину, я, звичайно, розпорядився обслідувати місцевість, над якою бачили парашутиста. Другого дня серед густого чагарника, що ріс над вузькою річкою, знайшли небало згорнутий парашут. У тому місці я був. Огляд переконав мене, що парашутист спеціально вибрав ту місцину для спуску. Це невеличкий майданчик, придатний навіть для посадки невеликого літака. Ні сліду людей, ні мішка з поштою ми не знайшли.

Томазян замовк.

Його розповідь надзвичайно зацікавила мене. Що за дивна історія?

— Який той парашут? — спитав я.

— Звичайний. А ви розумієтесь на парашутах?

— Доводилось стрибати...

— Парашут шовковий, п'ятдесят чотири квадратних метри, учбовий....

— І ніяких там позначок?

— Є номер. Р-002561.

— А по номеру нічого не можна встановити?

— Лише те, що він випущений фабрикою три роки тому.

— Що ж ви з приводу цього думаєте?

— Мені ясно, що принаймні один з двох пасажирів лишився живий. Його треба будь-що знайти.

— Як?

— Будемо шукати скрізь: і в тайзі, і поза тайгою. Тепер я одчув виразну небезпеку, що нависла над

моїми друзями і над будівництвом Глибинного шляху. Чиясь рука намагалась вирвати секрети, що належали державі. Чи не та сама рука дбає про зрив велетенського будівництва?

— Не знаю, чи знайдуть його в тайзі, — говорив далі Томазян. — Та думаю, що московська пошта і кореспонденція на ім'я Лідії Дмитрівни Шелемехи не цілком задовольнить цього енергійного парашутиста або тих, хто з ним спільно працює. Отже, треба стежити за тими, хто крутитиметься коло цієї дівчини та її товаришів. Пайрекс-алюміній — це річ, про яку мріють за кордоном. Мріють там також про рисунки літостатів. Тому за оточенням Самборського так само треба стежити.

— А кому ж все-таки належить честь винаходу літостата? — спитав я. — Сам Самборський щось глухо натякає на Макаренка...

— Ідея Макаренка, але рисунки й конструкція Самборського... Закордонній агентурі ідея знайома, і машину вони, мабуть, не раз бачили. Як вона зроблена — от що їх цікавить.

— Ви кажете — агентура. Отже, ви вважаєте, що тут діє ціла шпигунська організація? І велика?

— Про це я знаю стільки ж, скільки й ви... Повторюю, отакі організації, що досі з'являлись тут, ми лушили, мов горіхи... Але є якийсь дідько, якого ми ніяк не можемо витягти за вушко та на сонечко. Очевидно, він прекрасно володіє мистецтвом мімікрії. На полювання за ним я вийшов по суті без помічників, крім хіба вас. Я вже й помічникам не довіряю... Коли Лідія Дмитрівна виїздить?

— Мабуть, сьогодні або ж завтра ранком.

— Отже, ви туди вирушаєте найпізніше післязавтра.

Цим Томазян дав мені зрозуміти, яка відповідальність лежить на мені.

В цю хвилину в двері постукали, і слідчому подали телеграму.

Він розірвав її. Очевидно, телеграма була довга. Відпустивши посильного, слідчий сів за стіл і знов почав переглядати її. Текст складався з великої кількості цифр. Телеграма була шифрована.

— Почекайте, поки я прочитаю її, — сказав Томазян, подаючи мені останній номер журналу.

Я пересів у крісло біля вікна й удав, що занурився з той журнал. Думки мої настирливо повертались до розмови, яка щойно відбулась. І цікавило мене, що то за телеграма. Чи не має вона якогось відношення до цієї справи?

Томазян витяг з шухляди невеличку книжку, глянув на стінний календар, розгорнув книжку на першій сторінці і відрахував якийсь рядок. Потім щось позначив у книжці олівцем і лише після того заходився переписувати телеграму.

Я вдивлявся в його енергійне східне обличчя з довгуватим носом і ледь зачучерявленим чорним волоссям над скронями. В його зовнішності відчувалась впертість, наполегливість і в той же час темпераментність. Іноді він зупинявся на

якійсь цифрі, але ненадовго. Швидко, мабуть, знаходив розв'язання задачі і тоді записував на папірці перед собою слово.

Я думав: чи варт розповідати слідчому про все, що мені відомо? Хоч Томазян і прекрасна людина, та чи зуміє він чуйно поставитися до трагедії моїх друзів — Ліди та Ярослава? Чи вистачить у нього делікатності обминати їх взаємини? Це дуже важко, а надто коли тримаєш цих людей на оці, вистежуючи ворога... Ні, краще нічого не скажу. Хай я буду єдиним стороннім, кому відома ця таємниця.

Аж ось Томазян закінчив і простяг мені папірець, на якому була розшифрована телеграма. Я прочитав:

"Біля Братська затримано підозрілу людину з документами на ім'я Виноградова. Є повна схожість одягу. Інші ознаки не відповідають тому, що нам відомо".

Поки я читав, Томазян почав щось писати.

— Що ви думаєте робити? — спитав я.

— А ось надсилаю телеграму до Братська, — відповів слідчий. — "Негайно літаком приставте Виноградова до Іркутська. Вимагаю обережності". Думаю, що завтра ми побачимо цього Виноградова.

В мені заговорила цікавість.

— Слухайте, Томазян, мені дуже хотілось би побачити цього суб'єкта.

— Гарзд, — одразу ж згодився слідчий. — Завтра, після того як ми його побачимо, остаточно вирішимо, чи треба вам виїздити на Забайкалля слідом за Лідією Дмитрівною. Все ж таки готуйтесь, щоб можна було за годину вибратися в подорож.

— Добре, буду готовий... Я вам ще потрібний?

— Бувайте здорові... Між іншим, майте на увазі, що той, за ким ми полюємо, знає про особисті — здається, досить складні — взаємини між Лідією Шелемехою і Ярославом Макаренком.

Почувши це від Томазяна, я сторопів.

— Вам нічого про це невідомо? — спитав він.

— Ні... — ледве вимовив я й одразу відчув, як у мене починають горіти вуха.

— Ну, гарзд, — посміхнувся Томазян. — Отже, майте на увазі, що між ними щось було і хтось про це пронюхав... До побачення.

Вийшовши, я зараз же подивився на себе в дзеркало, що стояло в коридорі. Справді, вуха мої були мов огонь. На душі було неприємно. Та чи міг я будь-що сказати Томазянові про моїх друзів?

12. ЛЮДИНА, НЕ ПЕВНА СВОГО ПРИЗВИЩА

Прокуратура містилася в двоповерховому будинку напроти Обласного суду. Ми приїхали туди другої години дня.

В кабінетах слідчих панувала тиша. Сюди не долітало ні цокотіння друкарських машинок в канцелярії, ні шум одвідувачів у приймальні прокурора.

Один з цих кабінетів зайняв Томазян. Місцевий прокурор давно знав московського слідчого і допомагав йому не лише з обов'язку, а і з почуття дружби та поваги.

Нам сказали, що Виноградова вже привезли з Братська і він перебуває в

приміщенні для арештованих.

Томазян попрохав одного з слідчих провести мене до того приміщення й дати можливість подивитися на арештанта так, щоб той мене не бачив. Виявилося, що зробити це не важко. У приміщенні для арештованих було маленьке затемнене віконце. Опинившись перед ним, я глянув у камеру й побачив на лаві низенького чоловічка з вусиками, без шапки. На ньому був одяг кольору хакі, а на ногах краги. Костюм був явно не по ньому. Рукава сорочки він позакочував, штани теж підвернув. Загалом арештант виглядав брудним, переляканим, пом'ятим.

Цей чоловік сидів непорушно, втупивши очі в стіну. Ніщо в ньому не свідчило про якусь думку. Навпаки, відчувалась невимовна тупість, і вона якраз нагадала мені, що я вже колись зустрічав цього суб'єкта. Так, досить було на кілька секунд заплющити очі, як на думку спливла ніч на вулиці Червоних ботаніків, коли ми збиралися в дендрарії у професора Довгалюка, а потім складання протоколу в його кабінеті. Який же це Виноградов? Це не хто інший, як Черепашкін. Я придивився ще уважніше і переконався, що то справді був анекдотичний комендант будинку, в якому жили професор Довгалюк та льотчик Шелемеха.

Я поспішив до Томазяна.

— Ну? — запитав він.

— Черепашкін, — коротко відповів я.

— Ви певні? — жваво спитав слідчий.

Я переказав про те, як довелось мені зустрітися з цим громадянином.

— Інтересно... Це стає винятково цікаво. Як же Черепашкін протягом кількох днів став Виноградовим? Спробуємо зараз з'ясувати. Хочете його послухати?

— Це було б цікаво.

— Зараз ми попросимо сюди ширму. Ви сидітимете за нею, поки я з ним говоритиму. Тільки сидіть тихо, не виходьте, поки не покличу.

Ширмою відгородили кушетку та маленький стіл. Там я і влаштувався. У ширмі було кілька ледве помітних дірочок, — отже, кабінет був мені видний.

Томазян дав розпорядження вартовому комендантові привести до кабінету арештованого. Коли це було зроблено, слідчий попросив вартового вийти й залишився віч-на-віч з арештованим. Тут, у світлому кабінеті, я ще раз переконався, що то Черепашкін. В цьому мусив пересвідчитися і Томазян, якщо він пам'ятав переказувані очевидцями ознаки коменданта: маленький зріст і руді вусики під носом. В кабінеті колір тих вусиків впадав у вічі.

— Прошу, громадянине, сідайте, — запропонував слідчий.

Арештований несміливо підійшов ближче до столу і, здавалось, з задоволенням сів у крісло, на яке йому показали. Можна було подумати, що він відпочиває після довгої стомливої роботи.

Томазян присунув до себе папку із справою, але, не зазираючи в неї, спитав:

— Як ваше прізвище? Мабуть, не Виноградов?

— Як моє прізвище? — перепитав арештований. — Я певен, що Черепашкін, а мені

всі кажуть, що Виноградов. І я вже починаю думати: чи не з'їхав я часом з глузду?

— Дивно... Але таке... трапляється, — повільно вимовляючи слова, промовив Томазян; в його голосі бриніло ніби сцівчуття.

— Благаю вас! — раптом розпачливо скрикнув арештований. — Скажіть, як моє прізвище? Черепашкін?

— А як ви думаєте?

— Сам не знаю... Виноградов, але... Та ні, слово честі, я — Черепашкін, комендант будинку номер п'ять по вулиці Червоних ботаніків!

— Чому ви так гадаєте? — допитував Томазян. Черепашкін розвів руками, підняв одне плече, схилив

набік голову і безнадійно заявив:

— Нічого не розумію. Не уявляю себе Виноградовим.

— І ви таки не Виноградов, а...

— А... — злякано і з виразом якоїсь надії випростався арештований.

— Ви, — говорив далі Томазян, пильно дивлячись на арештованого, — таки справді Черепашкін Іван Семенович.

— Слухайте, ви правду кажете? — У голосі Черепашкіна забриніла радість, але потім його знов охопив страх, і він зашепотів: — Ні, той запевняв мене, що я Виноградов, тільки збожеволів...

— Заспокойтеся, випийте води, закуріть цигарку.

Слідчий подав йому склянку з водою і поклав на столі розкритий портсигар. Маленький чоловічок випив води, потім закурив. Він жадібно затягся димом.

— Тепер розповідайте, що з вами трапилось.

Черепашкін начебто повірив, що він — це він, і почав розповідати про свої пригоди.

— Я летів літаком. У мене була важлива справа. Добре пам'ятаю, як ми вилетіли із Свердловська. Зо мною був ще один пасажир. Ми дивились на краєвиди, хоча вони мені швидко надокучили. Ліси та й ліси... Летіли ми то нижче, то вище, потім той пасажир зняв із сітки над головою чемодан, витяг відтіля географічну карту і почав її розглядати. Я думав, що він знає, де ми летимо, і собі зазирнув у карту. Він показав мені пальцем якесь місце і віддав карту. Я теж почав її розглядати. Що було далі — не можу пригадати. Розплющив очі й раптом бачу: навколо мене — ліс. Поруч стоїть чоловік і прикладає мені до голови мокру хустинку. А голова моя наче розколюється... Чоловік ніби той, що летів зо мною в літаку. І ніби не той... Щось не схоже... Я спитав, що трапилось. Він відповів, що сталося нещастя, але зараз, здається, все йде на краще. Потім спитав, хто я такий. Коли я сказав своє прізвище, незнайомий дуже здивувався, кілька разів перепитав мене і нарешті сказав, що я помиляюсь, що я зовсім не Черепашкін, а Виноградов, не комендант будинку, а науковий працівник. Я поліз до кишені по документи і в цей момент помітив, що на мені інший костюм, не мій, а на ногах краги. Витяг документи. Документи були на ім'я Виноградова. Я нічого не розумів. Голова, кажу, так боліла... Та я знов почав розповідати йому про себе. Розповів усю свою біографію, де працюю, куди і чого їду. Той, що був разом зі мною, все

розпитував, але дивився на мене, мов на божевільного. Не знаю, як воно було далі, але, мабуть, я знов зомлів. Коли отямився, то я вже був серед тайги сам, в тому самому одязі і з тими самими документами. Високий незнайомець десь зник. Знаєте, як я намучився? Ходив лісом. Чув, як ревуть ведмеді, голодував. Їв листя й коріння, якого раніш ніколи не бачив. Нарешті мене зустріли люди.

Він перевів подих. Томазян ледве помітно посміхнувся.

— Як я зрадив людям! Але коли подивилися мої документи, то вийшло, немов я таки Виноградов. Я заперечував, але мене арештували.

— Гаразд, досить, — перебив його Томазян. — Мені про вас відомо. Навіть знаю, що ви летіли до Іркутська вручити судову повістку професорові Довгалюкові.

Арештований, слухаючи слідчого, нахилився. Мабуть, він хвилювався. Я уявляв його безмежну радість.

— Так, так. Я ж Черепашкін! — закричав він, скочивши з крісла і схопивши у свої долоні руку слідчого.

— Безперечно. Тепер розкажіть, будь ласка, як виглядав ваш супутник і про що ви з ним говорили.

Не можна сказати, щоб цей комендант будинку відзначався спостережливістю. Томазян довго бився над тим, щоб поновити в його пам'яті образ Виноградова. Зрештою він встановив, що супутник Черепашкіна був високий, чисто виголений блондин, з "сіро-неприємними", за визначенням Черепашкіна, очима. Темнозелений костюм і краги надавали йому, мабуть, напіввійськового вигляду, бо комендант вважав його "ніби воєнним".

Приглядаючись до Черепашкіна, я дійшов висновку, що Виноградов помінявся з ним одягом. Дивно тільки було, як той високий натяг на себе одяг маленького Черепашкіна. Щодо розмов, то з'ясувалося, що під час польоту вони майже не говорили. Черепашкін ще раз розповів про розмову в тайзі, але, за його словами, говорив більше він, ніж Виноградов. Пригадував ще, що коли вперше опритомнів, то бачив біля себе брезентовий і шкіряний мішок та рюкзак, але докладно про ці речі нічого розповісти не міг.

— Дуже радий, що ви залишились живі, хоч і потерпіли, — збираючись, очевидно, закінчити допит, звернувся Томазян до Черепашкіна. — Вас арештували помилково. Зараз, — слідчий глянув на годинник, — за п'ять хвилин буде шістнадцята. Ви пробули під арештом двадцять три години п'ятдесят п'ять хвилин, обвинувачення вам не пред'являли, і ви звільняєтесь. Складаю вам своє пробачення.

Черепашкін хвилини три мовчав. Він повернувся в кріслі, і я бачив його обличчя. Поволі радість на ньому зникла, і воно почало хмурнішати.

— Ви не мали права мене затримувати! — раптом гостро заявив він слідчому. — Це обурливо! Я притягну вас до відповідальності. Ви мусите компенсувати мені проганий під арештом час. Ви повинні сплатити мені за цей час і за моє здоров'я.

— Що?..

— Я перенервувався. Я вимагаю!

— Заспокойтеся, випийте ще води. Ніхто не винний, що ви не тільки дали викинути себе з літака, підмінити документи, переодягти вас, але навіть дозволили умовити себе, що ви божевільний.

— Дозвольте! — закричав Черепашкін. — Я...

— Нічого вам не дозволять, — перебив його слідчий. — Поки що я притягаю вас до цієї справи як свідка, але треба буде подумати про вашу провину, бо своєю безглуздою поведінкою ви заплутали нас.

Мене вразила нахабність цього маніяка. Але, видно, він належав до тих хоробрих крикунів, які самі чутливі до чужого крику. Слова Томазяна приголомшили його, і він ураз залепетав:

— А як же мені без документів?

— Зайдете до секретаріату прокуратури. Це на першому поверсі. Я подзвоню керівникові справ, він візьме з вас підписку і все влаштує. Ви вільні. Прощу!

Скоро за Черепашкіним зачинились двері, я вийшов із своєї схованки.

— От ідіот, — сердито сказав Томазян, поглядаючи услід комендантові. — Ну, його щастя, що він такий ідіот.

— Чому? — поцікавився я.

— Бо навряд чи залишив би його живим той Виноградов, будь він розумнішим. Але то теж фрукт. Треба, знаєте, вміти умовити, що ти божевільний.

— До яких висновків ви прийшли?

— Що вам не слід затримуватися в Іркутську. Вилітайте на Забайкалля. Про Черепашкіна нікому нічого не розповідайте. Я його звільнив з-під арешту, але зроблю так, що він нікому на очі не потрапить. А про Виноградова піде чутка, що він арештований. Якщо там будуть якісь балачки на цю тему, скажете, що ви щось подібне чули. От і все.

— Днями тут відбудеться сесія Наукової ради. Я маю запрошення на неї від Саклатвали.

— Днів два пробудете на Забайкаллі, а потім, коли там нічого підозрілого не помітите, можете прилетіти сюди.

13. ШАХТА № 925

В горах, між верхів'ями Зеї та притоками Гілюя, розташувався один з важливіших пунктів великого підземного будівництва.

Тут було пробито шахту, що числилася в системі будівництва за номером дев'ятсот двадцять п'ятим. То була найглибша на всьому Глибинному шляху шахта. Саме в цих горах тунель проходив на глибині більше ніж півтора кілометра. Температура тут досягала близько сорока п'яти градусів вище нуля. Це цілком відповідало даним численних геологічних досліджень, які показують, що приблизно на глибині сорока метрів від поверхні землі температура починає рівномірно збільшуватися на один градус через кожні тридцять три метри. Вважається, що там рівномірне підвищення температури залишається відносно постійним до глибини приблизно двох кілометрів. Якщо припустити, що температура і далі так зростає, то можна подумати, що в центрі

земної кулі вона досягає понад сто тисяч градусів. Проте більшість учених на підставі різних спостережень і порівнянь дійшли до висновку, що в центрі земної кулі температура повинна дорівнювати двом-чотирьом тисячам градусів, найбільше — восьми тисячам...

Але я відхилився від теми своєї розповіді.

Мій літак прилетів на цю шахту рано. Сонце не встигло ще нагріти повітря, і було досить прохолодно.

Посадочний майданчик з'єднувався з шахтою рівеньким, мов долоня, і блискучим, мов наваксований чобіт, шосе. Автобус одразу забрав мене, і скоро ми проїздили чималим містом, розташованим навколо шахти. Мабуть, у цьому місті жило кілька десятків тисяч народу, але мало воно ще не зовсім привабливий вигляд: чорніли довгі низькі дерев'яні будівлі, ніде не було огорож, у багатьох місцях лежали купи будівельного матеріалу. Весь вигляд міста свідчив, що люди прийшли сюди недавно, осіли тут тимчасово, поспішаючи з роботою.

"Дев'ятсот двадцять п'яту" всі вважали за гордість будівництва. І це цілком зрозуміло: адже підземних будов такої глибини небагато на світі. Пробити таку шахту протягом одного року в гірському, безлюдному й бездорожньому краю — це було чудом не лише технічного, але й організаційного мистецтва.

Автобус зупинився недалеко від надшахтної будови.

Вийшовши з нього, я побачив поблизу Аркадія Михайловича й Тараса в супроводі кремезного, високого чоловіка в шахтарському вбранні. Я загукав до своїх друзів. Вони повернулись, і в високому чоловікові я впізнав інженера Кротова. Ми рушили назустріч один одному.

Аркадій Михайлович і Тарас прибули минулого вечора і збирались спуститися з Кротовим у шахту. Я сказав, що хочу приєднатися до них, і запевнив, що нітрохи не втомився.

Кротов — він теж одразу впізнав мене — допоміг донести мій чемодан до шахти і віддав його там на схов. Там же Аркадій Михайлович, Тарас і я дістали шахтарські костюми й шоломи із звукофільтрами.

Виявилось, що Кротов, який досі очолював вентиляційно-пневматичну службу східної зони, останнім часом був призначений на начальника Забайкальської дільниці будівництва. Отже, він був тут за найстаршого, і з його боку було дуже люб'язно особисто провести нас по тунелю.

— Може, у вас зараз нема часу? — допитувався у нього професор. — Ми ж можемо й самі піти.

— Для вас час знайдеться, — відповідав Кротов. — Тропічні сади під землею — то така річ, що задля неї можна урвати якусь дещицю з мого часу.

Стовбур шахти був розташований так, що в ньому ходило відразу кілька ліфтових кабінок для людей, а крім того, й вантажні кліті. Останні щохвилини виносили на поверхню тисячі кубометрів ґрунту й висипали його на велетенські платформи. Платформи котились безперервним потоком, відвозили ґрунт на кілька кілометрів од

шахти, і там, де вони висипали його, росли височенні горби.

Ми зайшли до ліфта. Кротов зачинив дверцята, і ліфт рушив униз. Мені почало здаватися, що я знов перебуваю на літаку, який іде на посадку.

— А знаєте, — звернувся до мене Аркадій Михайлович. — Ліда тут. І вже під землею.

— Так, її група вже спустилась, — підтвердив Кротов. — Ми їх зустрінемо.

Я був дуже радий, що виконати доручення Томазяна буде зовсім не важко. Звичайно, я про це нічого не сказав своїм друзям.

Під час спускання ми з Кротовим пригадали наші зустрічі. Я з цікавістю поглядав на нього, пригадуючи слова Догадова, що цей інженер в усьому підтримує Макаренка.

Кротов мав освіту гірничого інженера і багато років працював на Донбасі. Це була серйозна людина середнього віку. Треба сказати, що зовнішністю своєю він являв контраст до Макаренка. Він був дуже спокійний і лагідний. Мені він здався навіть вайлуватим.

Десь посередині стовбура ліфт спинився. Кротов пояснив, що тут ми повинні розминутися з зустрічною кабінкою та змінити трос. За ті кілька хвилин, що ми простояли, інженер поскаржився на співробітників картографічного управління, які останніми днями забрали в нього дуже багато часу.

— Макуха нас діймає, — сказав Кротов професорові. — Він уже чим тільки не займається. Керує картографічним управлінням, а понабирав до себе кого завгодно. Працюють у нього і геологи, і геофізики, і археологи, і фітопалеонтологи, і звичайні зоологи та ботаніки, і метеорологи, і, здається, навіть нумізмати.

— А філателістів ще нема? — засміявся Аркадій Михайлович.

— Та, мабуть, незабаром і для них знайде роботу. Тим більше, він запропонував відзначити закінчення будівництва Глибинного шляху також випуском ста спеціальних поштових марок. Навіть рисунки тих марок підготував.

Професор посміхався. Він любив ініціативного географа, свого колишнього вихованця.

— І, знаєте, — говорив Кротов далі, — всі його співробітники вишукують безліч різного гатунку речей, які нібито потрібні для науки, та абсолютно не мають значення для нашого будівництва... Тепер у нас з палеонтологом трагедія. Цими днями ми розкопали на глибині в тисячу п'ятсот тридцять п'ять метрів кладовище якихсь допотопних звірів.

— Ого! — вигукнув професор..

— Справді, небувале явище... Тільки ми в тому самому місці повинні пробивати річище для підземної ріки. Ну, тут і почалась війна з одним палеонтологом.

Я, зрозуміло, з неабиякою цікавістю прислухався до цієї розмови, догадуючись, що то був за палеонтолог.

— Хто ж то такий? — сгштав я.

— Є тут такий Догадов...

— А-а...

— Людина, здається, тямуща. Іноді дуже розумні речі говорить. А тут, з цими кістками, просто бій мені вчинив. Сьогодні оце послав телеграму до Макухи. На мене скаржитися.

В цей час ліфт рушив. Знов підлога ніби провалювалась у нас під ногами.

Та незабаром почалось гальмування. Наближалось дно шахти,

— Уявіть собі, — звернувся до мене Тарас, — на якій страшній ми глибині. Скільки над нами землі та каменю!

Я зажмурився, намагаючись уявити собі це і аж здригнувся.

— Жах! — промовив я.

Ліфт уже спинився, і Кротов, відчиняючи дверцята, сказав мені:

— А уявіть, якої велетенської сили відбувалися тут пересування земних мас, якщо кістки звірів потрапили на таку глибину.

— Мені здається, що це неможливо, — зауважив Аркадій Михайлович. — Звичайно, я не такий уже й знавець геології. Та все ж таки...

— Від геологів я чув те ж саме, — сказав Кротов. — Але кістки ті я сам бачив.

Ми вийшли з кабінки.

Перше, що вразило мене та, мабуть, і Тараса, — це напівтемрява, що оповивала все довкола. Уже цим дев'ятсот двадцять п'ята шахта відрізнялася від того підземелля, куди нас водив Самборський. На моє запитання, чому тут так темно, Кротов пояснив, що доводиться заощаджувати електроенергію. Поки не почне свою роботу електровелетень на підземній Ангарі, освітлення збільшувати не можна.

В цій напівтемряві високо вгорі зникали величезні гранітні колони з вкрапленими в них порфірами та базальтами. В сутінках не можна було побачити стелі, що височіла мало не на сто двадцять метрів. Саме в цьому місці планували побудувати підземний вокзал, а трохи далі мали розмістити депо електровозів та вагонів і різні майстерні.

— Це — найважча робота, — розповідав Кротов. — Пробивати ж самий тунель порівняно легко. А тут нам доведеться обладнати ціле підземне місто... Були суперечки, чи слід будувати саме тут. Більшість підземних вокзалів ми влаштовуємо на значно менших глибинах і мало не завжди поблизу великих наземних міст. Та низка обставин спонукала нас зупинитися саме на цьому місці. По-перше, ґрунт. Тут виключно тверді породи. По-друге, це район величезних геологічних багатств. Ви, мабуть, знаєте, що перед нами поставили завдання збудувати тут, під землею, великий завод пайрекс-алюмінію. Виявилось, що тут-найбагатша сировинна база для цього виробництва... Я зараз закінчую розвідки, що дозволять остаточно визначити місце розташування майбутнього заводу. Група наукових працівників, що прибули сюди, вже ставлять невеличкий експериментальний завод. Коли хочете, я проведу вас до нього. Крім того, коли визначали це місце для підземного вокзалу, то зважали і на навколишній район. Розвиток цього району вимагає створення в горах великого центра... А до всього, значна глибина повинна в якійсь мірі, — так сподіваються геологи, — страхувати нас від можливих сейсмічних катастроф. А щодо цього даний район, очевидно, не зовсім безпечний.

— А чи багато у вас літостатів? — поцікавився Тарас.

— Не треба бути надмірно цікавим, — посміхнувся Кротов. — Нам їх вистачає. А скоро буде вдвоє більше.

Тарас зніяковів.

Щоб оглянути шахту, нам довелося скористатися електровозом, який ходив на гусеницях і нагадував танк. На цій машині був установлений сильний прожектор, що освітлював шлях на кілька сот метрів. Ми вдягли шоломи з звукофільтрами і вмостились на електровозі.

Спочатку оглянули підземелля, де проектували побудову всяких споруд. Підземелля це простяглося приблизно на сім кілометрів. Будівництво тут не було ще закінчене й наполовину.

Якби не шоломи з звукофільтрами, то барабанні перетинки в людей, які працювали тут, навряд чи довго витримали б оглушливе скреготіння й вибухи півтора десятка літостатів та гуркіт конвейєрів, що виносили породу.

Наша машина досить швидко пройшла цим підземеллям і ввійшла до тунелю.

Тут інженер запропонував нам зняти шоломи. Хоча конвейєри й гуркотіли, та ми могли досить вільно розмовляти без допомоги звукофільтрів. Та трохи згодом ми знов одягли шоломи. Ми ще не призвичаїлись до цього невпинного шуму, як призвичаївся до нього Кротов.

Тунель здавався мені дуже тісним та вузьким порівняно з тим підземеллям, де ми щойно проїхали. Тут наш електровоз не міг рухатися вільно. Він ішов серед потоку великих порожніх вагонеток, що котились кудись у далечінь.

— Там працює нова машина, — сказав Кротов. — Літостат С-26. Остання новинка, спеціально для прогризання найтвердіших порід. Гордість Самборського. Цей літостат працює дуже швидко, а до того ще й сам обладновує тунель.

Назустріч ішов другий потік вагонеток, наповнених породою.

— В цій породі, — розповідав Кротов, показуючи на навантажені вагонетки, — дуже часто трапляються різні дорогоцінні камені. В цьому районі ми знаходимо, головним чином, червоновишневі гранати, бурочервоні сердоліки, рожеві турмаліни і ясночервоні рубіни. Але ми зовсім не маємо часу займатися збиранням їх. В недалекому майбутньому, очевидно, уважно переберуть вивезені на поверхню породи. Тепер нас цікавлять лише алмази. Дуже цікавлять, бо вони потрібні для бурового інструмента. На жаль, алмазів у цій місцевості дуже мало.

Скоро ми оглядали гордість Самборського — С-26. Потім інженер повів нас туди, де ми могли зустрітися з Лідою Шелемехою.

— Там і впертого палеонтолога знайдемо, — сказав Кротов. — То в нас район так званої Північної штольні. На сотню метрів вище над штольнею є підземне озеро. Наша біда. Для безпеки тунелю треба провести звідти ріку та встановити шлюз. Ми від цього озера поки що добре відгородились. А то було мало не наробили потопу.

Електровоз вибрався з тунелю, обминув потік вагонеток, проскочив над ними горбатим містком і швидко помчав до Північної штольні. Коли ми в'їхали до цієї

штольні, то помітили, що тут значно більше світла, ніж деінде в цих підземеллях.

— Це зроблено спеціально для приїжджих, — зітхнувши, мовив Кротов. — Між іншим, професоре, — звернувся він до ботаніка, — мені здається, це місце буде чи не найкращим для ваших перших дослідів.

Аркадій Михайлович сам уже уважно озирав усе довкола, щось шепочучи собі під ніс.

Тим часом наш екіпаж спинився коло групи людей, які теж оглядали стіни штольні. Тут панувала відносна тиша, і ті, хто тут був, поскидали шоломи. Серед них я відразу впізнав Ліду. Біля неї стояв Догадов. Очевидно, новоявлений палеонтолог встиг уже сам з нею познайомитися і, мабуть, так радів з цього, що забув про кістки своїх допотопних тварин. Упізнав я також і кількох інженерів та хіміків, яких бачив у лабораторії новітніх сплавів. Більшість же присутніх я не знав.

Догадов миттю підбіг до електровоза і привітався з Кротовим. Ні мене, ні професора, ні Тараса він не впізнав. Ми добре були замасковані шахтарським одягом та шоломами.

— Товаришу Кротов! — гукнув він до інженера. — Я знайшов однодумців, які вважають за варварство те, що ви не даєте мені можливості вибрати кістяк бронтозавра... А від Макухи ви нічого ще не одержали?

— Слухайте, Догадов, — спокійно, тоном, який свідчив про те, що палеонтолог даремно тратить свої сили на вмовляння, сказав Кротов, — у вас є ще три години. Якщо ви будете коло своїх кісток, а не тут, ви встигнете витягти їх усі.

— Мені треба на це два дні!

— Нічого, на жаль, не можу зробити, — розвів руками Кротов. — Я не маю ніякого права заради кісток затримувати перебіг будівництва хоча б на хвилину. Навіть коли б то були кістки самого Адама.

— Але ж це має величезне значення для науки! — підтримала Догадова Ліда.

— Ех, люба моя, — засміявся інженер, — його наука зараз мало мене обходить... От коли б справа торкалася вашої науки, — ну, тоді, може, я й погодився б затримати наше будівництво.

Товариші Ліди розсміялися теж. їм, мабуть, подобався практицизм Кротова.

— Крім того, — додав інженер, — якщо наш вельмишановний палеонтолог так цікавиться своєю наукою, то хай скористається останніми годинами, а не... вербує собі тут союзниць та союзників.

Тепер зареготали всі. Навіть Ліда не втрималась од сміху.

Догадов належав до людей, які по слово ніколи до кишені не лазять. Він розпочав суперечку. Поки він наскакував на Кротова, ми втрюх підійшли до Ліди й потиснули їй руку. Та вона не впізнавала нас, — здивовано спитала:

— Ви, товариші, чи не з палеонтологічного музею?

Тут ми поспішили скинути з себе набридлі вже нам шоломи.

— А-а!.. — зраділа нам Ліда.

Ми поздоровкалися з усіма знайомими та незнайомими.

— Як мій палеонтолог? — спитав я Ліду.

— Догадов? — перепитала вона. — Та наче нічого... Тільки боюсь, що надто запального прихильника здобула... Ви надовго сюди?

— На кілька днів. А ви?

— Мабуть, поки завод не пустимо.

Догадов, побачивши мене, кинувся тиснути мені руку та домагатися, щоб я захистив його від утисків Кротова.

Ще не встиг я визначити своєї позиції в цій справі, як Кротов, похапцем махнувши нам рукою, сказав, що наприкінці дня сподівається з нами ще зустрітися, і поїхав кудись на електровозі, покинувши нас у штольні.

Аркадій Михайлович з Тарасом пішли оглядати місця для підземних посадок.

Працівники лабораторії металів зайнялися своїми справами.

Лише я zostався без діла. Тим-то я дуже зрадив, коли Догадов запропонував мені глянути на кістки надзвичайного звіра.

— Яка хороша дівчина, ця Ліда, — сказав він мені дорогою.

Я йшов слідом за ним. Мені щось не захотілося відповідати йому на цю фразу.

Раптом я почув ззаду себе легкий шум. Я оглянувся й побачив Тараса. Мене здивувало його насуплене обличчя й похмурий погляд, яким він нас проводжав.

Кому ж адресувався цей погляд?

14. СУД

На сесію Наукової ради мене викликав телеграмою Черняк.

Треба було негайно вирушати літаком. Разом з мною летів Кротов. Він одержав радіограму від Макаренка, який пропонував йому негайно прибути до Іркутська, щоб поінформувати Раду про роботу на його ділянці...

Мене охопило хвилювання, коли я ввійшов до невеликої круглої зали, де мало відбутися засідання. Вигідні крісла півколом стояли проти стола президії й невеличкої трибуни для доповідача. За маленьким столиком між тією трибуною і місцем головуєчого вже розмістилися стенографістки і енергійно застругували свої олівці.

До початку засідання лишалося ще з півгодини. Отже, в мене було досить часу, щоб розглядіти людей, які один за одним входили до зали. Складалося враження, що засідання Наукової ради відбуватимуться без ніякої урочистості. Не було ні фотографів, ні кінооператорів, ні навіть звичайних репортерів. Журналістські кола репрезентувалися тільки Черняком та мною. Але до наших обов'язків не входило давати звітів про це засідання.

Антон Павлович прийшов разом з мною. Ми вместилися на кріслах один поруч одного. Він називав мені членів Ради, що заходили до залу, та давав короткі характеристики тим, хто, на його думку, був гідний уваги. Так я довідався, що дуже огрядний громадянин, в якому було не менше як півтора кілограмів ваги, — професор Лоріс, відомий знавець тунельного будівництва і давній опонент Саклатвали чи не в усіх наукових дискусіях. Він розіклав на пюпітрі силу всяких паперів та книг, якими, мабуть, гадав користатися під час засідання. Помітивши Черняка, професор

Лоріс привітно кивнув йому. Мені здавалося, що цей товстун мусить належати до категорії дуже добрих і через те трохи нещасних людей. Про це я й сказав Чернякові.

Той посміхнувся.

— Послухаєш, як він в'їдатиметься в доповідачів своїми репліками та запитаннями. Ті аж потом вкриються... Він знає напам'ять проекти всіх найбільших тунелів, які будувалися за останні п'ятдесят років.

— Невже він злий? — недовіжливо спитав я.

— Загалом надзвичайний добряга. Але в диспуті не знає жалю до опонентів.

Потім він звернув мою увагу на стрункого із сріблястим волоссям брюнета у фісташковому костюмі.

Цей інженер має вже звання академіка, хоча серйозно почав вивчати механіку лише п'ятнадцять років тому. До того він був непоганим художником. Це Антон Револ, найкращий знавець залізничного транспорту, конструктор найновіших паровозів.

Мене зацікавило, чи збирається Револ виступати. У всякому разі біля нього я не бачив жодного папірця. Виглядав цей академік трохи самовпевненим.

Сусіда вже звертав мою увагу на рожевощогого з сивою борідкою і з карлючкуватим носом діда, що переходив з місця на місце і з усіма голосно здоровкався. То був знаменитий спеціаліст з механіки, колишній співробітник Саклатвали, а тепер директор інституту прикладної механіки — професор Кучин. Він спинився біля худого, виснаженого блондина, який на мене справив враження людини з дуже хворим шлунком. Черняк відрекомендував мені того блондина, як найуїдливішого з усіх тут присутніх. То був видатний гірничий інженер Опок; він перебудував систему роботи вугільних шахт та домігся блискавичних темпів побудови нових шахт і прославився гостротою свого характеру, нестриманістю в мові, вічними хворобами і винятковою працездатністю.

Кучин затримався коло Опока. Між ними зараз же зав'язалась палка суперечка, яка зацікавила багатьох присутніх, що почали гуртуватися навколо них. Я не чув, про що саме вони сперечаються, проте вигляд обох свідчив, що Опок перемагає, бо Кучин раз у раз звертався до слухачів немовби за підтримкою. Слухачі ж явно були не на його боці, хоча й дотримувалися нейтралітету.

Я хотів був уже підійти до них, та в цю хвилину до зали ввійшла численна група учасників засідання.

Серед них був Кротов. Я запросив його сідати поруч з нами й познайомив з Черняком. Цей інженер був у числі кількох спеціалістів, практичних учасників будівництва Глибинного шляху, яких Саклатвала запросив на цю сесію Наукової ради.

Антон Павлович зауважив, що з тридцяти шести членів Ради прибуло тільки двадцять дев'ять. Крім того, було запрошено вісімнадцять не членів Ради. Коли ще додати секретарів та стенографісток, то в залі на час відкриття сесії назбиралося чоловіка з шістдесят.

Перше засідання сесії мало відкритися о першій годині.

За десять хвилин до цього часу абсолютна більшість учасників вже сиділа на своїх

місцях.

Хвилин за сім до початку з бокових дверей увійшов Макаренко, і мало не водночас з головного входу показався маленький Самборський.

І тут я відразу ж одчув ставлення до них аудиторії.

Самборський проходив між стільцями, чи не зо всіма здоровкався, і кожний намагався його затримати й сказати щось приємне. Навіть здалеку його вітали легенькими вигуками, в яких відчувалась виразна прихильність до молодого енергетика, конструктора, вправного організатора.

Макаренка ж аудиторія зустріла стриманим шепотінням. Усі начебто й поглядали на інженера, але, разом з тим, кожен уникав зустрітися з ним поглядом. Лише Кротов, Кучин та Черняк привітно кивнули головами Ярославові, та найщиріше вийшло це в Кротова. Здавалося, і Кучин і Антон Павлович відчувають певну ніяковість і що їх позиція до головного інженера тунельних споруд не ясна навіть їм самим.

Безперечно, Макаренко знав про вороже ставлення до себе. Гостро відчував він його й зараз. Та іншого він, мабуть, і не сподівався. Очі його горіли чи то злою, чи то гіркою усмішкою. Я дивився на нього й ніяк не міг повірити, що все зроблене ним на будівництві Глибинного шляху було свідомим злочином. Та й чи злочином взагалі.

Ярослав з хвилину ні на кого не дивився, перебираючи якісь папери. Він стояв біля трибуни для доповідача. Невже він виступатиме першим? Це було б дивно. За таких умов Саклатвала повинен був би спершу дати слово кільком іншим доповідачам і тим самим хоч трохи послабити ту напружену атмосферу, яка створилась довкола його найближчого помічника.

Аж ось Макаренко ясними очима оглянув залу. Його погляд спинився на Самборському, який в той час сідав коло круглого стола якраз напроти свого колишнього друга. Вони обмінялися ледве помітними кивками, немов малознайомі люди. Я зрозумів, що між Інженерами стався остаточний розрив, зовсім загинула їх міцна дружба, замість приязні постала ворожнеча, а то так і глибока ненависть.

Макаренко подивився й на мене. В його очах я прочитав глибокий смуток — такий самий, який бачив я під час нашої давньої нічної розмови. Якийсь невимовний жаль, туга стиснули мені серце. Я вмить забув про те, що останнім часом доводилось мені чути про нього. Щоб хоч трохи підбадьорити його, я енергійно закивав йому головою.

Мабуть, на мене звернули увагу, бо Черняк прошепотів мені з посмішкою:

— Боюсь, що багатьом твоя поведінка здається зараз принаймні нетактовною.

— А тобі? — гостро спитав я його.

Я хотів кінець кінцем знати, що думає про цього інженера мій редактор.

Та він був непоганим дипломатом. Його відповідь нічого мені не сказала.

— Я з інтересом чекаю на доповідь Макаренка.

Пізно вже було починати з ним суперечку. Тільки дві хвилини залишалося до початку засідання.

В тих самих дверях, якими увійшов Макаренко, з'явився академік Саклатвала в супроводі свого секретаря.

Тієї хвилини я помітив серед присутніх ще одного знайомого. За кріслами, на звичайному стільці, сидів Акоп Томазян.

"Ого, мій Шерлок Холмс теж цікавиться подіями сьогоднішнього дня", — подумав я.

Саклатвала зайняв своє місце. Вигляд у нього був стомлений, погляд ніби неуважний, голос тихий. Він сказав, що час уже починати роботу, що сімох членів Ради нема, але двоє з них днями прибудуть до Іркутська і встигнуть взяти участь у наступних засіданнях сесії. Потім він коротко розказав про стан на будівництві Глибинного шляху, про перспективи роботи і про те, що має розв'язати теперішня сесія Наукової ради.

Повідомлення, що першим про нинішній стан тунельних споруд доповідатиме Макаренко, всі сприйняли з задоволенням. Адже саме в цьому питанні хотіли дати бій Макаренкові всі його противники.

Спершись на трибуну, поклавши перед собою папку з паперами, Макаренко почав свою доповідь. Говорив він неголосно і тим самим примушував присутніх напружувати слух та додержувати тиші. Промова його звучала дуже спокійно й по-діловому.

Він розповідав про роботи на окремих ділянках тунелю, іноді образно порівнював досягнення й відставання окремих технічних груп і водночас виясняв причини того й другого. Називав кількість вийнятого ґрунту, говорив про швидкість проходки тунелю, про витрачену енергію. Цілий розділ присвятив енергетичному господарству, підкреслюючи заслуги Самборського в цій справі. Сказав, що покладає великі надії на Байкальський енергокомбінат, який завдяки зусиллям його будівників, зокрема інженера Самборського, незабаром дасть будівництву Глибинного шляху необмежену кількість енергії і остаточно розв'яже проблему, яка досі лімітує швидкість пробивання тунелю.

Всі надзвичайно уважно стежили за доповіддю.

Мене ж, щиро кажучи, незабаром почала стомлювати ця злива всяких розрахунків, сухих формул, якими так охоче оперував Макаренко. Загальне враження від першої половини доповіді у мене склалося таке, що будівництво розгортається цілком нормально, що на окремих ділянках тунелю вже прокладаються залізничні колії та енергопроводи, що в найближчому майбутньому Забайкальська зона з'єднається з Західно-Сибірською та Далекосхідною. Я бачив, що члени й не члени Ради не збираються заперечувати або щось спростовувати в сказаному Макаренком. Ніхто не кинув йому жодної репліки. Всі сиділи тихо.

Та, придивившись до Опока, я помітив, що він пропускає повз увагу все, про що говорив доповідач, і ніби нетерпляче чекає на щось інше.

Але ось Макаренко перейшов до другої частини своєї доповіді: до обладнання стін тунелю, до перегородок між ділянками, до повітряного господарства і майбутнього типу електровозів та вагонів у тунелі.

— Наш тунель, — говорив він, — належатиме до типу герметично закупорених.

— Чому? — раптом пролунало запитання.

Я не помітив, хто саме кинув те запитання.

Воно розворушило слухачів. Всі відразу насторожились, і, здавалось, кожен хотів запитати про те ж саме. Макаренко спокійно доповідав далі:

— Такого типу тунелі вимагають виняткової уваги до зовнішнього обладнання їх. Отже, нам доведеться дещо збільшити витрати на спеціальні матеріали та устаткування перегорожок між окремими секціями. До того ж потрібна спеціальна ізоляція підземних' вокзалів та інших приміщень.

Він знов перейшов на підрахунки матеріалів, потрібних для такого обладнання, визначив необхідну кількість робочої сили. Далі він зазначив, що це затримає побудову тунелю трохи більше ніж на півроку.

На обличчях чи не всіх слухачів позначилося неабияке здивовання. Адже саме з обвинуваченням у затримці будівництва тунелю збирались вони виступати проти Макаренка. Здавалось би, він мусив захищатися. А головний інспектор тунельних споруд атакував Наукову раду. Він наполегливо доводив, що затримка будівництва конче потрібна.

— Чому ми наполягаємо на герметично закритому тунелі? — спитав Макаренко і тут же відповів: — Цього вимагають поважні причини. Перша: з досвіду гірничих робіт відомо, що по глибоких шахтах, які проходять у різних ґрунтах, у різних геологічних умовах, можуть трапитися гірничі та болотні гази. Крім того, на тих глибинах, на яких проходить наш тунель, не виключена можливість газоутворення через плутонічну діяльність у верхніх шарах земної кори. Ви знаєте, як швидко поширюються гази. Особливо швидко вони поширюватимуться в тунелі, де існуватимуть виняткової сили протяги. Поява небезпечного газу може призвести до жахливої катастрофи на великому просторі. Отже, щоб запобігти цьому або щоб локалізувати нещасний випадок, коли він все-таки трапиться, ми й пропонуємо герметизацію всього тунелю. Поділ тунелю на герметично закупорені сектори перешкоджатиме також утворенню протягів... А в разі війни, та ще коли ворог застосує у великих масштабах хімічні засоби, герметизація тунелю дасть нам можливість захистити його і від цієї небезпеки.

На мою думку, йому не можна було відмовити в логічності. Він добре обґрунтував свою пропозицію.

Але в залі несподівано прозвучало слово, яке, мов батогом, хльоснуло доповідача:

— Нісенітниця!

Це сказав Опок, сказав на весь голос. Макаренко почервонів, одначе не перервав доповіді, нічим не виказав свого обурення.

Біля мене тихенько вилаявся Кротов.

— Це ж більш ніж невіжливо, — прошепотів він, киваючи на Опока. — Будеш виступати, тоді й скажеш.

Проте він скоро заспокоївся. Доповідач перейшов до теми, яка найбільше цікавила мого сусіда. Макаренко заговорив про вентиляцію.

— В гірничому будівництві вентиляція, як санітарно-гігієнічний засіб, має величезне значення. Не буду говорити, в яких розмірах нам доведеться будувати вентиляційні установки. Вони визначаються масштабами нашого будівництва. У нас є

спеціальна служба вентиляції. Запроектовано низку потужних вентиляційних агрегатів, які даватимуть можливість дуже швидко змінювати повітря в тунелі. Все зіпсоване, забруднене, а може, й отруєне повітря ми з допомогою цих вентиляційних станцій зможемо викачати протягом кількох хвилин. В усьому тунелі від Москви до Тихого океану ми зможемо змінити негідне повітря на свіже протягом якихось десяти хвилин.

— Зайва розкіш! — промовив хтось.

Доповідач не звернув уваги і на цю репліку. Він спокійно розповідав далі про систему вентиляційних установок, про витрату на них матеріалів, робочої сили та часу.

Після цього він зачепив ще одне, нібито дрібне питання — про форму електровозів, проєктованих для тунелю.

— На думку багатьох видатних спеціалістів, наша система прокладання колій у тунелі не дасть можливості повністю використати обтічні форми для електровозів і вагонів. Ми не вважаємо це за велике нещастя. Навпаки, необтічна форма дозволить нам побудувати значно потужніші електровози. Звичайно, необтічна форма все ж таки вповільнюватиме їх рух. Та з цим доведеться примиритися, бо іншого виходу ми не знайшли і, очевидно, найближчим часом не знайдемо.

Обличчя в багатьох членів Ради зовсім похмурнішали. Дехто ледве стримувався від негайного виступу з гострою критикою тверджень доповідача. Але ще більше обурення викликали його останні слова:

— Герметизація тунелю і всі проблеми, зв'язані з цією герметизацією, примушують нас чималою мірою збільшити витрати проти того, що передбачалося раніш, і перенести термін здачі Глибинного шляху до експлуатації приблизно на один рік. З відповідним проханням управління будівництва вже звернулось до уряду... Я хочу сподіватися, що Наукова рада підтримає цю пропозицію начальника нашого будівництва.

— Я хотів би знати, хто начальник будівництва? — прохрипів голос професора Лоріса.

Товстун уже не міг стримувати свого обурення.

— Здається, це відомо всім, — відповів Макаренко, сходячи з трибуни. — Начальник будівництва Глибинного шляху — академік Саклатвала.

— А мені здалося, що інженер Макаренко.

Я вже подумав був, що скандал, який назрівав протягом доповіді, вже почався.

Але над столом звівся Саклатвала, і все стихло.

— Ми прослухали доповідь інженера Макаренка, — спокійно мовив він. — Переходимо до її обговорення. Перше слово належить полковникові Файзулову.

Не можу сказати, що представник Генерального штабу враз заволодів увагою присутніх. .

Говорив він спокійно й чітко, як і належить військовому. Тон його, здавалося, мав би заспокоїти розхвилюваних членів Ради. Та слова його що далі, то більше підносили те хвилювання.

Файзулов зупинився на стратегічній оцінці міжнародного становища та на

підготовці деяких держав, що їх минула війна нічого не навчила, до нападу на нас. Він підкреслював важливість якнайшвидшого закінчення будівництва тунелю, бо воно поліпшить наші комунікації і дасть командуванню змогу маневрувати озброєними силами між Заходом і Сходом в тому разі, якщо ворог нападе на нас з двох напрямків.

— Ми знаємо, — говорив полковник, — що цьому будівництву з боку певних кіл за кордоном приділяється велика увага. Дозвольте процитувати вам один з документів, що потрапив до нас після арешту однієї групи агентів чужоземної розвідки... "Ми стежимо, — говориться в цьому документі, — за будівництвом з того моменту, коли ідея великої підземної залізниці тільки з'явилася. Такий шлях неодмінно піднесе економіку цієї країни на значно вищий рівень, бо він зближить східну й західну частини Радянського Союзу. Але головне для нас — це його стратегічне значення: він дасть можливість з надзвичайною швидкістю підвозити війська та військове спорядження на Далекий Схід або на західні кордони Союзу. Тому той, хто зростання і зміцнення комуністичної держави вважає за небезпеку, повинен прискорити темпи своїх воєнних готувань. Треба, щоб війна почалась і закінчилась раніш, ніж Глибинний шлях стане до ладу".

Ще кількома прикладами Файзулов підтвердив наміри держав, де владу захопили реакційні кола; якомога швидше напасти на Радянський Союз з допомогою двох величезних армій, що з них одна діятиме на сході, а друга — на заході. Для оборони проти такого нападу Глибинний шлях матиме першорядне значення. Тому Файзулов від імені Генерального штабу просив членів Ради продумати можливість прискореного завершення будівництва. Герметизації він у своїй промові не торкався.

Мені було ясно, що більшість членів Ради дістали тепер ще низку аргументів проти ідеї Макаренка.

Після Файзулова слово забрав професор Лоріс. Незважаючи на свою огрядність, він легко скочив на трибуну й ніби злився з нею. Видно було, що це-майстер словесного бою.

— Мушу заявити, — почав він, — що доповідь, яку я тут прослухав, здивувала мене й обурила, так само як дивують мене й обурюють вже значний час поведінка й технічні тенденції інженера Макаренка. Я говоритиму тут одверто...

Він зробив широкий жест, ніби відкинув од себе щось, а голос його забринів, мов дзвін, що б'є на сполох.

— Ні для кого не секрет, що останнім часом головний інспектор тунельних споруд перетворився на фактичного вершителя долі нашого будівництва і злого генія Глибинного шляху. Практичні працівники тунелю і ми, консультанти, бачимо, що шановний начальник будівництва не зміг, на жаль, зайняти твердої позиції щодо інженера Макаренка та його... скажімо, дивних проектів. Лінія на цілковиту герметизацію тунелю ведеться вже давно. Ми відчули це замалим не рік тому, коли в системі будівництва раптом запанував так званий макаренківський метод... Що таке герметизація тунелю? З усією відповідальністю я заявляю, що це — химера інженера Макаренка. І коштуватиме вона колосальних грошей, витрати сили-силенної енергії й часу. Ми були б дуже раді бачити тунель, обличкований мармуром найніжніших

відтінків. Але для нас це зараз неможливо і непотрібно! Так, герметизація тунелю непотрібна! Гази — це фантазія! Я не вірю, щоб гази проникали до нашого тунелю в такій великій кількості, щоб це було небезпечно. Та навіть якщо це й станеться, то хіба це буде страшно в тунелі, де зовсім не буде застою повітря? Гази ту ж мить будуть винесені на поверхню... навіть без тієї потужної вентиляції, на яку нам пропонують згодитися... Так, вентиляція в таких страшних розмірах Глибинному шляху непотрібна! Вентиляції потребують лише підземні вокзали, та й то не в такій мірі, як це пропонує інженер Макаренко.

Лоріс говорив довго. Він наводив численні приклади з практики будівництва різних тунелів, знайомив присутніх із своїми обчисленнями, прямо протилежними обчисленням Макаренка. Атакував останнього по всіх лініях, а з ним і академіка Саклатвалу, хоча щодо академіка виявляв певну чемність. Закінчив же вимогою відкинути геть ідею герметизації і усунути Макаренка з будівництва.

Кілька неголосних схвальних вигуків пронеслось над залом, коли Лоріс пішов на своє місце. Я сподівався навіть на оплески, але члени Ради поки що стримували себе.

Далі слово дістав професор Кучин.

Коли він ішов до трибуни, я озирнувся й побачив, що мій сусіда, Кротов, пише до президії записку з проханням дати слово і йому.

Кучин відкашлявся, витер хустинкою чоло і заявив, що не може погодитися цілком з попереднім промовцем.

— І все ж таки в словах шановного Григорія Борисовича, — він легко вклонився в бік Лоріса, — звичайно, є чимала частка правди. Для всіх, хто більш чи менш обізнаний на тунелебудівництві, ясно, що ніякої потреби герметизувати тунель не існує. Та й справді, це зайва, дуже дорога й нічим не виправдана річ. Сам собою тунель такого типу, як наш Глибинний шлях, є майже цілком герметичний і без спеціального обладнання, яке тут пропонують.

Рожевощокий професор не вживав гострих слів, не називав ні начальника будівництва, ні головного інспектора тунельних робіт. Він обережно, наче побоюючись образити опонента, дискутував з деякими положеннями в доповіді Макаренка, висловив сумнів з приводу дріб'язковості деяких зауважень Лоріса і, розвиваючи думку про необхідність відмовитися від герметичності, не стільки засуджував, як умовляв авторів цієї ідеї.

— Ми знаємо, що молоді люди, навіть талановиті інженери, можливо саме тому, що вони талановиті, підпадають фантастичним захопленням, не враховують попередньої практики, життєвого досвіду, технічних можливостей та економічної доцільності. Такій людині треба допомогти, це обов'язок його досвідчених колег. І, усвідомивши свою помилку, виправляючи її, молодий інженер стає цінним спеціалістом.

Всім було зрозуміло, що промовець мав на увазі Макаренка, натякаючи йому на необхідність визнати свої помилки, відмовитися від герметичності тунелю і тим самим не позбавляти себе можливості працювати далі на будівництві Глибинного шляху.

— Іноді, — говорив Кучин, — молодечий запал робить чудеса, ентузіаст захоплює

оточуючих його і вселяє віру в нездійсненні проекти. Такий запал — прекрасна річ. Тільки треба допомогти тим, хто перебуває під його гіпнозом, позбутися хвилинного засліплення і розвіяти невірні уявлення ентузіаста, переключити його запал на реальну творчу роботу.

Тепер професор мав на увазі Саклатвалу. Начальник будівництва, відкинувшись у крісло, спокійно слухав ці закиди, погладжуючи свою розкішну бороду. Винятковий спокій зберігав і Макаренко під час промови цього й попереднього промовця. Уважно слухаючи, він іноді щось нотував у блокноті, позираючи то на оратора, то на когось з членів Ради.

Висновки Кучина були не такі рішучі, як його попередника. Він теж відкидав ідею герметичного шляху, але пропонував добре подумати над окремими деталями, які постають разом з планом герметизації. Вимоги про усунення Макаренка від роботи Кучин не підтримував.

Зійшов він з трибуни під напівіронічні погляди присутніх.

— Слово надається інженерові Опоку, — сказав Саклатвала.

По залі пройшов рух. Люди випростовувалися в кріслах, напружувалися, очевидно ждучи чогось особливого.

Опок почав свій виступ з теоретичного розгляду системи шахтного будівництва. Високо оцінив темпи пробивання шахт на Глибинному шляху, вніс цілий ряд важливих вказівок і нарешті підійшов до головного — до ідеї герметизації тунелю. Він піддав нищівній критиці всі аргументи Макаренка на захист герметизації.

— Основний порок цієї ідеї в тому, що, погодившись на герметизацію, ми виснажуємо наше народне господарство величезними зайвими витратами і затримуємо, гальмуємо відкриття тунелю майже на рік. Ви знаєте з виступу представника Генерального штабу, чим це загрожує. Над нами нависла величезна небезпека. Щоб ліквідувати її, щоб у ближчому майбутньому зберегти життя сотням тисяч, а може, й мільйонам людей, щоб подолати ворога, який готується до нападу на нас, треба негайно закінчувати будівництво тунелю.

— Товариші, — звернувся Опок до сесії, намагаючись говорити тихше і тим самим підкреслюючи свої слова, — я знаю інженера Макаренка не перший рік. Мені доводилося спостерігати його на практичній роботі і знайомитися з кількома його проектами, зокрема першим проектом після закінчення інституту. З цілковитою відповідальністю заявляю, що це один з найталановитіших інженерів нашого часу, один з найдосвідченіших серед молодих інженерів, людина виняткових здібностей і сильного характеру. Його слабе місце — нехтування деталями. Але тут йому на допомогу завжди приходять численні конструктори. Чому ж Макаренко висунув свій проект герметизації і так гаряче його обстоює? Це не деталь, в якій він може помилитися і, не знайшовши правильного розв'язання, звернутися по допомогу до конструктора, щоб не гаяти часу. Це не помилка внаслідок юнацького фантазування або захоплення, як тут дехто хоче пояснити. Ні, я певен, що інженер Макаренко розуміє неприйнятність ідеї герметизації Глибинного шляху і все ж уперто настоює на своєму. В чому ж справа? Товариші!

Талант, винятковий хист окремої людини в якійсь галузі техніки, мистецтва не завжди служать на користь людству. Я певен, що в даному разі, незважаючи на хист чи талант інженера Макаренка, ми можемо говорити про злочин. Це так для всіх ясно, що не варт іще щось додавати до сказаного мною.

— Правильно! Правильно! — почувлися вигуки.

Макаренко зблід, закусив губу. Над столом звівся нахмурений академік Саклатвала.

— Я прошу товаришів, — сказав начальник будівництва, — не забувати про елементарну ввічливість, не поспішати з різкими висновками на адресу окремих осіб і не перетворювати нашу сесію на засідання суду. Слово має академік Револ.

Коли сріблястий академік піднімався на трибуну, до Саклатвали підійшов його секретар і подав якийсь папірець. Моя увага роздвоювалася: я стежив за Револом і одночасно зацікавився папірцем, який читав Саклатвала. Бувши близько від начальника будівництва, я помітив, що він нахмурився, ще раз перебіг папірець і на якісь півхвилини задумався, зовсім не слухаючи оратора. Після того щось сказав секретареві. Той підійшов до Макаренка, шепнув йому кілька слів, а тоді подався в наш бік. Головний інспектор тунельних робіт піднявся з свого місця і наблизився до Саклатвали.

— Технічні проблеми нам доведеться на якийсь час відкласти, — говорив Револ, — бо обговорення їх само собою перетворюється в суд над інженером Макаренком і тими, хто його підтримує.

В цей час біля мене опинився секретар Саклатвали і, нахилившись, прошепотів Кротову:

— Начальник будівництва просить вас негайно підійти до нього.

"Кротову дадуть слово, — подумав я. — Що ж він говоритиме?"

Саклатвала показав Макареикові щойно одержаний папірець. Молодий інженер швидко перечитав його і, може мені так здалося, сторопів.

— Але щоб не перетворювати сесію Ради в суд, — говорив Антон Револ, — ми мусимо вимагати усунення інженера Макаренка від роботи на будівництві, віддання до суду, який визначить кару за безперечний, на думку абсолютної більшості з нас, злочин.

Але абсолютна більшість присутніх не слухала промовця, а стежила за нарадою, яка відбувалася за столом президії між Саклатвалою, Макаренком і Кротовим. Туди ж пішов і Самборський.

Антон Револ продовжував свою промову, яка очевидно була добре продумана і мала правити за зразок блискучого ораторського хисту, але раптом його перебив Саклатвала, попросивши хвилину уваги.

— Товариші, нам доведеться перервати засідання, — сказав він. — Одержано повідомлення про катастрофу в районі дев'яťсот двадцять п'ятої шахти. Півгодини тому в тунель прорвалися підземні води. Інженер Макаренко та інженер Кротов негайно вилітають літаком. Завтра ранком туди ж вилетить спеціальна комісія. До складу

комісії ввійдуть представники нашої Ради.

15. НІЧНИЙ ПОЛІТ

Звістка про катастрофу вразила всіх. Сріблястий академік мов завмер на трибуні. Черняк, що сидів біля мене, схопився з свого місця і побіг до Саклатвали. Інженери і професори напружено витягали голови, ждучи, що ще скаже начальник будівництва далі.

Я сидів, як очманілий. В голові моїй повстали підземні зали та коридори, де вчора вранці я проїздив електро-танком, спливали страшні картини поведі, а може, й обвалів. Тривога огортала мене за моїх друзів і за всіх. Там же Ліда, Аркадій Михайлович, Тарас, Догадов! Чи не трапилося лиха з ними?

Макаренко і Кротов уже вийшли з зали.

В цю хвилину чиясь рука торкнулась мого плеча. Я озирнувся і побачив Томазяна.

— Ідіть негайно за мною, — сказав він мені і, повернувшись, пішов до дверей.

Я слухняно подався за ним.

На вулиці слідчого ждала машина.

— Негайно до готелю, — наказав він шоферові.

У машині Томазян мовчав, не відповідаючи на жодне запитання. Лише коли ми під'їздили до "Витязя Іркутє", він порушив свою мовчанку.

— Зараз вилітаємо в Забайкалля. Ми повинні прибути на "дев'ятсот двадцять п'яту" якщо не раніш, то разом з інженерами.

— Вони вже, мабуть, на аеродромі.

— Можливо. Ми теж зараз там будемо. Обурююсь і вами і собою, — говорив слідчий, коли ми заходили до готелю. — Чого вас принесло на сесію і чому я це дозволив вам?

— А хіба ж би я запобіг катастрофі, коли б був там?

— Боюсь, щоб якісь темні люди не скористалися з катастрофи для своїх цілей. Хтозна, що там робиться. Серед загальної паніки їм найлегше викрасти документи, які їх цікавлять, збільшити катастрофу.

Пробігши коридором і тільки-но зайшовши до кімнати, Томазян почав телефонувати. Після короткої розмови з обласним прокурором і начальником аеропорту він дістав дозвіл на швидкісний літак, який через сорок п'ять хвилин мав бути готовий до вильоту.

— На збори даю вам п'ять хвилин, — сказав мені слідчий.

Що можна зробити за п'ять хвилин? Я встиг лише забігти у свій номер, схопити перший, що потрапив під іруку, чемодан і повернутися до Томазяна.

У вестибюлі мене спинив порт'є, спитавши, куди я йду. Довідавшись, що в п'ятнадцятий номер, попросив передати спішного листа, щойно одержаного на ім'я Томазяна.

Я глянув на конверт і побачив, що адреса написана ніби знайомим почерком. Але не маючи часу розглядати, подався до слідчого, який дожидав мене.

— Молодець, — похвалив він. — Я думав, що ви ще довго копатиметесь.

— Ну, чого ж, — гордо відповів я, — а ви?

Він теж уже був готовий.

— Ось вам лист.

— Відкіля?

— Порт'є передав. Щойно одержано.

Томазян розірвав конверт і швиденько почав перечитувати. Але в міру читання швидкість ця зменшувалась. Мабуть, лист був для нього цікавий, бо він підійшов до письмового стола і засвітив лампу. Цей лист затримав нас ще хвилин на десять.

— Здається, запізнюємось, — натякнув я на те, що вже пора їхати

— А й справді, — сховавши листа в портфель, сказав слідчий.

Ми вийшли на вулицю, сіли в машину, і шофер одразу перейшов на третю швидкість. Машина ковтала чорну стрічку полірованого шосе, освітленого електричними ліхтарями. Томазян знову мовчав. Лише напівдорозі спитав, хто з моїх знайомих зараз на дев'ятсот двадцять п'ятій шахті.

Я перелічив усіх, кого знав.

— А скажіть, хто з них і як ставиться до Макаренка?

— У мене таке враження, що всі вони йому симпатизують. Це, можливо, пояснюється особистими взаєминами. Він же учень професора Довгалюка. До нього дуже добре ставиться брат Ліди Станіслав Шелемеха.

Я нічого не сказав про взаємини між Лідою і Ярославом, вважаючи, що це не повинно обходити мого співбесідника.

— І всі вони рішуче його захищають?

Цього я сказати не міг ні про Аркадія Михайловича, ні про Ліду. Тарас в рахунок не йшов.

— Найзавзятіший його прихильник серед тих, кого я вам назвав, це, безперечно, Догадов.

— А справді, ви вже колись говорили мені про нього. Чим же він аргументує свою прихильність до Макаренка?

— Він вважає його найталановитішим інженером і цілком поділяє його погляди на систему будівництва Глибинного шляху.

— Він сам хіба інженер?

— Ні, він журналіст. А ви знаєте, ця порода людей завжди сміливо висловлює свою думку з приводу всяких явищ і подій, дає свою оцінку кому й чому завгодно.

— А чому б вашому другові не виступити із статтею на захист системи робіт Макаренка? Як він пише?

Правду сказати, я не знав, що відповісти Томазяну. Адже я особисто ніколи не читав ні статей, ні нарисів Догадова. Він у редакції завідував відділом кореспонденції. Був спецкором "Зорі", кореспонденції його я кілька разів зустрічав, вони були написані грамотно, але уваги до себе не привертали. З його попередньою журналістською діяльністю я майже не був обізнаний. Так довелося й відповісти.

— Шкода, — протяг Томазян.

— Чому?

— А я хотів, щоб ви натякнули йому на бажаність такої статті, де б захищалися ідеї Макаренка і давалася докладна критика його опонентів.

— Ви особисто підтримуєте Макаренка?

Відповідь слідчого мене дуже цікавила, але він мене розчарував.

— Я хотів би докладно розібратися в цих технічних питаннях, — сказав він.

— Гаразд, я скажу Догадову, може, в нього вийде щось цікаве.

— Спробуйте, тільки не кажіть, що це я пропоную. Краще коли він вважатиме, що то його ініціатива. Тоді напевне старанно попрацює над такою статтею.

Машина спинилась перед будинком аеровокзалу. Звичайно я бував тут удень, коли життя на вокзалі було ключем.

На невеличкому майданчику завжди стояло багато машин, в повітрі і на аеродромі гуділи мотори, звучали радіоповідомлення про прибуття та відліт рейсових літаків. Тепер тут було безлюдно. Крім нашого авто, в кутку бетонованого майданчика чорніли ще якихось два — мабуть, чергових. Вражала тиша, яку порушувало лише чахання авіаційного мотора десь на аеродромі, захованому від нас будинком вокзалу. Ось мотор загуркотів сильніше, і щойно ми пройшли спорожнілою залом для пасажирів та опинилися на ганку з протилежного боку, як побачили, що з аеродрому піднявся в повітря літак, мигнув зеленим лівобортним вогником і полетів на схід. Про це свідчив хвостовий вогник, що зникав у зоряному небі, немов літуча зірка.

— Макаренко і Кротов полетіли, — сказав Томазян.

Мабуть, так воно й було, хоча, під'їжджаючи сюди, я сподівався, що нас випроводять однією машиною.

Черговий по аеровокзалу, відрядивши той літак, зайнявся нами.

— Ваша машина готова, — сказав він. — Пілот Атабаєв жде на аеродромі. Бачите, он там.

Він показав на машину, що стояла за кілька сот метрів від інших літаків, які, мабуть не вміщуючись в ангарах, простяглися рядком на полі.

— На трасі польоту погода погана, — продовжував черговий. — Над Байкалом туман, а за Хабаров-Дабанським хребтом шквалистий вітер. Може, відмовитеся від польоту?

— Ні в якому разі, — рішуче відповів я. — Он та ж машина полетіла.

— Я їх попереджав, але вони не послухались. Пілот не заперечував, і я випустив машину.

— А наш пілот заперечує?

— Навпаки... Це такий шибайголова...

— І прекрасно...

Томазян мовчав. Черговий повів нас до літака, але коли довелося лізти в кабінку, мій супутник раптом затримав мене і заявив:

— Ось що. Я бачу, що мені треба залишитися в Іркутську. Ви летіть самі. Стежте за всім, що робиться на шахті, охороняйте Ліду Шелемеху і тричі на день радируйте мені.

Ось вам шифр для радіограм.

Томазян подав мені маленький блокнотик.

Признаюсь, заява слідчого здивувала мене. Невже він злякався туману і шквалистого вітру на трасі польоту? Вражений, я мовчав, не знаючи, що відповісти.

— До побачення, — по мовчанці сухо промовив я і, взявши блокнотик, скоренько поліз у кабіну.

Машина заворушилася, вітер ударив крізь відчинене віконце в обличчя. Хвилина, і ми піднялися в повітря.

Темна долина Ангари вказувала шлях до Байкалу. Назустріч мчало зоряне небо. Але скоро зорі почали наче оповиватися імлою. І раптом перед нами — чорна прірва. Літак з гуркотом вривається в неї, і цілковита темрява оточує нас.

Уперше в житті довелося мені відчувати силу стихій повітряного океану. То був сліпий політ над озером і над горами. Не знаю, куди і як вів пілот машину, але я швидко втратив будь-яку змогу орієнтуватися. Пілотові допомагають численні прилади, а я був мов сліпий. Нічний туман огорнув усе навколо. Можливо, під нами шуміли хвилі Байкалу, але ми їх не чули. А може, ми вже пролітали над засніженими вершинами гір Хабар-Дабан. Скоро я відчув, що дихати важче, а в скронях наче застукали молотки. Тіло обважніло, охоплене втомою. Стало холодно. Довелося відкотити комір і, сховавши руки в рукава, зщулитися. Мабуть, пілот піднявся дуже високо, боячись налетіти в тумані на шпилі гір.

Раптом над нами знов замерехтіли тисячі далеких зір. Чорна прірва залишалася під нами, але коли б не полярний холод, я цілком заспокоївся, спостерігаючи небо до самого обрію. Та холод так діяв, що руки й ноги зовсім задубіли. Мені здавалося, що я замерзаю. Зібравшись з силами, я хотів відчинити двері до кабіни пілота й гукнути його, але це не так легко було зробити. Невистачало сили піднятися з крісла, щось наче прив'язало до нього і не пускало, незважаючи на всі зусилля. Яюсь вдалося спуститися на підлогу і проповзти один крок, що відділяв мене від дверцят до кабіни пілота. Ще треба було відчинити дверцята. Після невеликого напруження зробив і це. Атабаєв звернув на мене увагу і, мабуть, зрозумів, у чому справа, бо, випустивши з рук штурвал, скинув доху, що була на ньому поверх хутряного кохМбінезона, і подав її мені.

Потім я відчув, як літак провалюється в темряву, мені стало легше дихати і вдалося натягти доху. Хутро швидко зігріло мене, стало легше ворухитися, і, хоч відчував себе немов побитим, все ж сів у крісло.

Через деякий час літак знов почав підійматися. Я догадався про це з того, що несподівано з'явилося зоряне небо. Знов ми летіли на зорі, а зовсім близько під нами білили вкриті снігом вершини гір.

По той бік гір сходив місяць. При його тьмяному світлі над горами й дикою тайгою нас зустріли могутні подуви північно-східного вітру. Здалося, земля йде обертом і пілот виробляє неймовірні фігури вищого пілотажу. Але то він лише боровся з вітром і силою мотора та вправністю рук перемагав стихію.

16. ПОВІДЬ ПІД ЗЕМЛЕЮ

Удосвіта ми спустилися на аеродром дев'ятсот двадцять п'ятої шахти. Стартер, що зустрів нашу машину, привітався і спитав мене:

— Інженер Макаренко? Я здивувався.

— Ні, моє прізвище — Кайдаш. Хіба Макаренко і Кротов ще не прилетіли?

— А хто раніш вилетів з Іркутська?

— Вони.

— Так і нас повідомили... А яка погода на трасі? — спитав стартер Атабаєв, який виліз уже з кабіни.

— Погана, — відповів пілот і почав оглядати обрій.

В районі "дев'ятсот двадцять п'ятої" повівав невеликий вітер. Тому наприкінці польоту мені пощастило подрімати. Я почував себе свіжим. Та мене стривожила думка:

"Що ж могло трапитися з літаком Макаренка і Кротова?"

Я теж став вдивлятися в небо.

— Летять, — показав кудись рукою Атабаєв.

Спочатку я нічого не бачив. Але от показалась чорна крапка. Вона швидко наближалась, і незабаром над нашими головами літак, викресливши півколо, пішов на посадку.

На обличчях інженерів позначалася втома після важкої подорожі, а в очах замиготіло здивування, коли вони побачили мене.

— Ви відкіля? — спитав Кротов.

— Кореспондент "Зорі" мусить бути тут, — відповів я і, показавши на Атабаєва та на його літак, пояснив: — Ми вас обігнали.

Інженери, не гаючись, сіли в автомобіль, що чекав на них. Я, звичайно, попросив, щоб вони взяли і мене.

В цей час до аеродрому під'їхав один помічник Кротова. Він був мокрий і брудний. Кротов попросив його пересісти в наш автомобіль і розповісти Піро події на шахті.

— Катастрофа сталася вчора ввечері, приблизно за двадцять хвилин до десятої, — відразу ж почав той. — Вода прорвала шлюзи, і ріка з підземного озера спочатку ринула в річище, яке ми готували для неї, а потім почала швидко розливатися по шахті. Групі гірників та техніків, що працювали там, вдалося закріпити один шлюз цілком, а другий частково, але вода прибувала. Тепер у приміщеннях підземного вокзалу рівень її досягає ста двадцяти, а в тунелі — дев'яноста п'яті сантиметрів. Зараз вода прибуває не більше як на чотири-п'ять міліметрів на годину.

— Як роботи в тунелі?

— Припинено. Літостати стали, бо конвейєри не можуть працювати.

— Є жертви?

— Кілька чоловік дістали значні поранення під час паніки, а двоє загинули, коли намагалися закрити шлюз.

— Була паніка? — звів брови Кротов.

— Була, — глухо відповів його помічник.

— Ще що?

— Затопило підступи до Північної штольні. Там виїмка шість метрів глибини, і вона одрізує штольнію від тунелю.

— Людей відтіля вивели?

— Ні, не встигли. Там зараз понад двісті чоловік. З ними підтримують телефонний зв'язок.

— Хто там?

— Група літостатників, робітники пайрекс-алюмінійового заводу та група професора Довгалюка.

— А де Ліда Шелемеха, професор і Тарас Чуть? — спитав я.

— Там... Але поки що смертельної небезпеки нема. Зараз ми робимо човни, щоб туди переправитися. Вони відсиджуються на вагонетках, які ще не затопило.

Ми під'їхали до шахти. Навколо стояли машини рятувальних команд, метушилось багато людей, що тут же, на місці, майстрували човни.

Макаренко і Кротов зайшли до кабінету і викликали туди інженерів та техніків. Нарада тривала не більше десяти хвилин. Потім Макаренко сказав Кротову:

— Вам треба зараз же спуститися в шахту. Керуйте там, а я поки що залишусь на поверхні. Повідомте всіх, що оголошується аварійний стан, а це в наших умовах відповідає воєнному становищу. За годину я приєднаюся до вас. Викличте радіостанцію, щоб зв'язала мене з Іркутськом.

Макаренко залишився в кабінеті біля телефону. До нього заходили один за одним інженери та техніки, яким він віддавав накази. Я поспішив за Кротовим, щоб спуститися під землю і глянути на наслідки несподіваної поведі.

Ліфт ішов з максимальною швидкістю, і лише метрів за двісті донизу Кротов повернув важіль пневматичного гальма, що почало уповільнювати спуск. Нарешті ліфт зупинився, і ми вийшли з нього. Перше, що звертало на себе увагу, була вода, яка захлюпала під ногами. Вона доходила до кісточок, бо тут уже встигли зробити високий поміст, і ліфт зупинився метрів за півтора вище, ніж звичайно.

Навколо стояло кілька людей, на обличчях яких відбивалося напруження і разом з тим збентеження.

Я помітив, що майже скрізь світилися синенькі лампочки, де-не-де зелені, а вдалині яскравочервоні. Мені пояснили, що сині сповіщають про тривогу, зелені вказують шляхи, якими можна рухатися по шахті, а червоні означають велику небезпеку і забороняють наближатися до них. Навколо панувала тиша: не чулося ні скреготу машин, ні вибухів літостатів.

Один із техніків розповів, що, як тільки сталася катастрофа, по всій шахті було дано тривожні дзвінки. Не знаючи, що трапилось, більшість людей кинулась бігти до підймальних механізмів. Коли дорогою натрапили на воду, паніка посилилась. Люди, поспішаючи, натикалися на каміння, на механізми, штовхали один одного, падали, навіть калічилися. В цей момент раптом погасла електрика, і в підземеллі запанувала абсолютна темрява. Ще страшнішим став гуркіт води, яка ринула бурхливим потоком в

тунель. На щастя, хвилин через дві світло з'явилося. Звичайно, що ґрунтовиймальні роботи були припинені. Робітники майже всіх дільниць, крім Північної штольні та однієї групи, яка працювала в районі шлюзів, швидко дісталися до виходу, і їх негайно підняли на поверхню. Північну штольню вода відрізала від тунелю, і вийти відтіля не було змоги. А одна бригада, що залишилася біля шлюзів, запалена відвагою свого бригадира, спробувала закрити шлюзи. До деякої міри це їм вдалося. Проте двоє з них загинуло. Вони рятували життя частині робітників, які не встигли вийти з дальніх забоїв.

— Дозвольте, як же це їм вдалося? — спитав я. — Хіба вода не прорвала шлюзів?

— Я не зна'ю, — відповів технік. — В мене таке враження, ніби шлюзи самі відкрилися. Але поки що ніхто точно не знає про причини катастрофи.

Далі він розказав, що через двадцять п'ять хвилин після того, як з'явилася вода, у шахту спустилася перша рятувальна команда. Але рятувальники, добре підготовлені до боротьби з газами, з підземними пожежами та обвалами, не мали ні досвіду, ні спеціального обладнання для боротьби з повіддю. Правда, у них були насоси, але вони не могли подолати таку силу води. Не мали вони також човнів, щоб вирушити в розвідку по шахті, яка перетворилася чи то в ріку, чи то в озеро. Протягом кількох годин, що минули відтоді, вода в шахті піднялася.

Кротов стояв віддалік од мене і розмовляв з двома робітниками, які вражали своїм зростом. Один виглядав справжнім велетнем, а другий був маленький, миршавий. Мій співбесідник сказав, що то бригадир і помічник бригадира тієї героїчної бригади, яка рятувала в перші хвилини становище на шахті.

В цей час з тунелю по пояс у воді до нас підійшли кілька людей. У першому з них я впізнав старшого механіка загону літостатів, з яким мені вже доводилось зустрічатися під час перебування на цій шахті.

Кротов одразу почав розпитувати:

— Літостати можуть працювати?

— Безперечно, — відповів механік, — але конвейєри ледве рухаються у воді.

— А якщо ми посилимо подачу електроенергії?

— Навряд чи допоможе.

— А чи зможуть літостати вийти з Північної штольні й вивезти звідти робітників?

— Там обірвані електропроводи. Крім того, я вже посилав туди один літостат, але він не зміг пройти через виїмку. Вода його покриває, а наші машини не пристосовані ходити під водою.

— Готуйте людей на літостати, зараз ми остаточно в'ясимо, що робити.

Кротов підійшов до телефону і подзвонив Макаренкові.

— Ярославе Васильовичу, вода проламала шлюзові загорожі. Бригадирові Яхонтову вдалося спустити запасні шлюзи. Зараз вода прибуває чотири міліметри на годину, літостати працювати можуть. З Північної штольні літостати не вийдуть... Слухаю, слухаю... Значить згода?.. Добре. Зараз почнемо роботу. Зв'яжіться з Самборським, щоб додав електроенергії. Так, так, все зроблю.

Він повісив трубку і звернувся до робітників:

— Товариші, от що пропонує інженер Макаренко: якомога швидше з'єднати Східний сектор тунелю з Забайкальським. Тоді ми й ту воду, що в тунелі, і ту, що залишається в озері, спустимо прямо в море. Начальник будівництва академік Саклатвала схвалив цей план і розпорядився посилити роботу в Східному секторі. Там оголошено мобілізаційне становище. Але від нас теж залежить прискорити здійснення цього заходу. Ми мусимо кинути всі свої сили на пробивання тунелю, в східному напрямку, поки це можливо для нас. Звичайно, всіх літостатів в тунель пустити не можна. Використовуватимемо там позмінно найкращі. Люди часто мінятимуться, але працювати треба з повним напруженням сили. Решта переключається на конвейери і відвантаження породи. Крім того, вживемо заходів, щоб вивести людей з Північної штольні.

План Макаренка був ясний і простий: пробити перегородку між двома частинами тунелю, що вже наблизилися одна до одної, і випустити підземне озеро в Охотське море. Очевидно, це було легше, ніж викачувати ціле озеро з глибини в півтора кілометра на поверхню землі.

Головний механік додав до цього лише кілька слів:

— Через годину ми почнемо роботу. Щодо Північної штольні, то за чотириста метрів звідси палеонтолог Догадов уже закінчує будувати пліт, на якому організує рятувну експедицію до штольні.

— Чого ж мені досі ніхто про це не сказав? — здивувався Кротов.

— Нагорі ще не знають. Цей учений дуже енергійна людина. З моменту катастрофи він не підіймався на поверхню і дуже багато нам допоміг, особливо під час паніки.

— Коли ж він збирається пливти у штольню?

— Та вже незабаром. Там затримка лише за машиністом на електровоз. Я обіцяв негайно прислати. Треба, щоб електровоз буксирував пліт до виїмки... Товаришу Прохоров, — звернувся механік до молодого робітника, що стояв біля нього, — ви не побоїтеся такої експедиції?

— А що, я гірший за інших? — відповів той. — Куди завгодно.

І Прохоров рушив до електровоза.

— Мені можна туди? — спитав я Кротова.

— Ідіть, — махнув рукою інженер.

— Треба подзвонити до Північної штольні й сказати, що зараз за ними поїдуть, — запропонував механік.

Кротов підійшов до телефону. Мені хотілося теж сказати кілька слів Ліді або Аркадію Михайловичу, і я наблизився до інженера. Він викликав Північну штольню, але відповіді не було.

— Що таке?

Кротов подзвонив черговій машиністці і спитав її, з чому справа. Потім повісив трубку, сердито глянув на мене і тихо сказав:

— Північна штольня вже півгодини як не відповідає. Підштовхніть Догадова.

Я негайно ступив по пояс у воду і попрямував у напівтемне підземелля слідом за машиністом електровоза. Над нами звисала похмура стеля, позаду розпливалися постаті людей. Вода вже доходила до грудей.

17. РЯТІВНА ЕКСПЕДИЦІЯ

Біля однієї з велетенських гранітних колон був розташований майданчик, який піднімався над рівнем тунелю більше ніж на півметра. На цьому майданчику ми побачили Догадова та кількох людей, що допомагали йому. Тут же, підіймаючись над водою, стояв один з найпотужніших електровозів. Це був так званий експериментальний танкохід, останнє слово техніки, його випробували в тунелі перед тим, як пустити в серійне виробництво.

Пізнавши мене, Догадов, як завжди, зрадив. Але сьогодні йому було не до балачок. Він вразив мене винятковою енергією та організаторськими здібностями.

Борсаючись у воді, палеонтолог та його товариші зібрали всі плавучі речі, які тільки поблизу можна було знайти. Таких речей у шахті було не так-то вже й багато, та знайшлося все ж таки кілька десятків дощок і колод, чимало великих порожніх бляшанок, що були добре закупорені й добре трималися на воді, та кілька гумових камер від автомобільних скатів. Раніш, поки не ввели танкоходів, в шахті працювали електровози на автомобільних шинах. Тепер залишки тих шин стали в пригод;. Все це нашвидкуруч було зв'язане тросами, збито цвяхами. Вийшло три плоти, не дуже великих, але достатніх, щоб витримати десятків по два людей. Тепер залишалося прикріпити їх до танкохода, який мав відбуксирувати цю флотилію до виїмки біля Північної штольні. На це пішло з чверть години.

Коли все було готове, Догадов розпорядився, щоб на кожний пліт сіло по одному чоловікові. Кожному дано було тичку, якою можна було так-сяк правити.

— Ви, звичайно, з нами? — спитав мене Догадов.

— Так.

Перед тим я сказав йому, що телефон з Північної штольні не відповідає. Палеонтолога це схвилювало, і він попросив своїх помічників не баритися.

— Рушайте, — сказав він машиністові, коли ми з ним вибрались на дно танкохода.

Танкохід рушив.

Корпус його був високий. Це дозволяло йому рухатися по заллятому тунелю й навіть проходити невеликі вибоїни

Ми рухалися з такою приблизно швидкістю, з якою йде добрий пішоходець. За нами пливли плоти з своїми стерновими. Іноді Догадов перегукувався з ними.

Я напружено вдивлявся в рясні сутінки, що їх пробивав маленький прожектор, встановлений над кабіною водія. Здавалося, ніби пливемо ми в якомусь незграбному човні, що пливе морем. В глибині своєї істоти я відчував страх перед водою, що чорніла довкола, і високими колонами тунелю, на які (я згадував про це не раз) спиралися мільйони тонн кам'яних порід.

Догадов уважно стежив за рухом машини і за тим, що робилось навколо нас. Щомиті обставини могли змінитися. Підземні води могли раптом ринути з новою силою

і зовсім затопити тунель та тих, хто їде танкоходом до Північної штольні.

Скоро з нашого виднокругу зникло все, крім довгого коридора з червоними, синіми й зеленими крапками вогників, що світили під стелею. Іноді коло нас з'являлись немовби чорні прірви. То були бокові входи та виходи. Та ми прямували шляхом, що його, очевидно, добре знав водій танкохода.

Догадов трохи заспокоївся й перестав вдивлятися вперед та озиратися. Ми заговорили.

— Ви коли з Іркутська? — спитав він мене.

— Учора ввечері вилетів літаком.

— Чому?

— Довідався про катастрофу. Ну, а хіба репортер всидить?

— Хто ще з вами летів?

— Ніхто. Другим літаком прилетіли Макаренко та Кротов.

— Макаренко?.. А як же сесія Наукової ради?

— Поки що припинена... Здається мені, що ця катастрофа на якийсь час врятувала Макаренка. Вчора там розгорівся смертельний бій. Головного інспектора тунельних робіт розносили впух і впрах. Тільки звістка⁴ про катастрофу припинила ці загальні атаки на Макаренка. Він негайно вилетів сюди. А там мало не арешту його домагалися.

— Так... Він виступав?

— Ну, як же... Його доповідь була перша.

— Та ні. Чи виступав він з відповіддю своїм критикам?

Довелося переказати Догадову зміст усіх виступів. Він слухав дуже уважно.

— Здорово, — сказав він, коли я скінчив. — А втім, цього слід було сподіватися... Але запам'ятайте моє слово: цей блискучий інженер переможе. Неодмінно переможе. Багатьох він уже переконав, а решту переконає в своїй правоті.

— А ця катастрофа?

— Що катастрофа? Та це ж блискучий доказ того, що тунель треба якнайкраще укріпити й герметизувати. Інакше такі поводи щоразу припинятимуть на довгі строки експлуатацію Глибинного шляху. Отже, не слід зупинятися перед додатковими витратами, щоб такі випадки не повторювались.

— Гм... — замислено промовив я. — А як сталася ця катастрофа?

— Очевидно, шлюзи були збудовані не так, як того вимагав Макаренко: вони не витримали натиску води. Розповідають, ніби вони розломилися з страшним гуркотом, подібним до вибуху великої міни. І зараз же з шаленою силою ринула вода. Тим потоком захопило двох сміливців, що намагалися опустити запасні шлюзи. Герої!

— Все ж таки їм пощастило опустити запасні заслінки.

— Так, години через три вони домоглися цього. Та, мабуть, зробили це не дуже досконало, бо вода потроху прибуває. І загинули при цьому... Ви не знаєте, що наші інженери збираються робити?

— Хочуть спустити воду до Охотського моря.

— Але як?

Я розповів йому коротко про план Макаренка.

— Здорово... І все ж таки мені неясно, — замислено протяг Догадов. — Проте...

Танкохід спинився перед невеличким поворотом, і машиніст круто повернув туди.

— Наближаємось до Північної штольні, — сказав Догадов, а потім гукнув про це на плоти.

Одночасно ми помітили, що вода підіймається, заливаючи борти нашої машини. Це означало, що почався спуск до виїмки.

Обережно проповзли ще кілька метрів і спинились: далі танкохід просунутися не міг.

Догадов наказав крайньому з плотарів зміряти глибину на головному вході, а сам почав вимірювати воду біля танкохода. Добувши потрібні відомості, він став розраховувати, скільки повинно бути води в Північній штольні. Висновки, мабуть, були не дуже втішні, бо палеонтолог похитав головою, зітхнув і підкликав плотарів ближче.

Він звелів востаннє перевірити плоти і виклав свій план проходу в Північну штольню.

— Я сподівався, що ми перевозитимемо плотами людей лише через виїмку, а до виїмки і звідси вони підуть пішки. Але в штольні вода глибше, ніж у тунелі. Отже, доведеться возити людей на плотах і через штольню. Ви, — звернувся він до водія танкохода, — цього місця не залишайте. Якщо вода підійматиметься й далі, то повільно відступайте. Ждатимете нас дві години. Коли за цей час не повернемось і ніяким способом про себе не повідомимо, то рушайте до найближчої телефонної будки, дзвоніть Кротову і слухайте його розпорядження.

— Єсть! — коротко відповів водій і, давши прожекторові сильніше світло, навів його на виїмку та початок штольні.

Догадов і я перейшли на плоти. Тепер вони здавалися мені ще меншими і зовсім ненадійними.

Освітлені промінням прожектора, ми прямували до таємничих склепінь Північної штольні. Спочатку мій плотар відштовхувався веслом, але скоро воно вже не діставало дна. Треба було переплвти найглибше місце виїмки, а це було не легко з тим єдиним веслом, вірніш тичкою, що мав плотар. Раптом Догадов стрибнув у воду. Він зараз же виринув і поплив, підштовхуючи поперед себе пліт. Слідом за ним стрибнув і його плотар. Тепер вони пливли разом.

— Доведеться і нам зробити так само, — сказав мій товариш і почав роздягатися.

Через хвилину ми опинились у воді і спрямовували свій пліт до штольні. За нами так само плив третій пліт, але його підштовхував один плотар.

"Догадов підібрав собі сміливих помічників", — подумав я.

Деся позаду нас лишився самотній водій танкохода із своєю машиною. Він ледве ворухив промінням прожектора, намагаючись освітлити нам шлях. Ми пливли вільним стилем, не дуже напружуючись, бо не знали, де кінчається виїмка.

Але ось Догадов пірнув і висунув з води руку. Видно лише пальці. Однак це свідчить про те, що найглибшу частину виїмки пройдено. Ми вилізли на плоти, бо тепер уже

можна відштовхуватися тичкою.. Тепер ми посувались швидше, і незабаром лишили виїмку позаду, і опинились під склепінням штольні, що значно нижча від тієї частини підземелля, де ми щойно пропливали.

Раптом якийсь чорний предмет у воді привернув нашу увагу. Ми підпливли до нього. Я нахилився і побачив утопленика. Неприємне почуття огорнуло мене. Хто це? Один з тих героїв, що загинув, намагаючись опустити у шлюзах запасні заслінки, чи може з тих, хто залишився в Північній штольні?

— Що там таке? — спитав Догадов.

Я й плотар мовчали, боячись вимовити, що знайшли утопленика.

— Візьмемо його на пліт, — тихо сказав мій супутник.

Удвох ми витягли мертвяка, що був у шахтарському одязі. Світла прожектора, який світив здаля, не вистачало, щоб розгледіти обличчя невідомого.

До нас наблизилися обидва інші плоти. Товариші бачили, що ми витягли з води людину.

— Мертвий? — спитав Догадов і, помовчавши, додав: — Накрийте його чимсь, щоб люди в штольні не бачили. Не треба паніки.

Мій супутник підняв два мішки, які ми захопили на всяк випадок, і кинув їх на утопленика. Я старанно розправив їх, щільно закриваючи труп.

— Рушаймо далі, — скомандував Догадов, і плоти попливли один за одним.

Північна штольня була сантиметрів на тридцять нижча за тунель. За першим задумом вона призначалася для вагоноремонтного заводу Глибинного шляху. Згодом тут відкрили поклади сировини для пайрекс-алюмінію і вирішили будувати електролітний завод. В цьому місці Аркадій Михайлович хотів влаштувати один із своїх підземних садів. Він вимагав, щоб розкопали величезну печеру з високою стелею і з підлогою, нижчою проти рівня тунелю, щоб можна було укласти для рослин шар ґрунту. Крім того, професор хотів, щоб верхів'я дерев здіймалися не дуже високо над пероном станції, яка передбачалася тут.

Штольня повертала навскоси від головного шляху, і коли наші плоти запливли туди, світло прожектора зникло. Тепер штольня перетворилась на величезну печеру з підземним озером, ледве освітлюваним ліхтарями, укріпленими вгорі на значній віддалі один від одного.

Присвічуючи ручними ліхтариками, ми незабаром побачили верх вагонеток, які йшли з породою і зупинилися, коли сталася катастрофа. На одній з них метушилися пацюки, що рятувалися від поводи. Очевидно, так само рятувались і люди, вибравшись на вагонетки, різні механізми та виступи ґрунту. Я згадав галерею, яку бачив у Самборського на підземній Ангари. Була б така галерея-балкон тут, нею давно б уже всі врятувалися.

Плоти ще раз завернули, і ми побачили вдалині кілька рухливих вогників. Наче хтось розмахував ліхтарями. Пропливли трохи далі і вже могли розгледіти невиразні постаті людей.

— Ге-ге-ге! — загукав Догадов.

Ми всі приєдналися до нього, і наші голоси залунали під склепінням штольні. Нас почули і теж загукали.

Я змінив свого товариша і почав щосили відштовхуватися тичкою, намагаючись швидше добратися до тих людей. Мабуть, працював непогано, бо наш пліт напирив на пліт Догадова. Ми підганяли його. Третій трохи відстав, але й на ньому плотар не жалів сил. Хотілось швидша дістатися до тих людей, заспокоїти їх, сказати, що тепер ніяка небезпека їм не загрожує.

Ось уже перші постаті. Люди стоять на вагонетках. Дехто сидить, а декого, ми помічаємо, підтримують їхні товариші. Очевидно, тут є контужені, поранені або просто виснажені.

Здоровкаємося з першими, кого зустрічаємо. Бачу, як з вагонетки на вагонетку стрибає, кваплячись до нас, якийсь чоловік.

18. У ПІВНІЧНІЙ ШТОЛЬНІ

Той, хто поспішав зустріти нас, був гірничий технік Гмиря, що керував ґрунтовиймальними роботами у штольні. Тепер він очолював всю групу людей, яких застала тут повідь. Технік плюхнувся у воду, схопився рукою за жердину і, підтримуваний Догадовим, виліз на пліт. До ближчої вагонетки з людьми залишилось метрів десять.

— Не підпливайте до вагонеток, — сказав технік. — Якщо хтось спробує підійти до нас водою, на пліт не пускайте.

— Чому? — спитав Догадов.

— Тут є кілька боягузів, які можуть зчинити паніку. На передній вагонетці люди надійні, вони затримують тих, хто намагатиметься першими прорватися до плотів.

— А що ви хочете?

— Там далі є кілька чоловік з переламаними ногами і кілька дуже виснажених. Ви врятуєте їх в першу чергу. А решту забиратимете за списком.

Розуміється, що люди в штольні були схвильовані нашим прибуттям і кожному хотілося швидше звідси вибратися. Справді, кілька чоловік рушили водою слідом за техніком, але на плоти їх не пустили. Розмовляти з усіма одразу було неможливо, бо на кожній вагонетці стояло лише два-три чоловіки, а вагонетки розтяглись по всій штольні.

— Більше людей на літостатах, — сказав Гмиря.

Ми пропливли до кінця штольні, де стояли літостати.

— А чому ви не пересунули літостатів ближче до виходу? — спитав я.

— Нема струму, — відповів технік. — Мабуть, десь пошкоджено електропровід.

— Телефонний зв'язок не відновився?

— Ні. Майте на увазі, що про відсутність телефонного зв'язку більшість тут не знає. Я тримаю це в секреті, щоб не доводити людей до розпачу.

— Ну, тепер настрій у всіх піднявся.

— Боюсь, що як тільки плоти зникнуть з очей, він погіршає у тих, хто тут лишиться.

Скоро ми опинились біля літостатів. Там освітлення було яскравіше. Я побачив

Ліду, Аркадія Михайловича, Тараса і кількох знайомих.

— Не турбуйтеся, товариші, виручимо! — крикнув Догадов.

На всіх обличчях позначилася надзвичайна радість. Але ні, не на всіх. Аркадій Михайлович виглядав настороженим, а Тарас був похмурий. Вони або не вірили в порятунк, або були чимось стривожені. Ліда, хвилюючись, тиснула мені й Догадову руки. Вона просила забрати насамперед поранених і виснажених, яких їй довелося доглядати. Тут було краще, ніж на вагонетках, бо літостати давали змогу розміститися на них з певними вигодами. Вони мали виступи, майданчики й кабінки. Все це вузьке й коротке, але сухе й освітлене. Плоти стали поряд одного, і на них почали переносити тих, хто потребував допомоги в першу чергу. Потім перейшли до списку.

— Я вважаю, що першими треба забрати жінок і дітей, — заявив Догадов.

— Тут тільки три жінки, — відказав Гмиря. — Дві з них уже на плоту.

— Значить, заберемо інженера Шелемеху і Тараса Чутя.

— Обов'язково.

Але Ліда і Тарас рішуче відмовилися від цього привілею. Вони посилались на те, що їхні прізвища мають бути в кінці списку і, тільки коли дійде до них черга, пересядуть на плоту. Аркадій Михайлович, прізвище якого було на початку списку, теж відмовився. Мабуть, старий не хотів залишити Тараса.

Послухавши їх, я заявив Догадову, що теж залишаюсь, щоб звільнити на плоту зайве місце. Палеонтолог обняв мене і сказав:

— Я сам би так зробив, але мені треба керувати. Бувайте! Ми скоро повернемось.

Забравши з півсотні народу, плоти повільно рушили із штольні, прямуючи до виїмки на головному шляху, де їх ждав танкохід і звідки можна було пройти до виходу з шахти пішки. Тепер на літостаті, де я примостився, залишилося зовсім мало людей. Аркадій Михайлович напівлежав, Ліда сиділа біля нього, а Тарас все ще стояв, спираючись на поренчата і стежачи за вогниками на плотах, які зникали вдалині.

— Ви стомились, Аркадію Михайловичу?

— Ні, просто заощаджую сили. Розкажіть, голубе, що діється на білому світі, як трапилась повідь, чи багато наробила шкоди, чи врятовано всіх людей і відкіля ви тут взяли, коли мусили бути в Іркутську?

Хоча мені кортіло розпитати про події у штольні, але довелося поступитися і розповідати першим. Я переказав усе, що знав про причини катастрофи і про план ліквідації поведі. Коли згадав, яке враження справило повідомлення про катастрофу в Іркутську на сесії Наукової ради, Ліда мене перебила:

— Ви теж були на сесії? Розкажіть, як вона проходила.

Я знав, що саме її цікавило найбільше, і постарався викласти все якнай докладніше.

Мої слухачі надзвичайно уважно стежили за розповіддю, часто запитуючи про різні деталі.

— Значить, всі проти нього? — тихо спитала Ліда.

— Здається. Кротов хотів виступити на захист Ярослава, але не встиг. З усіх інженерів тільки він, мабуть, цілком підтримує Макаренка. Правда, я знаю ще одного

чоловіка, який без жодних застережень відстоює проект герметизації тунелю.

— Хто це? — поцікавилася Ліда.

— Наш новоявлений палеонтолог.

— Догадов? — в один голос вигукнули Ліда і Тарас.

Але якщо дівчина вигукнула це майже радісно, то у Тараса здивування прозвучало немов застережливо.

— Він тямущий журналіст, — сказав я про Догадова. — Може й не помиляється, коли підтримує проект Макаренка.

Потім я розповів, як летів літаком, і нарешті почав вимагати докладної розповіді про їхні пригоди.

— Ми чули щось схоже на сильний вибух, — почав Аркадій Михайлович. — Декого цей звук трохи здивував, але перші хвилини ніщо не викликало тривоги. Раптом почулися сигнали, спалахнули сині лампочки. Телефоном сповіщали з пункту управління, щоб усі негайно залишили штольню. Треба сказати, що було кілька таких, які побігли дуже швидко. Плигали на вагонетки, що котилися з пороною. Несподівано погасло світло, і вагонетки почали зупинятися. Тоді багатьох людей охопив страх, зчинилася паніка. Наш технік, — професор показав на Гмирю, — весь час переходив з вагонетки на вагонетку і старався заспокоїти людей. Він показав себе непоганим керівником. Скоро знов засвітилася електрика, але під ногами захлюпала вода. Виїмку ми вже перейти не могли. Кинутися вплав ніхто не одважився, побоюючись сильної течії і не знаючи, що робиться в тунелі. Вода прибувала, а ми поволі відступали, поки вона не позаганяла нас на вагонетки та літостати. Настрій був дуже неприємний. Тільки телефонні розмови техніка з центральним управлінням морально підтримували людей. Багато хто кинувся до телефону, але технік залишив це право за собою та двома черговими, що терпеливо мокнуть в телефонних будках.

Професор, очевидно, теж не знав, що телефонний зв'язок між штольнею та "білим світом", як він казав, обірвався.

— Ну, а все інше вам відомо, — закінчив Аркадій Михайлович.

Ми ждали повороту Догадова. Стомлені люди говорили тихо, дехто, трохи заспокоївшись, куняв. Я розумів їх. Адже вони кілька годин перебули оточені з усіх боків водою.

На Аркадія Михайловича боляче було дивитися. Він змарнів, весь його вигляд свідчив про втому. Але старий намагався вдавати, що відчуває себе добре. Тільки навряд чи міг він будь-кого цим обдурити.

Хто справді тримався винятково бадьоро — це Ліда. Дівчина жартувала, про кожного турбувалася, і коли я дивився на неї, мені здавалося, наче я ніколи не бачив 7? хворою, стомленою, до всього байдужою.

— Старого треба обов'язково відрядити з наступною партією, — шепнув я їй.

Вона кивнула головою на знак згоди. Але коли повернувся палеонтолог, нам не вдався наш задум. Аркадій Михайлович категорично заявив, що поїде останнім. Такої самої думки про себе були "Піца, Тарас і я. Признаюся, це мені було тим легше

зробити, що, власне, ніяка небезпека вже не загрожувала. Рятувальна експедиція верталася в тунель вдруге, а ми залишалися на літостаті.

— Скажіть, будь ласка, — звернувся до мене професор, — ви Томазяна в Іркутську не зустрічали? Пам'ятаєте слідчого?

— Зустрічав.

Вимовивши це слово, я відразу згадав про лист, одержаний слідчим перед від'їздом з готелю. Тоді мені вдалося в око, що адреса на конверті написана наче знайомим почерком, а зараз здалося, ніби той почерк належав Аркадію Михайловичу.

— Давно? — поцікавився професор.

— Вчора, перед тим як вилітав сюди. Він був на засіданні Ради. А що?

— Нічого, — відповів, чомусь ніяковіючи, старий. — Нічого... Просто згадав.

Тепер мене пройняла певність, що спішного листа прислав слідчому професор Довгалюк. Чому ж Томазян нічого не сказав мені про зміст цього листа і чому він раптом відмовився летіти? Невже злякався? Якщо це так, то мій політ деякою мірою можна вважати за геройство.

Ліда знов розпитувала про сесію, про доповідь Макаренка і виступи членів Ради. Вона вимагала від мене мало не стенографічного звіту, але я, звичайно, не був здатний на це і, відчувши, що вже починаю дещо вигадувати, постарався перевести розмову на інше.

Вдалині з'явилися рухливі вогники: то наближалися плоти, щоб забрати останню партію. До нас підійшов технік Гмиря. Він був чимось збуджений.

— Телефон працює! — гукнув він, звертаючись до мене.

— Як працює? — здивувався Аркадій Михайлович.

— Пробачте, але години зо три до прибуття плотів телефонний зв'язок був перерваний.

— І ви мені не сказали? — з докором промовив професор. — Невже ж ви думали, що я злякаюсь?

— Пробачте... Лідіє Дмитрівно, вас просить до телефону Макаренко.

Ліда спалахнула, немов її обличчя охопила пожежа, і, відчувши це, нахилилася, щоб сховати його в тінь.

— Іду, — сказала вона і стрибнула з літостата.

— Дозвольте вас провести, — вихопилося у мене.

— Не треба, — відповіла дівчина і, наче побоюючись, що її хтось затримає, скоренько побрела у воді.

— Ви даремне на мене сердитесь, — звернувся технік до професора, — я про це нікому не говорив. Таємницю знали лише чергові біля телефонів. Я змушений був так вчинити і вигадувати свої розмови по телефону. Ви ж самі бачили, як це морально підтримувало людей.

— Ні, я не серджусь. Ви молодець. Охоче потисну вам, голубе, обидві руки.

Тепер до нас припливло лише два плоти. Догадова не було. Він, забравши тих, хто не міг іти водою, рушив третім плотом до виходу з шахти, прикріпившись на буксир до

танкохода. Прибуття лише двох плотів змінювало наше становище. Невелика група мусила залишитися в штольні, дожидаючи наступного рейсу нашого "флоту".

Технік Гмиря, бригадир машиністів на літостатах Набокін та я безперечно залишалися. На це саме претендували Тарас і Аркадій Михайлович. Після короткої суперечки вони погодилися їхати.

На плотах ще залишалось місце для двох людей. Гмиря наказав узяти Ліду Шелемеху та одного з вартових біля телефонної будки.

Плоти відійшли від літостата. Вони затрималися біля телефонних будок і забрали вартових. Ліда чомусь не сіла на пліт. Це нас здивувало.

— Уперта баришня, — незадоволено промовив Гмиря. — Хоче-таки останньою відціля вибратися.

Ліда, поговоривши телефоном, повернулася на літостат. Гмиря подивився на неї, похитав головою, але нічого не сказав.

Тепер нам стало досить просторо, можна було зручно розміститися в кабінках і спокійно дождатися паромників, як Гмиря називав наших плотарів.

На цей раз сиділи дуже довго. Зморені технік і бригадир задрімали.

— Може, і ви поспите? — спитав я Ліду.

— Ні, я втоми не почуваю. Зате як вийду на поверхню, то, мабуть, одразу впаду. Мене пробирає якийсь нервовий дріж.

— Може, ви змерзли?

— Не думаю. На мені гумовий костюм. До того ж тут душно. Ви відчуваєте, як повітря насичене парою?

Ми довго сиділи мовчки. Годинник показував, що за нами мусять ось-ось припливти, але жоден плавучий вогник не з'являвся. Гнітюча, непорушна тиша панувала навколо. Вдалині світилися сині й червоні вогники.

Примружуючи очі, Ліда дивилася на ті вогники, мов на далекі зорі, і, мабуть, заколисувала себе думками.

Раптом ми обоє здригнулися. Гмиря, що спав дуже чуйно, враз прокинувся. Десь далеко гримнув вибух, за ним другий, під склепінням нашої печери покотилася оглушлива луна.

Що це могло бути?

— Ви пригадуєте? — несміливо вимовила Ліда, дивлячись на техніка.

— Щось подібне ми чули, коли сталася катастрофа, — відповів він. — Тільки тоді не так голосно.

Знов над підземним озером-штольнею запанувала тривожна тиша.

19. СМЕРТЕЛЬНА НЕБЕЗПЕКА

Бригадир все ще спав. Неборака так стомився, що, мабуть, тільки постріл над вухом збудив би його. Ми не хотіли його тривожити, самі ще не знаючи, в чім річ. Хай спить.

Але що то могло бути?

Як і раніш, навколо панувала тиша, плоти, яких ми ждали, не з'являлися. Моїм товаришам вибух нагадував прорив шлюзів, що стався учора ввечері.

Може, щось подібне трапилося знов?

Гмиря нахилився над водою і став прислухатися. Він так напружено слухав, що ми з Лідою не могли не зробити того самого. Вода далеко кращий провідник звуку, ніж повітря. Чи не викриє вода нам чогось? І справді, ми почули якийсь віддалений шум, безперервний і глухий. Але причини його були для нас незрозумілі.

Минуло хвилин з десять, і раптом вода навколо нас злегка захвилювалася. По її чорній поверхні побігли зморшки. Технік уважно стежив за цим і похмуро сказав, що рівень води підвищується. Від цієї звістки на нас наче холодом війнуло. Здогад про нову катастрофу перетворився на певність. Запасні заслінки шлюзів не витримали могутнього напору води з горішнього підземного озера. Скільки там її? Чи не залле нас зовсім? Мабуть, кожного з нас свердлила така думка, але ніхто не висловлював її, не звертався з запитанням до товаришів. Навіщо? Ми твердо знали, що самі не зможемо допомогти собі. А плоти? Але ж де вони й чи припливуть по нас?

Вода тим часом прибувала, і ми, мов зачаровані, дивились, як вона підступає все вище й вище, закриваючи сантиметр за сантиметром корпус лігостата. Бригадир спав, нічого не знаючи. "Чи треба будити його?" мовчки очима питали ми один одного, і знов ніхто нічого не сказав уголос. Здавалося, жах паралізував нас.

— Треба ж сповістити про це по телефону, — раптом сказав Гмиря і поліз у воду, але вода дістала йому до підборіддя, і він не одважився по такій глибині йти до телефонної будки.

— Доведеться пливти, — зауважив я.

— Не вмію, — з прикрістю відповів технік і виліз назад на машину.

Тоді я, нічого не кажучи, роззувся, скинув верхній одяг і плигнув у воду. Технік і Ліда мовчки стежили за мною.

Мені здавалося, що вода стала холодніша. Проте пливти було легко, хоч іноді охоплював страх, що зустрічна велика хвиля залле мене. Допливши до телефонної будки, я побачив, що телефонний апарат уже затоплений. Це мене стурбувало. Але, намагаючись під водою трубку, я зняв її й витяг на поверхню. Хотів стати на ноги і не зміг, бо вода доходила до очей. На плаву, лише впираючись однією ногою у стіну будки, спробував викликати диспетчера. На щастя, телефон ще працював.

— Диспетчер! — кричав я в трубку.

— Що таке? — почувся знайомий голос. — Хто біля телефону?

За другим запитанням я впізнав голос Макаренка.

— Ярославe Васильовичу, я з Північної штольні. Нас заливає. Організуйте допомогу.

— Вас досі не вивезли?

— Ні!

— Скільки вас? Догадов де?

— Четверо. Ліда, технік, бригадир і я. Догадова нема. Вони мусили за нами повернутися.

— Зберігайте спокій, тримайте зв'язок. Зараз висилаю допомогу.

— У нас телефон заливає.

— Не втрачайте надії, — суворо промовив інженер. — Я спускаюсь у шахту.

— Що трапилось?

Але телефон уже мовчав. Я щосили дмухав у трубку, і скоро мені відповів інший голос.

— Північна штольня! Як справи?

— Я говорю, плаваючи.

— З телефонної будки?

— Так. Скажіть, що трапилось, чи будуть нас рятувати?

Мій незнайомий співрозмовник зам'явся, наче не бажаючи щось сказати.

— Інженер Макаренко вже спустився в шахту.

— Скажіть, що трапилось?

— Сильно пішла вода.

— Ми чули немов вибух.

— Прорвало ізоляційну греблю, — нарешті сказав мій співрозмовник. — Але ви там не зчиняйте паніки.

— А де човни?

— Човни?

Він знов не відповів одразу і цим посилив мою тривогу.

— Човни спустили в шахту.

В ту ж мить я почув у телефон якийсь шепіт. Це шепотів мій співрозмовник або хтось інший тихо говорив йому. Мені здалося, що я розібрав слова: "їх становище..." і одночасно ніби вловив стримуване схлипування.

Мене раптом пройняв якийсь внутрішній холод. Хотів крикнути в трубку, але не зміг. Аж ось почувся мужній, знайомий голос Кротова.

— Північна! — гукав він.

— Слухаю, — ослабим голосом відповів я.

— Хто це?

— Я, Кайдаш.

— Макаренко послав робітників перевірити електро-будку, що передає струм у Північну штольню. Можливо пощастить дати вам струм. Скажіть бригадирові, нехай спробує зрушити літостат і пробивається до виїмки.

— Слухаю. Розмовляти більше не можу, — відповів я, втрачаючи силу. — Телефонний зв'язок припиняємо. Прощайте!

Коли вимовляв це, голос у мене затремтів. Здалося, що хтось у відповідь мені ледве чутно прошепотів: "Прощайте!" Але його перебив сердитий голос Кротова:

— До побачення!

Я кинув телефонну будку і, вибиваючись із сил, поплив до літостата. Мене там нетерпляче ждали. Бригадир Набокін уже не спав, він стояв між техніком та дівчиною і вражав своїм спокоєм та досить байдужим виглядом.

— Як ся маєте? — першим спитав він мене і навіть розсердив цим запитанням.

Але, як це часто зі мною трапляється, я змінив своє ставлення, до нього, бо відчув у цьому бригадирові людину, що дуже серйозно зважає обставини, але може пожартувати в хвилину смертельної небезпеки.

— Послали допомогу, — відповів я, вилазячи на літостат.

Тепер було неважко зробити, бо вода лише сантиметрів на два стояла нижче майданчика, який ми називали капітанською палубою.

— Що трапилось? — спитала Ліда.

— Греблю якусь прорвало...

І я пожалкував за свої слова: так злякано глянув на мене Гмиря.

— Греблю? — хрипко перепитав він мене.

Очевидно, це загрожувало великою небезпекою, але сам я не знав, що то за гребля і де вона.

— Макаренко спустився в шахту і обіцяв нас врятувати. А вам, — я звернувся до бригадира, — наказано приготувати літостат і, коли налагодять подачу електроенергії, пересунутися ближче до виїмки.

— Хай подають. Тільки досі нічого у них не виходило. Зараз включу мотори.

Машиніст поліз у кабінку управління. Вода вже доходила до капітанської палуби, і ледве помітний струмок побіг під ноги.

— Що це за гребля? — спитав я Гмирю.

— Ізоляційна гребля. Вона мала захищати штольню і тунель від підземної ріки, яку виводили з озера.

— Це дуже небезпечно?

— Шлюз можна ще закрити, а прорвану греблю не залатаєш. Вся вода з озера повинна витекти сюди.

— Але нас обіцяють врятувати.

— Якщо встигнуть.

Після цього запанувала мовчанка. Кожен думав свою думку, шукаючи виходу із скрутного становища, але ніхто, звичайно, нічого знайти не міг. У мене майнула була думка спробувати пропливти штольню і тунель до вихідного ліфта. Може, я і доплив би, але як же товариші?..

А вода прибувала, вода доходила нам уже до литок. В цей час з кабіни управління виліз бригадир.

— Слухайте, хлопчики, — посміхаючись, звернувся він до нас, — до мене вже вода просочується.

Ми ждали, що він казатиме далі.

— Мотори поки що не працюють. Але мені треба там сидіти, може ж таки подадуть електроенергію. Отож я хочу замкнутися по-справжньому. Кабіна зачиняється герметично, тільки повітря там вистачить не більше як на годину. Ви лізьте наверх, там є дві висувні драбинки, ще на півметра підійметесь. Хоча мене вкриє водою, я все ж потім вискочу. Тут є трубка. В крайньому разі ви зможете гукнути в неї, але її скоро zalиватиме водою. Щоб знати, чи ми живі, будемо перестукуватися. Коли треба буде

зупинити літостат, — може, він піде, — то стукайте ногами. Якщо буде допомога, то хай один постукає разів десять, раз у раз, я тоді вилізу.

Він свідомо йшов на небезпеку загинути першим, але ми нічого не сказали. Адже різниця лише в якихось півгодині-годині.

Машиніст сховався в кабіні, щільно закриваючись там, а ми полізли наверх і розмістилися на висувних драбинках. На одній драбинці влаштувалися Ліда і я, а на другій, метрів за шість далі, — Гмиря.

Вода затопила задрааний люк, що вів до кабіни машиніста. Тепер ми були з ним роз'єднані. Тільки трубка-телефон ще на палець підіймалася над водою, і Гмиря час од часу користався нею, щоб сказати машиністові кілька слів. Ще десять-п'ятнадцять хвилин, і технік закрив трубку, бо вода майже зрівнялася з її краями.

І коли припинився всякий зв'язок з машиністом, літостат несподівано задрижав, заворушився. Значить, електрики добилися успіху.

Повільно, навряд чи скорше за черепаху, повертався і повз підземний корабель. Надія на порятунок, що вже була згасла, знову спалахнула. Перемагаючи потік, літостат повернувся і посунув в напрямку до тунелю. Лампочки, що світилися в тунелі, давали нам змогу орієнтуватися. Але як орієнтувався машиніст, перебуваючи під водою?

Скоро ми відчули, що літостат наткнувся на якусь перешкоду. Мабуть, то були вагонетки. Потужна машина із скреготом повернула трохи і знов посунула далі. Вода підіймалася все вище й вище, і мене тривожила думка, чи зможемо ми добратися хоча б до виїмки, чи не спинить нас повідь раніше?

Але щось інше зупинило літостат. Він наче спотикнувся і раптом перестав рухатися. Змовкло глухе гудіння електромоторів. Навколо заспокоювалася розбурхана могутньою машиною вода. Ми не знали, що сталося, але догадувалися: мабуть, знов припинилася подача електроенергії.

— Більше ніж півдороги пройшли, — гукнув до нас Гмиря. — Коли б сильніше освітлення, вже видно було б виїмку і поворот до тунелю.

Після того, як з нього спала відповідальність за життя багатьох людей, технік немов розмагнітився. Зникла твердість, яку я спостерігав у нього перші години мого перебування в Північній штольні. Більше він нічого не говорив і, здавалося, почав куняти на своїй драбинці.

Знов запанувала тиша. Вже навіть не чути шуму води, хоча рівень підземного озера підвищувався тими ж темпами.

Час од часу я або Ліда стукали ногами по літостату, і у відповідь долиняло ледве чутне постукування. Машиніст сповіщав, що він ще живий. Але мій годинник показував, що запас повітря в кабіні кінчався.

— Може, вже йому час виходити? — спитала Ліда.

Справді, машиніст просидів у своєму закамарку вже понад годину. Запас кисню мусить вичерпатися. Людина ще дише, але, мабуть, відчуває кволість, запаморочення. Машиніст мусить вийти, хоча над ним води вже більше ніж на метр. Тільки одчинить

люк, як вона з силою рине туди і може задавити машиніста раніш, ніж він вилізе. Хотілося постукати, щоб вилазив, але не вистачало сили волі дати сигнал, який мусив покликати його на смертельно-ризикований вчинок. Однак вода підіймалась, і з кожною хвилиною вийти йому буде важче. Ми порадилися, що робити, і врешті прийшли до висновку: викликати машиніста на поверхню. Навіть коли прибуде допомога, якої ми досі сподіваємось, небезпека при виході з кабіни не зменшиться.

— Стукайте, — каже мені Гмиря, бо я знаходжусь майже над кабіною.

Починаю стукати. Раз, два, три... сім... десять... Зупиняюсь, слухаю. Глухо доносяться удари у відповідь. Він нас почув і зрозумів.

Тепер треба приготуватися, щоб кожному миті подати машиністові допомогу. Вирішую, коли перший удар води зіб'є його з ніг, пірнути і спробувати витягти. Ця думка одразу викликала надію, що машиніста врятуємо. Вода залле кабінку і швидко заспокоїться. Навіть якщо він захлинется, я витягну його на поверхню, і ми його відкачаємо.

Дверцята люка зроблені так, що їх можна відчиняти і вверх і вниз. Це добре, бо коли відчиняти вверх, то він не подужав би тиску води. Та, мабуть, і ми всі разом не відкрили б тоді цієї заслінки.

Ми враз відчули, як дверцята впали всередину, бо вода біля нас завирувала, на ній з'явилися бульбашки. Але машиніст не показувався.

Напружившись, я ждав, коли вода заспокоїться, щоб пірнути. Ліда знала про мій задум і стежила за мною. Скільки минуло часу, я не знаю. Мені здалось, що дуже багато. Поверхня води майже заспокоїлась, я набрав повні груди повітря і хотів уже пірнати, коли раптом дівчина стримала мене.

З води показалаась голова, обмотана якимсь ганчір'ям. Я схопив машиніста і потяг його до драбинки, а Ліда, нахилившись, почала розмотувати голову. Це було не легко зробити, бо він, мабуть, "герметично" замотав її. Машиніст пручався, дригав ногами, але сам не міг зняти пов'язки. Відчувалося, що він задихається. Нарешті нам вдалося звільнити його. Він огорнув голову прогумованим плащем, які носили робітники на літостатах, коли працювали у мокрих місцях.

Врятований важко дихав, глибоко набираючи повітря. Спочатку він дивився очманіло, нічого не говорив і лише міцно стискав залізні щаблі драбинки.

В цей момент ми всі забули про небезпеку, що загрожувала нам. Почуття перемоги підносило настрій, притуплювало жах навислої над нами смерті.

Нарешті машиніст оддыхався і, ледве посміхаючись, сказав:

— Ну, думав — серце лопне. — Потім помовчав, озирнувся навколо і додав: — Самі?

Вій розповів, що останні хвилини перебування в кабіні були надзвичайно важкі. Гуло в голові, відчувалася слабкість. Все ж він намагався сидіти там якомога довше, сподіваючись, що електромотори знов запрацюють. Але коли почув сигнал, то вирішив, не гаючи часу, вилазити. А щоб не захлинутися, обмотав голову плащем, щільно обв'язавши його навколо шиї. Це захищало від води і давало змогу якийсь час дихати тим повітрям, що залишалося в складках плаща. Помацки відкрив люк і впустив у

кабіну воду. Перший удар її прийняв у плече, але вдержався на ногах. Як тільки відчув, що кабінка наповнилась водою, поліз у люк. Але коли сплив, то почав втрачати силу, бо дихати вже не було чим. Без нашої допомоги він не зміг би розмотати плаща навколо голови. Хоча тепер почував квалість і втратив попередню рухливість, але, здається, зовсім не втрачав надії.

Трохи посидівши біля нас і відпочивши, машиніст перебрався до техника.

— Ти чого киснеш? — долетів до нас його голос.

Гмиря нічого не відповів.

— Стежиш, як вода прибуває? Скільки сантиметрів на хвилину?

Треба сказати, що останні хвилини, рятуючи машиніста, ми за цим не стежили. А тепер, оглянувшись, переконалися, що вода вже перестала прибувати. У всякому разі за ці п'ятнадцять хвилин не було помітно зміни її рівня.

20. СВІТЛО ГАСНЕ

Безконечно довго тягнеться час. Нервові напруження і виснажливе очікування, здається, пересилують надію на порятунок. Навколо нас, як і раніш, темна вода. Ми ледве вміщуємось на маленьких драбинках, що нагадують сідала для курей. Ми вже нездатні навіть на розмови. Ліда здригається і, здається, ось-ось впаде. Але моя рука вчасно втримує дівчину. Її змагає сон. Вдається умовити помінятися місцями так, щоб вона могла покласти голову мені на коліна і задрімати. Дівчина погоджується на пропозицію, але ставить вимогу:

— Через півгодини збудите мене, і тоді ви спатимете.

— Добре, — відповідаю я, обіймаю її лівою рукою, щоб не впала, а правою з усієї сили щипаю себе за вухо, за щоку, бо сам відчуваю, що от-от засну.

От вона спить, і це сповнює мене радістю. Хай висипається. Через півгодини я її не розбуджу. Сидітиму отак, поки вистачить сил, обірву собі вуха, вискубу волосся на голові, але не засну. Наші сусіди дивляться на нас і лаштуються зробити, як ми. До мене долітає їхнє сперечання, кому раніш спати. Кожен поступається своєю чергою. Перемагає машиніст. Він сідає на верхньому щаблі, техник спускає ноги в воду і кладе голову на коліна машиністові. Поглядаю на годинник і переконуюся, що ці люди перебувають у шахті вже понад тридцять годин. Та й я тут близько двадцяти годин. А скільки ж іще доведеться перебути на цих курячих сідалах?

Дивлюся на Ліду. Стомлена, змучена, але яка вона все-таки прекрасна. Білі кучері вибилися з-під шкіряного капелюшка і спадають на рівне, без жодної зморшки чоло, довгі вії прикрили очі, маленьке, наче виточене з слонової кості вушко, трохи забруднене грязюкою, так мило дивиться на мене. Я відчуваю приплив батьківської ніжності до неї, а одночасно й заздрість до... важко сказати до кого: до Макаренка чи до Барабаша. Я так і не знаю, кого з них любить ця дівчина?

Згадав першу зустріч над морем, тоді, вночі, коли я лише чув її. Згадалася темрява на Приморському бульварі і гуркіт прибійних хвиль.

Але що таке? Сутінки в тунелі починають згущатися. Сині й червоні лампочки тьмяніють, світяться, немов іскорки, і раптом гаснуть зовсім. Могильна темрява і тиша

оточують нас. Я сиджу, мов закам'янілий. Машиніст теж не вимовляє жодного слова. Розумію його: він боїться будити техніка так само, як я Ліду. Здається, коли б не сонна дівчина біля мене, я закричав би зі страху. Обережно підіймаю її і, як маленьку, беру на руки. Не знаю, відкіля взялася ця сила, але міцно тримаю свою ношу, охоплений турботою лише про неї.

Обплутую ногами шаблі драбинки, щоб не впасти, і напружено вдивляюся в темряву, ждучи, чи не з'являться там рятівні вогники. Лле нічого немає. Тільки від напруження іноді щось заблищить в очах і враз зникне.

Чую, як машиніст збудив Гмирю, як той ледве не впав у воду, а потім гукнув мені кілька слів, запевняючи, що придумав, як усім заснути. Для цього він радив прив'язатися до драбинки.

Я відповідаю йому не дуже голосно, щоб не збудити Ліду, дякую за пораду.

Здається, вони скоро заснули там, прив'язавшись своїми пасками.

Я думаю про те, що коли нам доведеться загинути, то найкраще зустріти смерть заснувши. Але сон, що так знемагав мене, зник. Мені, мабуть, судилося вартувати в цій глибокій, страшній могилі.

Фосфоризований циферблат годинника показував, що час тягнеться неймовірно повільно. Щоб якось розважитись, пробував лічити секунди, ставлячи завдання долічити до п'ятисот або до тисячі. Збивався і починав знову. Знову збивався і тоді починав відновлювати в пам'яті вірші улюблених поетів. За віршами йшли казки. Тільки нічого до кінця довести не міг. Думки якось стрибали і часто повертались до того, що зараз робиться на поверхні, де Макаренко, Кротов, Догадов, Аркадій Михайлович, Тарас. Згадав Томазяна. Може, він сьогодні або завтра прилетить сюди і вже не застане свого Ватсона.

І несподівано згадав одну річ, що пояснила мені, чому нас не врятували і... мабуть, не врятують. Щоб дістатися з підземного вокзалу до Північної штольні, треба йти тунелем. Висота тунелю, порівнюючи з висотою інших підземель, значно менша. В тунелі літостат цією драбинкою, що ми на ній сидимо, торкатиметься стелі. Значить, тунель майже доверху заповнила вода, в ньому не зможуть пропливти ні човни, ні плоті. Якщо навіть припустити, що вода з підземного озера вся вийшла і рівень її в штольні не підійматиметься, то сюди ніхто не зможе пройти, поки з тунелю не відкачають хоча б частину води або не випустять її в море, пробивши ті перегородки, які ще розділяють Забайкальський та Далекосхідний сектори Глибинного шляху. Значить, ми приречені на довгочасне перебування в цьому склепі без їжі, без можливості нормально поспати й відпочити. Перспектива не з приємних. Коли б хоч світло було.

Раптом проснулась Ліда. Вона повернула голову, спробувала підвестися і злякано спитала:

— Що це?

— Виспались? — і собі спитав я, відчуваючи, як важко відповісти на її запитання.

— Де ми?

— Досі в Північній штольні.

— А чого темно?

— Електрика щось... погасли лампочки.

Нарешті вона отямилась і згадала те, що, мабуть, видалося жахливим сном. Як хотілося, щоб це справді був лише сон! Але то була страшна дійсність.

— А де машиніст і технік?

— Вони сплять, поприв'язувавшись до драбинки.

— Ви правду кажете?

В голосі її бриніла тривога.

-Правду.

— Їх можна покликати?

— Можна. Ви хочете, щоб я збудив їх?

— Ні, ні...

Вона вимовила це нерішуче, гадаючи, мабуть, що наші товариші загинули.

— Запевняю вас... Можна гукнути...

— Не треба. Не будіть. Тепер поміняємось місцями. Ви спіть. Я триматиму вас.

— Ми можемо зробити так, як вони. Прив'яжемося. Буде спокійніше, і спатимемо обоє. Хоч сон у мене зник.

— А ви хотіли спати? Чому ж ви мене не розбудили?

— Це було недовго. І ви так солодко спали...

Ліда замовкла. Я хотів розвіяти її сумні думки, але не знав, як обминути те, про що ми думали. Незважаючи на темряву, ми краще вмостилися на своїх місцях, і я прив'язав її, а потім себе до щаблів.

— Ярослав сказав, що спускається нам на допомогу?

— Так. Він, напевне, вже десь близько і щось робить, щоб пробратися сюди човном.

— Чому ж так довго його нема?

— Тепер сюди важко пробратися. Може, нам доведеться провести тут більше доби, поки наспіє допомога.

Я пояснив їй, що зараз затоплення, мабуть, не загрожує нам: вода перестала прибувати, — отже, все горішнє озеро витекло в тунель.

— Слухайте, — раптом зляканим голосом вимовила Ліда, — вони до нас не прийдуть.

— Чому?

Трапилося те, чого я так боявся: дівчина згадала висоту тунелю і збагнула безнадійність нашого становища. Мої вигадки не могли обманути її.

— Але ж вони швидко випустять воду з тунелю, — сказав я і знову нагадав Ліді про план прориву перемичок між секторами.

— На це потрібно багато днів. Ми стільки тут не витримаємо.

Після того вона знов довго мовчала і тільки хвилини через двадцять спитала:

— Чи є у вас сірники, папір та олівець?

— Є блокнот і авторучка, але сірників нема. Навіщо вам?

— Я хотіла б написати листа. Його колись знайдуть.

— Не говоріть так. Цього не буде.

Мабуть, мій голос звучав не дуже твердо, бо вона пошепки відповіла:

— Ви самі не вірите в можливість порятунку... Звичайно, ми будемо чіплятися за життя до останньої хвилини. Та це ще не порятунок.

Я почав докладно розповідати їй про найнеймовірніші пригоди, коли врятування людини було подібне до чуда. Ліда мовчала, і я не міг угадати, як впливають на неї мої слова.

Згодом вона заговорила з почуттям смутку й нерішучості:

— Ви витривалий. Може, вам пощастить вижити...

— Лідіє Дмитрівно!

— Не перебивайте. Ви можете звати мене просто Лідою. Так буде коротше. Тільки слухайте. Те, що ви зараз почуєте, ви повинні пам'ятати лише в тому випадку, коли я загину. Якщо ж залишуся живою, ви забудете нашу розмову. Так?

Я мовчав. Вона зрозуміла, що це знак моєї згоди, і мовила далі:

— Коли побачите Ярослава, скажете йому, що я його дуже любила. Нехай він не ревнує мене до Юрка. Юрко дуже хороший, і, мабуть, рідко хто любить сильніше, ніж він. Своє життя Юрко присвятив мені. Іноді я вірила, що люблю його, часто запевняла себе в цьому. Але ніколи не могла позбутися думки про Ярослава і завжди мріяла про нього. Він сам відмовився від мене. І запевняв, що робить це заради мене, бо вірить, що Юрко врятує, що Юрко все зробить, щоб вилікувати мене. Може, він говорив це щиро... Але я відчувала інше: більше, ніж мене, він любив свої химерні проекти, фантастичні задуми, яким підкоряв своє життя, перед якими мусило поступатися особисте щастя. Що ж... він домігся свого... — гірко прошепотіла вона.

— Лідо, ви справді думаєте так про Ярослава?

— Це ж людина, яка горить в полум'ї єдиної пристрасті. Коли він зустрів мене, він завагався... Я певна, що він довго боровся із своїм почуттям... Врешті любов була переможена. Мені так хотілося зустрітися з ним і не розлучатися. Наші зустрічі були такі короткі, рідкі і такі болюче щасливі. Скажіть, що, вмираючи, я думала про нього... Може, цього і не треба, тільки я хочу, щоб він знав про моє кохання... Скажете і забудьте про нашу розмову. Хай це буде лише його таємниця.

Я слухав і думав, що Ліда, мабуть, теж помиляється щодо Ярослава. Я думав про таємничість, що оточувала цього інженера. Безперечно, він теж любив Ліду, але чи тільки його проекти стояли на перешкоді кохання, чи не було правди в словах інженера Опока і академіка Револа, коли вони говорили про свідомий злочин? Хіба це не могло стати тим, що примусило його відмовитися від Ліди? Але що могло штовхнути цю людину на злочин, заради якого вона калічила собі життя? Чому він примушував себе так посилено працювати і жити аскетом? Ні, я плутався і нічого не розумів. Ні я, ні Ліда — ми обоє не знаємо Ярослава Макаренка.

— Ви перекажете йому те, про що я вас просила?

— Лідо, я вже забув усе, що ви мені сказали, бо певен, що ви самі незабаром

розмовлятимете з Ярославом. Тільки — пробачте, що я втручаюсь у ваші справи, — мені здається, ви надто важко й боляче сприйняли романтичні відносини між вами і Макаренком. Коли вийдемо звідси й побачимо над собою сонце, ви думатимете інакше.

— Ви хочете сказати, що я помиляюсь? Ні. Боюсь, що ви перебуваєте під впливом тих розмов, які зараз точаться навколо Ярослава. Мені самій іноді дивна його поведінка. Але ви знаєте Стася, мого брата. Він безмежно вірить у Ярослава. Ми з ним майже ніколи не говоримо на цю тему, але я знаю це.

Так, Станіслав Шелемеха — це третя людина, яка вірить Макаренкові. Кротов, Догадов і Шелемеха. Тільки останні двоє нічого не розуміють у тих складних питаннях техніки, про які всі інженери сперечаються з Макаренком.

— Це було б страшно... — раптом прошепотіла Ліда. — Тоді краще не виходити звідси.

І в цих словах, мені здалося, прозвучало захитане довір'я до того, кого вона любила. Від цих слів у мене стиснулося серце.

Раптом почувся гуркіт, під нами задрижав літостат. Наші сусіди прокинулись і загукали до нас.

Десь там, за межами цього темного, затопленого простору, електромонтери налагодили подачу струму. Машиніст залишив мотори включеними, і тепер літостат враз заворушився. Що буде далі? Спершу ми не розуміли, якою небезпекою це загрожує нам, і навіть зраділи, відчувши турботи тих, хто десь дбає про наше врятування. Але коли машина повільно рушила з місця і ми зрозуміли, куди вона піде, відчай охопив нас. Літостат, спрямований на вихід із штольні, дійде до виїмки і там, занурившись, потопить своїх пасажирів.

Гуділи занурені у воду мотори, повільно повз оточений темрявою літостат, і, охоплені чеканням катастрофи, ми слухали те гудіння, вдивлялися в безпросвітну темряву.

Машиніст загукав до мене й Ліди, щоб ми кричали, а він спробує, орієнтуючись на той крик, допливти до нас. Ми не знали, для чого це, але зважили на його прохання. Розуміється, коли б літостат ішов швидше, то його намір кінчився б оумко. Але повільність руху машини дала Набокіну можливість підпливти до нас. Він виклав свій план: пірнути, розшукати розчинений люк до кабіни управління, пролізти туди й виключити мотори. Задум сміливий, але навряд чи можна його здійснити. Машиніст пробував це зробити. Кілька разів він пірнав, шукаючи люк, а за третім чи четвертим разом таки знайшов, але влізти в кабіну не зміг, бо йому не вистачало повітря. Раз за разом він повторював свої спроби і кожного разу впливав, важко дихаючи. Ми не бачили його і, лише коли він подавав голос, довідувалися про появу його на поверхні. Нарешті, зовсім стоїмившись, він попросив нас гукнути і підплив до мене.

Саме коли я відчув руку машиніста біля себе, літостат раптом зупинився, наскочивши на якусь перепону. Можливо, він зійшов з рівного шляху і вперся в одну з велетенських колон або в стіну штольні. Здавалося, ніби машина, зупинившись, кренула, але все-таки намагалась просунутись уперед. Раптом вона зсунулась набік і

рушила далі.

Ще кілька разів повторювалося те саме, кілька разів нам здавалося, що літостат зупиняється, бо далі його не пустить стіна чи колона, але кожного разу помилялися. Машина сповзала вбік і продовжувала свій переможний поступ.

Ми вже майже не розмовляли, ждучи кінця. Машиніст знов пірнав, намагаючись пробратися в кабінку. Нарешті, остаточно переконавшись в неможливості здійснити свій задум, він притулився біля нас, наче збираючись добре відпочити і після того пошукати ще якогось виходу із скрутного становища. Технік мовчав, на запитання відповідав тихо і якось неохоче. Мабуть, його охопило почуття цілковитої байдужості.

Коли ж почнеться заглиблення?

Мабуть, кожен з нас не раз звертався до себе з таким запитанням. І ось, немов у відповідь на це, ми почули, як нам почало заливати ноги. Вода швидко підіймалася все вище й вище. Ліда міцно стиснула мою руку, ждучи підтримки чи підбадьорюючого слова, але хвилювання стиснуло мені горло. В цей момент я почув, як тихо, шепочучи собі під ніс, лається машиніст. Не знаю, як це сталося, тільки десь зникло моє хвилювання, і я крикнув, правда, якимось чужим, не своїм голосом:

— Мужність, товариші! Мужність!

Неймовірний спокій відчувався в голосі техника, що відповів відкілясь здаля:

— Прощайте, товариші!

Ліда ще міцніше стиснула мені руку. Машиніст перестав лаятися і обняв нас обох. Вода доходила до пліч.

Важко сказати, скільки ще хвилин залишалося нам жити. Мабуть, дуже небагато. Коли... наче гострим лезом, торкнулася надія кожного з нас. Вдалині блимнув вогник... Один, другий... два рухливих вогники. І разом, не змовляючись, ми закричали. Я не пам'ятаю, що ми кричали. Мабуть, кожен по-своєму кликав на допомогу.

Ніхто не відповідав, але вогники миготіли, немов хтось подавав якісь знаки. Ми вже знали напевне, що то не лампочки, які випадково засвітилися. Ні, ті вогники були в руках людей, що несподівано з'явилися перед входом до штольні.

— Розв'язуйтеся, — штовхнув мене машиніст.

Справді, це треба було зробити якомога швидше, бо вода доходила нам по шию, а ми з Лідою залишалися прив'язаними до драбини.

— Гмиря, одв'язуйтеся! — крикнув Набокін технікові і кинувся йому на допомогу, бо той не вмів плавати.

Я мерщій заходився одв'язувати себе і Ліду. Але це було нелегко. Ще б трохи, і ми не змогли б уже розв'язатися, бо й так доводилося занурюватися у воду.

Вогники наближалися, та ще швидше йшов на глибину літостат. Нам довелося лишити його і кинутися вплав. Дівчина трохи вміла плавати, і її неважко було підтримувати. Але машиністові, я чув по голосах трохи далі, нелегко було з техніком. Той, мов камінь, тяг свого рятівника донизу. Тоді я покинув Ліду і поспішив до машиніста. Незважаючи на темряву, швидко знайшов їх. Крім голосу, допомагали орієнтуватися також вогники, що почали швидко наближатися до нас.

Добре пам'ятаю той момент, коли на дивній споруді з дощок та гумових куль підпливали до нас двоє людей. Вони гукали, потім кинули рятувні пояси. Я впізнав у тих людях Макаренка і Догадова. Ще чув крик Ліди, яка потопала, і бачив, як у воду на допомогу їй кинувся Догадов, що знаходився ближче до неї.

Потім разом з іншими я опинився на тій плавучій споруді. Макаренко витяг Ліду, яку підтримував у воді Догадов.

Нас повезли туди, де світилися інші вогники. Там на трохи краще обладнаному човні ми побачили двох водолазів. Ще чимало часу минуло, поки нас по одному, надівши на голову водолазну маску, проводили під водою в тунелі.

Все промайнуло, як сон. Знаю, що неймовірна втома іноді порушувалася винятковою радістю, що залишився живий. Немов у тумані постають тепер у спогадах ті події й товариші, врятовані разом зі мною.

Нас внесли на руках у кабінку ліфта, що тепер стояв значно вище: а після того, як підняли на поверхню, так само на руках винесли з кабіни.

21. ЗБОРИ В ЇДАЛЬНІ

Це відбулося другого дня після того, як нас врятували.

В їдальні маленького готелю дев'яност двадцять п'ятої шахти зібралося кілька друзів, щоб поговорити з тими, кого врятували останніми. Як водиться в таких випадках, тут же був і лікар. Спершу він шумно заперечував проти багатолюдних зборів, а коли ми довели йому, що вже відпочили, він усе ж таки не відходив од нас ні на крок, спостерігаючи за нашою поведінкою. А ми таки справді непогано відпочили. Про це свідчив наш величезний апетит, що з'явився після міцного сну. Потреба задовольнити вовчий голод і була причиною того, що місцем зустрічі з друзями ми обрали їдальню.

Тут було затишно й приємно. Звичайно цим готелем користалися лише інженери, які приїжджали на шахту з головного управління будівництва. Все в ньому було пристосоване для того, щоб забезпечити їм можливість спокійно працювати. Два десятки комфортабельно обладнаних кімнат, вітальня, спортивний зал і певний режим, якому підкорялись усі, — все це робило цей готель подібним до невеликого, добре організованого санаторію.

Хоч ми — тобто Ліда, технік Гмиря, машиніст Набокін та я — і запевняли, що почуваємо себе зовсім добре, та насправді це було не зовсім так. Всі ми ще відчували чималу втому, кожний з нас ще потребував відпочинку. Я дивився на моїх товаришів і ясно бачив, що на кожному з них позначилося довгочасне перебування в затопленій штольні. Особливо це відбилося на Ліді. Вона помітно схудла, змарніла, а очі її раз у раз заплющувались: її долала дрімота. І лікар весь час стурбовано поглядав на неї.

Мало змінився машиніст Набокін. До нього повернулася його життєрадісність і енергія. Він жартував і привертав до себе загальну увагу своєю небагатослівною, але дотепною розповіддю про пригоди минулої доби й про те, як він хотів перетворити літостат на підводний човен.

В їдальні поставили м'які крісла. Це перетворювало кімнату на вітальню. Та й наші

гості цікавились не так обідом, як розмовами. Всі столи були присунуті ближче до нас, і ми, таким чином, опинились в міцному колі друзів.

Макаренко пробув з нами лише кілька хвилин. Він спитав, як ми себе почуваємо, розпорядився про наш відпочинок і зник, пообіцявши скоро повернутися. Стан у шахті вимагав його присутності там.

Що робиться під землею, ми не знали. Та скоро до їдальні заскочив Кротов і коротко розказав про те, що найбільше кожного з нас цікавило.

В тунелі поки що ніяких змін. Прискореними темпами тривали роботи у Східній зоні: треба було якнайшвидше пробити перегородку й випустити воду в море.

Повторна катастрофа, яка нам чотирьом мало не коштувала життя, була такою ж несподіваною, як і перша. Але на той час ніхто вже не був таким необачним, як за день перед тим. Тому хоч води прибуло більше, смертельна небезпека загрожувала тільки нам чотирьом. Спершу всім здавалося, що наша справа безнадійна. Тунель затопило майже зовсім, і Догадов з плотарями вже не міг проникнути до штольні. Правда, остання телефонна розмова зо мною навіяла нашим рятівникам невиразну надію, що "може, залишаться жити". Макаренко викликав водолазів і запропонував організувати підводний похід до штольні. Виміри води в тунелі й розрахунки доводили, що штольню не зовсім затопило. Макаренко сам надів скафандр і став на чолі цієї небезпечної експедиції. Водолази мусили йти під водою на велику віддаль і зважати на досить сильну течію, що була в тунелі.

Більше Кротов нічого не міг нам розповісти: він поспішав до шахти, щоб керувати авральними роботами.

Зате Аркадій Михайлович та Тарас, свідки тих подій, змогли доповнити розповідь інженера. Вони майже не виходили з тунелю після того, як стався повторний прорив підземних вод.

— Ми хотіли повернутися до вас, — говорив Тарас. — Та нас не пустили. Ми дуже турбувалися й жалкували, що не zostалися в штольні.

— А чи вам смерті забажалося? — спитав Набокін.

— Чому ж смерті? — здивувався хлопець.

— Шестеро на тих драбинах не всиділи б. Хтось із нас неодмінно загинув би.

— Ну, якби ми zostалися, то... ми з Аркадієм Михайловичем щось би вигадали, — так серйозно і впевнено відповів хлопець, що присутні не могли не розсміятися.

Аркадій Михайлович сказав:

— Чули б ви, які суперечки точилися про те, чи можна вас врятувати, чи ні. Половина людей з олівцями в руках весь час підраховувала, який рівень води в штольні. Електрики пройшли тунель по шию в воді і знайшли місце, де порвалися електропроводи. Вони витягли їх і полагодили.

Ми згадали, як несподівано рушив літостат, а Набокін розповів, до чого це призвело б, коли б наші рятівники спізнались хоч би на хвилину.

— А чого ж там проводи порвалися? — поцікавився Гмиря.

— Невідомо, — відповів Тарас. — Електрики говорять, що вони не порвані. Їх або

розрізали ножем, або ж розрубали сокирою.

Я аж підскочив, почувшиї таке.

— Хто ж це зробив?

Але і Тарас, і Аркадій Михайлович тільки розвели руками. Професор при цьому відвів свій погляд убік.

— Коли б електрики того провода не полагодили, — сказав Гмиря, — то, мабуть, нас не врятували б.

— А може, навпаки? — сказав я. — Коли б не чіпали тих проводів, ми не зазнали б такого страху.

Та на мої слова ніхто не звернув уваги.

— Сьогодні вдосвіта, — промовив усезнаючий хлопчина, — рівень води усе ще підвищувався з швидкістю приблизно міліметр на годину.

В цей час до їдальні зайшов Догадов.

Важко сказати, кого з більшою радістю я міг зустріти. Він же, по суті, врятував понад двісті людей з Північної штольні. Саме він врятував в останню мить Ліду Шелемеху. Ще сьогодні ранком в розмові зо мною Кротов натякнув, що Макаренко сповістив Саклатвалу про героїзм та розпорядливість палеонтолога і просив порушити перед урядом клопотання про нагородження його.

Ми, останні четверо врятованих, повставали з своїх місць, щоб привітати відважного палеонтолога. В кімнаті стало шумно.

— Ви не такі хворі, якими я гадав вас побачити, — говорив Догадов, вміщуючись на кріслі серед нас. — Коли й далі так будете поводитися, — жартував він далі, — то лікар напевне пошле вас до тунелю на аврал.

— Ні, — відказав лікар, — через хвилину я накажу розвести їх по кімнатах і забороню протягом двох днів приймати гостей.

— Якщо нам загрожують такими страшними репресіями, — в тому ж жартівливому тоні запропонував я, — то давайте сидіти, не розтуляючи ротів.

Але ми й так поводитися дуже спокійно, бо енергії на бурхливі вияви радості нам надовго не вистачило.

— Я ще не встигла подякувати вам, — звернулась до палеонтолога Ліда. — Пробачте мені й дозвольте потиснути руку за те, що ви зробили.

Догадова схвилювали слова дівчини. Він почав запевняти, що то все дрібниці, на які не варт звертати уваги, що він радий кожного дня робити їй таку послугу, хоч і певний, що навряд чи Лідія Дмитрівна дуже бажає повторення таких ситуацій кожного дня.

Одним словом, усім нам було весело й приємно, як буває людям, які після довгої розлуки або страшної небезпеки потрапляють до товариства своїх найближчих друзів і знають, що небезпека минула й більше не повториться.

І раптом мене вразило обличчя Аркадія Михайловича. Професор дивився на всіх трохи насуплено, немов був чимсь невдоволений. Впало також мені в очі, що Тарас десь зник. Я був повернувся до професора, щоб спитати, куди подівся його секретар, але хлопчина повернувся до їдальні в супроводі Кротова.

Інженер був дуже схвилюваний і навіть не старався цього приховати.

— Товариші, пробачте, що перериваю вашу приємну розмову, — занепокоєно звернувся він до нас, — але становище в тунелі знов несподівано ускладнилось і вимагає негайного втручання енергійних людей. Макаренко і я, обидва ми просимо палеонтолога Догадова прийти нам на допомогу.

Догадов зараз же звівся на рівні ноги.

— Я до ваших послуг.

— А що сталося? — спитала Ліда.

В цю мить Тарас і професор Довгалюк обмінялись незрозумілими для мене поглядами. Здається, вони помітили, що я звернув на них увагу, бо Аркадій Михайлович ще більше нахмурився. Хлопчина ж уп'явся очима в інженера та палеонтолога, прислухаючись до їх розмови.

— В стовбурному ході обвал, — пояснював Кротов. — Треба рятувати ліфтових робітників, які там залишились.

— Так не будемо гаяти часу! — скрикнув Догадов і похапцем рушив до виходу.

За палеонтологом пішов інженер, а за ним кинувся Тарас.

Ми ж сиділи мовчки, приголомшені звісткою про нову катастрофу.

І знов мене здивував Аркадій Михайлович. На нього ніяк не вплинула ця страшна звістка. Він схопився руками за поруччя крісла, подався вперед, ніби готуючись до стрибка, і, не моргаючи, пильно стежив за тими, хто в цю мить виходив з кімнати.

Наступна секунда показала мені, що старий знав більше, ніж будь-хто з нас.

Тільки Догадов відчинив двері і переступив поріг, як Кротов накинувся на нього ззаду і схопив за лікті, намагаючись звалити палеонтолога на підлогу. Хтось схопив Догадова спереду. Там же опинився Тарас. Через мить перед нашими очима скрутився якийсь клубок.

Усі присутні посхоплювалися з сзоїх місць, дехто хотів наблизитися до того клубка, але всіх спинив енергійний оклик Аркадія Михайловича:

— Товариші, спокій!

У відчинені дзері вскочило кілька чоловік, оточили тих, що борюкалися. Серед натовпу я раптом побачив Акопа Томазяна.

Догадов чинив шалений опір. Він був сильний та вправний, — нелегко дісталася перемога тим, хто боровся проти нього. Та вирватися йому не пощастило. Через кілька секунд він лежав, притиснутий до підлоги. І все-таки він крутив головою, люто поглядаючи на своїх противників.

З його кишень витягли маленький пістолет, папери та якісь пластинки. З останніми, за наказом Томазяна, поводитись дуже обережно.

Потім Томазян проголосив:

— Громадянине Догадов, він же Виноградов, він же Гелл, ви арештовані!

Після цього слідчий звернувся до нас:

— Заспокойтесь, громадяни. Людина, яку ви досі вважали чи то за журналіста, чи то за палеонтолога, справді має зовсім іншу професію. Вам не слід також вважати його

за свого рятівника. Ми маємо незаперечні доводи, що саме він викликав вибух у тунелі.

Не важко уявити, яке враження справило все це на нас.

— Дозвольте! — раптом закричав Догадов. — Яке ви маєте право арештовувати мене? Це безпідставно!

— Не треба кричати, громадянине, — спокійно спинив його Томазян. — Зараз вам буде показаний ордер на арешт. А через дві години вам офіційно буде пред'явлено обвинувачення. Тоді й спробуйте висловити свої заперечення проти моїх дій... якщо, звичайно, у вас знайдуться такі заперечення... Заберіть арештованого, — наказав він своїм помічникам.

Догадова вивели.

Томазян, уклонившись нам, теж вийшов. Нічого не розуміючи, ми дивились йому вслід. До Ліди, яка була дуже схвильована цією подією, наблизився Аркадій Михайлович.

— Цей суб'єкт свого часу скинув Тараса з поїзда, — сказав він.

22. РОЗПОВІДЬ СЛІДЧОГО

Я зовсім отетерів від цієї несподіванки.

"Це якась трагічна помилка", — говорив я сам собі.

Першим пориванням моїм було виступити на захист Догадова, докладно розповісти про його героїзм в тунелі під час боротьби з повіддю. Хіба Томазян не міг помилитися?

Але мене обеззброїла заява Аркадія Михайловича. Згадавши поведінку професора і Тараса в штольні, коли ми прибули туди, запитання там про Томазяна і, нарешті, їх презирання перед арештом Догадова, я зрозумів, що вони відіграли в цій справі не останню роль. Ясно, що лист, якого Томазян одержав перед моїм від'їздом з Іркутська, був від Довгалюка і розповідав про Догадова. Можливо, саме тому цей лист спричинився до того, що Томазян в останню хвилину відмовився летіти зо мною.

Підозрювати Догадова в такому злочині? Це не вкладалося в моїй голові. Я перебрав у пам'яті всі наші зустрічі, розмови і не міг згадати нічого підозрілого. Єдине, що мене дивувало, це та запальність, з якою він завжди обстоював Макаренка. Але це ніяк не здавалося мені провиною. Адже Шелемеха теж симпатизував інженерові Макаренкові. Саклатвала підтримував інспектора тунельних робіт. Кротов теж виступав прибічником Макаренка... І цей же Кротов допомагав Томазяну затримати палеонтолога.

Я сидів у кімнаті, думаючи про останню подію, і палив цигарку за цигаркою.

З ідальні всі розійшлися. Аркадій Михайлович нічого більше не міг пояснити нам, крім того, що коли Тарас вперше побачив Догадова, то йому здалося, ніби він десь зустрічав уже цього чоловіка. Незабаром, потрапивши до Північної штольні і зустрівшись з палеонтологом вдруге, хлопець впізнав у ньому того пасажира, з яким познайомився два роки тому в поїзді і який викинув його з вагона. Дізнавшись, що Томазян перебуває в Іркутську, професор одразу ж сповістив його про це. Що Томазян приїхав на "дев'ятсот двадцять п'яту", він довідався за півгодини до арешту Догадова.

"Але, може, Тарас помилився і тим самим увів в оману слідчого?" — запитував я

сам себе.

І сам собі відповідає, що Томазян мусив діяти так швидко і енергійно, маючи на це дуже поважні підстави.

"Він назвав Догадова ще Виноградовим і якимось чужоземним ім'ям", — знов згадував я.

В цей час мені передали від слідчого записку з проханням негайно зайти до нього. Я поспішив виконати те прохання.

Томазян займав кімнату в будинку, де містився штаб відділу охорони. Будинок той знаходився на протилежній стороні селища, майже за півкілометра від готелю. Прогулянка трохи заспокоїла мене, і я цілком володів собою, коли опинився віч-на-віч із своїм Холмсом.

— Ви, мабуть, здивовані і трохи розгнівані? — спитав мене слідчий, жестом запрошуючи сідати.

— Гніватись не маю ніяких підстав. Та я ніяк не можу собі уявити, щоб Догадов викликав цю жахливу катастрофу.

— Мені доведеться дещо пояснити вам, — сказав Томазян. — Ви, самі того не знаючи, дуже допомогли мені викрити цього суб'єкта.

— Я? Допоміг?

— Так. Тепер я вже можу розповісти вам про Догадова значно більше, ніж ви знаєте. Звичайно, не для публікації.

— Але скажіть же, нарешті, що ви знаєте про Догадова?

Слідчий пройшовся по кімнаті і не поспішаючи почав розповідати:

— Ви якось сказали мені про Догадова три речі, якими я дуже зацікавився. Перше — про його зустріч з Тарасом Чутем під час вашої поїздки на будівництво підземної електростанції. Друге — що він спортсмен і парашутист. І, нарешті, третє — що він гаряче підтримує Макаренка. Останнє доводило, що цей чи то журналіст, чи то палеонтолог розбирається в проблемах будівництва Глибинного шляху і дуже пильно стежить за всіма подіями. Його позиція гарячого захисника Макаренка не могла не привернути моєї уваги, бо цих захисників, як ви знаєте, дуже мало. Звичайно, ніяким обвинуваченням це ще не могло бути. Пригадуєте, я розповідав вам про знайдений у тайзі парашут, яким скористався невідомий нам Виноградов, щоб викинутись з літака разом з Черепашкіним? Намагаючись простежити історію того парашута, я встановив, що одного часу ним користалися співробітники "Зорі", а потім він був зданий Центральному аероклубові. Про це є документ, але самого парашута в клубі не знайшлося. Як він відтіля попав в руки Виноградова, невідомо. Однак я пам'ятав ваші слова про парашутиста співробітника "Зорі" Догадова. Мимоволі мені спливало на думку, чи справді парашут номер 002561 здано до Центрального аероклубу, чи це тільки записано на папері. Одночасно я зв'язався по телефону з Тарасом Чутем, який уже був тут, і попросив його придивитися до палеонтолога та згадати, де він з ним зустрічався.

— Ви одержали від професора Довгалюка лист перед тим, як збиралися летіти сюди

разом зі мною, — сказав я.

— Вам уже відомо, від кого то був лист?

— Я догадався... тепер.

— Правильно. Тарас свідчив, що впізнав в палеонтологові пасажира, який з ним познайомився в поїзді під час подорожі з Стародніпровська. Підозра, що саме цей пасажир викинув хлопця з вагона, як ви знаєте, і досі не розвіялась... Я затримався в Іркутську, щоб дістати ордер на арешт Догадова. Крім того, до Іркутську надійшли нові матеріали. Пощастило вияснити, що Догадов жив в одному будинку з Адріаном Маковським, чий паспорт тоді опинився в Тараса Чутя. Крім того, я встановив схожість Догадова з фотографією Виноградова, яка була на паспорті, який ми відібрали в Черепашкіна. А про Виноградова вже було відомо, що то агент чужоземної розвідки, справжнє ім'я якого Томас Гелл. Трудно довідатися, хто він з походження, бо служив він різним державам. Міжнародний, так би мовити, авантюрист... Останнім часом цей суб'єкт тримав зв'язок з одним агентом, якого піймано на тому, що він збирав відомості про стан на будівництві Глибинного шляху. При арешті в цього агента знайдено наказ робити все, щоб загальмувати будівництво. Агент признався, що Виноградову — отже Догадову — цей наказ відомий.

— Але відкіля ви такі певні, що саме Догадов викликав повідь у шахті?

— В цьому мене переконала розмова з географом Макухою. Вчора протягом двох годин я слухав докладну розповідь про роботу палеонтолога Догадова, а потім переглядав матеріали, надіслані ним. Виявилось, що цей вчений не стільки обізнаний на кістках допотопних звірів, які він безбожно плутав, як на різних вибухових речовинах, яких багато вимагав від Макухи нібито для палеонтологічної розвідки. Він міг одержувати динаміт, амоніал та інші подібні речі тут на місці, але віддавав перевагу найсильнішим і найдорожчим вибуховим речовинам, яких в широких масштабах на будівництві не вживають. Пригадуєте ті пластинки, що у нього одібрали під час арешту? Цей нахил до "піротехніки", про що, виявляється, нічого не знав ні Кротов, ні хтось з його помічників, остаточно переконав мене, що катастрофа на шахті — справа рук Догадова.

— От тобі й досвідчений палеонтолог, — прошепотів я.

— Досвідчений... — з обуренням вигукнув Томазян. — Тільки не в вивченні кістяків доісторичних тварин, а в тому, щоб нищити наших людей.

Я слухав Томазяна, і мене охоплював сором за себе, за свою довірливість, за відсутність у мене звичайної пильності. Я ж товаришував з цим негідником, потайним ворогом, що міг, використовуючи моє хороше до нього ставлення, накоїти багато лиха.

— Яка ганьба! — стискаючи долонями голову, картав я себе.

— Тепер це трохи запізно, — посміхнувся Томазян, але дружньо поклав мені на плече руку. — Не тільки ви в такому становищі. Не треба картати себе за те, в чому ви не такі вже й винуваті. По совісті кажучи, знайомство з вами нічого не дало в руки цьому шпигунові...

— Що ж буде далі? — по довгій паузі спитав я.

— Завтра вранці я виїду з Догадовим до Іркутська. Роботи з ним ще вистачить, морочливої роботи. Він, звичайно, або намагатиметься відбрехатися, або мовчатиме, як пень. Мене, між іншим, дуже цікавлять дві подробиці. По-перше, чому він залишив живим Черепашкіна? Зрозуміло, що, замітаючи сліди, мусив викинути того ідіота з літака, коли сам стрибав. Припускаю, що про всяк випадок, боячись, що зустріне на землі людей, узяв його з собою під парашут. Але, опинившись у тайзі і не зустрівши поблизу жодної людини, навіщо все ж таки він влаштував той маскарад?.. По-друге, я маю відомості, що цей Догадов знає про якісь давні взаємини між Макаренком та Лідією Дмитрівною Шелемехою. Для мене це темна справа. Я хотів би пролити світло на цю таємницю, бо дуже можливо, що взаємини між дівчиною та молодим інженером в якійсь мірі стосуються будівництва Глибинного шляху.

Мені здалося, що це — прямий виклик мені. Адже я знав про ці взаємини більше, ніж хто інший. Мене теж цікавило, про що міг довідатися Догадов, і турбувало, як він міг це використати. Проте і цього разу в мене не вистачило рішучості розповісти Томазянові про минуле обох моїх друзів. Я відчув, що про цих молодих людей я не повинен розповідати.

Але Томазян, пильно глянувши на мене й помовчавши трохи, перевів розмову на інше.

— Отже, завдяки вам я вхопився за ланку того ланцюга, який кінець кінцем допоміг виявити цього потайного ворога. За це я вам дуже вдячний... Тепер мені хотілося б, щоб ви ще раз зустрілися з Догадовим, поки він тут, поговорили з ним. Тільки збережіть під час зустрічі з ним спокій. Мене цікавить його поведінка. Дуже важливо передбачити ту лінію, якої він додержуватиметься під час допиту... Хочу попросити вас, щоб ви якийсь час пробули з ним.

— Про що я маю з ним розмовляти?

— Це не має значення. Все одно він вам нічого не скаже. Заявіть йому, що ви дуже здивовані його арештом і тому просили побачення. Ви хочете, так би мовити, почути його пояснення.

Я подумав трохи й прийшов до висновку, що побачення з таким злочинцем являє неабиякий інтерес. Шкода тільки, що про нього не можна буде зараз же написати цікаву кореспонденцію до газети. Цей жаль я й висловив слідчому.

Він засміявся.

— Думаю, за місяць, найбільше за два, я не буду заперечувати проти такої кореспонденції.

...Моя зустріч з Догадовим тривала недовго. Арештований зустрів мене не дуже привітно.

— Поспішаєте за черговою сенсацією? — насмішливо спитав він.

Сидів він у невеличкій одиночній камері. Коло дверей камери, ні на мить не відходячи від неї, не спускаючи погляду з арештованого (в дверях було маленьке заґратоване віконце), стояв вартовий. Томазян вважав Догадова за надзвичайно спритного й досвідченого злочинця і побоювався, як би той не втік.

— Слухайте, Догадов, — звернувся я до нього, — я не можу нічого зрозуміти. Невже ви...

— Облишмо цю розмову, — обірвав він мене. — Якщо ви чесна людина, то мусите посвідчити, як я рятував людей під час катастрофи. Саме ви можете допомогти мені спростувати ті наклепи, які зводить цей слідчий. Він, дбаючи про свою кар'єру, хоче спекулювати на нещасті дев'ятсот двадцять п'ятої шахти.

Догадов розпалився. Він обурювався з того, що його арештували. Просив мене домагатися звільнення, запевняючи, що тоді зможе довести свою непричетність до злочинів, які йому накидає слідчий.

Я не знав, що відповідати, та він швидко стих і лише коротко сказав, немов одрубуючи:

— Якщо ви не заодно з слідчим, то вдумайтеся добре і ви зрозумієте, що в тих обвинуваченнях нема й на шеляг правди. Але мене можуть погубити. Я не зможу відповісти на деякі запитання, бо вони стосуються інтимних таємниць інших людей. Ви журналіст, ви прекрасно обізнані з історією життя, з людьми і повинні мене зрозуміти.

Він замовк, і більше нічого я від нього не почув.

Я коротко переказав Томазяку про побачення та розмову з арештованим і повільно пішов до готелю.

Досі чомусь я не відчував себе остаточно переконаним доказами, які виклав Томазян. Не те, щоб я йому не вірив. Ні. Але згадка Догадова про таємницю інших людей, думки про те, що я сам, зберігаючи подібну таємницю, нічого не розповів слідчому про Ярослава Макаренка і Ліду Шелемеху, мучили мене, призводили до якоїсь непевності. Але яка ж би то чужа інтимна таємниця зобов'язувала до мовчання, коли це шкодило йому ж?

Заходив вечір. Колір неба обіцяв наступного дня хорошу погоду. Навколо панувала тиша.

В готелі я довідався, що з Іркутська прилетів Самборський і зайняв кімнату в другому корпусі.

Вікна його кімнати були якраз проти моїх вікон.

23. НЕСПОДІВАНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Після розмови з слідчим і зустрічі з Догадовим мене нікуди не тягло з кімнати. Покоївка стукала в двері, нагадуючи про вечерю, але я подякував і до їдальні не пішов. Електрики не засвічував і мовчки в сутінках ходив із кутка в куток по м'якому килиму, що вкривав підлогу в кімнаті.

Знов згадав усі події, пов'язані з будівництвом Глибинного шляху та моїми друзями. Детально аналізував поведінку Догадова, всі свої розмови з ним, шукаючи в тому чогось підозрілого. Безперечно, він завжди виявляв надзвичайну цікавість до всього, однак така цікавість, на мою думку, є характерною рисою кожного журналіста. Я не уявляю собі журналіста без неї. Але чи був Догадов журналістом в справжньому розумінні цього слова? Короткі інформації, досить рідко вміщені в "Зорі" за його підписом, ще не давали йому права називати себе так. Я пригадав нашу першу зустріч,

потім розмови в редакції, його вперте намагання завести ближче знайомство з професором Довгалюком, Лідою Шелемехою та їхніми друзями, вічне розпитування про них та про справи тунелю. Все ж це не були докази проти нього. Його поведінка по відношенню до Макаренка? Це заслуговує на увагу. Якщо Догадов ворог, чужоземний агент, — а я все ж таки вірив Томазяну, — то як розуміти ту гарячу підтримку ідеї герметизації тунелю, що її висловлював цей палеонтолог при всякій нагоді? Невже ті, кому він служив, були зацікавлені в здійсненні цієї ідеї? На що ж вони розраховували? На те, що герметизація приведе до затримки будівництва, до колосальних витрат, а може, й до краху цього величного плану?

Чому ж тоді Макаренко так уперто, так гаряче обстоює герметизацію? Він не може не розуміти, що його впертість — це те, на що роблять ставку за кордоном. Ясно це й Саклатвалі... Чи це я абсолютно нічого не розумію?

Знову і знову я згадував розмови з цього приводу, перебирав у пам'яті відомі мені факти про Макаренка, про ставлення до нього тих інженерів, яких мені доводилося бачити на засіданнях Ради будівництва в Іркутську. Всі зазначали, що він талановитий інженер, і майже всі вважали його за злочинця. Його колишній друг Самборський, — а Самборський, безперечно, був у минулому щирим його другом, — перетворився на завзятого його противника зовсім не тому, що заздри́в Ярославові Макаренкові, як про те натякав Догадов... Не міг я цьому повірити, а надто тепер.

Згадавши про Самборського, я глянув на вікна його кімнати.

Там світилося. За столом, схилившись над якимись паперами, сидів сам Самборський. Мені добре було видно його профіль. Інженер цілком занурився в свою роботу. У мене з'явилася думка — зайти до цієї молоді енергійної людини і поділитися своїми сумнівами.

Поки я роздумував, зробити це чи ні, Самборський раптом звів голову і випростався. В кімнату до нього хтось зайшов. Я підступив ближче до свого вікна, придивився і сторопів. До Самборського зайшов не хто інший, як Ярослав Макаренко.

Ярослав простяг руку, але Самборський лише уклонився і показав гостеві на стілець. Всією своєю поведінкою він немов підкреслював офіційність цієї зустрічі. Макаренко видався мені теж дуже стриманим. Правда, віддаль і подвійні вікна, що відокремлювали мене від них, заважали бачити геть усе, та спостережливість і багата уява допомогли мені домалювати дрібниці цієї зустрічі. Я почував себе, наче в німому кіно, де показують фільм навіть без написів.

Присунувши до вікна стілець і вмоствившись на ньому, я стежив за тим дивним для мене побаченням. У моїй кімнаті було темно, і вони, звичайно, навіть підозри не мали, що за ними хтось стежить. А можливо, їх це зовсім не обходило. Мене ж дуже цікавила ця розмова колишніх приятелів, а тепер ворогів. Я подумав, що то було офіційне відвідування в якійсь справі, що стосувалася ліквідації катастрофічної поведі. Та хіба ця зустріч не могла викликати спогадів про минуле, про їхні колишні взаємини, привести до значно щирішого обміну думками, ніж десь в управлінських кабінетах?

От Макаренко щось спитав у Самборського. Той недбало відкинувся на спинку

стілця і щось коротко сказав, а потім нахилився над столом, перегорнув кілька паперів у своїй папці, знайшов те, що шукав, і подав своєму колишньому другові. Поки той перечитував їх, Самборський немов забув про нього, щось відзначав олівцем на інших паперах. Потім обидва схилились, мабуть, над рисунками ї, певне, обмінювались короткими зауваженнями.

"Очевидно, мова йде про Забайкальський сектор тунелю і ліквідацію поводі", — догадався я.

Самборський переставив настільну лампу так, що обом було вигідніше. Але це погіршило моє становище спостерігача, бо тепер лампа опинилась між мною та ними.

Минуло хвилин п'ять. Вони відсунули рисунки. Самборський знову пересунув лампу. Він щось доводив Макаренкові, чим далі, тим більше захоплюючись, а його співбесідник мовчки слухав його і зрідка кивав головою на знак згоди.

Мене це спостерігання помалу втомило. Я згадав свій намір завітати до Самборського і подумав, що краще за все зробити це саме зараз, застати обох разом, розповісти про свої думки, про загальні підозри, примусити Ярослава, щоб він ясно, не криючись, виклав свій погляд...

І зараз же побачив, що зробити це буде мені не так-то вже й легко.

"А що коли справді з боку Макаренка тут злочин?" — майнуло в моїй голові.

Я зноз почав вдивлятися через вікно в інженерів.

От вони, здається, вже закінчили розмову з приводу тих планів та паперів, що лежать на столі. Макаренко, мабуть, зараз холодно попрощається і вийде.

Але ні, він одкинувся на спинку стільця, наче зібрався сидіти тут дуже довго. От він щось спитав Самборського. Ех, шкода, що я не чую їх розмови! Самборський рішуче крутнув головою, — він дуже гостро відповів Макаренкові. А той не ворухнувся. Навіть легка посмішка пробігла по його завжди похмурому обличчю. Зноз він про щось спитав, а його співрозмовник відповідав тепер швидко, довго й пристрасно: з широкими жестами, з стуканням кулаком по столу.

Напевне, почалась саме та розмова, про яку я подумав, коли раптом побачив їх удвох. Я притулився чолом до шибки. Мені було прикро, що я не чую жодного слова, не можу допомогти їм порозумітися, дійти згоди. Відчинив кватирку. До кімнати ввірвалось холодне нічне повітря, звідкілясь здалеку лунало пирхання малого паровика. І ані одного звуку за вікном протилежної кімнати.

Підпершись рукою, Макаренко слухав Самборського, іноді коротко відповідав на запитання. Та, мабуть, ці відповіді не задовольняли інженера-енергетика. От Самборський схопився і, розмахуючи однією рукою, почав загинати пальці на другій. Певне, перелічував якісь пункти чи запитання. Йому не вистачило пальців на одній руці, він загинав їх і на другій. Не знаю, скільки він тих пальців загнув, та, очевидно, і обох рук йому не вистачило, бо довго він не міг наговоритися.

Коли він, нарешті, вгамувався, Макаренко замислено подивився на стелю, потім рішуче витяг з кишені папірець і подав його Самборському. Той хоч і швидко, але з немовби байдужим виглядом перечитав того папірця і, не випустивши його з рук,

глянув на свого співбесідника так, наче дуже мало зрозумів з прочитаного.

Макаренко ще раз посміхнувся і всім тілом повернувся до Самборського. Уважно подивився йому в очі й лише тоді почав говорити — спокійно, без жестів, обдумуючи кожне слово. Я втомився стежити за ним, а він все ще розповідав, іноді креслив пальцем щось по столу, очевидно відновлюючи в пам'яті свого слухача якийсь план, потім узяв у руки олівець і, мабуть, робив підрахунки.

Що далі, то все уважнішим ставав Самборський. Він нерухомо стояв проти Макаренка. Не відривав од нього погляду, наче боявся пропустити хоч одне слово. Зрештою розпозідь Макаренка захопила його всього. Самборський ні разу не перебив колишнього друга. Він низько нахилився над столом, стежачи за олівцем в руках свого співбесідника. Часом підносив руку до голови і розтирав чоло, не в силі, мабуть, відразу зрозуміти почуте.

Минуло з півгодини, а Макаренко все ще говорив. Я вже хотів облишити це безглузде підглядування і засвітити світло, коли трапилось щось неймовірне.

Самборський раптом схопився за голову, пробігся разів зо два туди й сюди по кімнаті, потім підбіг до Ярослава, схопиз його за плечі і почав щосили трусити його, щось кричачи.

Я перелякано схопився, готовий мерщій бігти, щоб розборонити їх.

Справді, там почалась боротьба. Маленький енергетик обхопив високого головного інспектора, зірвав його з стільця, спробував крутонутти навколо себе.

Далі zostаватися байдужим спостерігачем я не міг. Щось надто серйозне, надто небезпечне сталося в кімнаті Самборського. Я метнувся до дверей і, перекинувши в темряві два стільці, вибіг в коридор. Треба було поспішати, і я мало не збив з ніг коридорного, коли повертав за ріг. Коли б не м'яка доріжка, що приглушувала мій тупіт, то я, мабуть, сполошив би весь готель.

Аж ось і кімната Самборського. Я вже підняв руку, щоб одним ударом розчинити двері і вскочити туди. Та в останню секунду до мене повернулась розсудливість, і я енергійно постукав.

— Ну, ну, заходьте, — почулося з-за дверей.

Я вскочив до кімнати.

Біля столу стояли Макаренко і Самборський. Хазяїн кімнати з досадою глянув на мене, як на нежданого відвідувача, що перебив йому надзвичайно інтересну розмову.

— Пробачте, можна до вас?

— У терміновій справі?

— Так... Ні...

— Тоді прошу вибачити. У нас ще на півгодини ділова розмова.

— Будь ласка, будь ласка... Я... потім зайду.

Доводилося повертати назад. Але несподівано Макаренко затримав мене.

— Олексю Мартиновичу, зараз звільняю вам Самборського. Він зайде до мене на кілька хвилин, подивиться на одну річ і тоді весь до ваших послуг.

— Дякую, дякую. Мені не дуже спішно, — промовив я і хотів уже вийти з кімнати.

— Чекайте, товаришу преса, — сказав Самборський. — Якщо маєте час, посидьте тут. Я швидко. Ви не ображайтесь.

Він силоміць усадив мене на канапі, а потім, узявши Макаренка під руку, вийшов з ним.

Коли двері розчинилися, із столу злетів маленький папірець і впав посеред кімнати. Я підняв його і побачив, що то телеграма. На ній було лише кілька слів: "З Іркутська. Макаренкові. Докладно інформуйте Самборського. Питання погоджено. Саклатвала".

Я поклав телеграму на стіл і знову вмовився на канапці. Що мусила означати ця телеграма? Чи не її показував Макаренко Самборському, коли починав свою розповідь? Взагалі, що тут сталося і що я скажу Самборському, коли він повернеться? Признаюсь, я почував себе зовсім розгубленим.

Мені довгенько таки довелось посидіти на канапі. Самборський повернувся найменше через годину. За той час я встиг і заспокоїтись, і придумати причину своїх відвідин, і, мабуть, встиг би подрімати, коли б не побачив на столі грубезного довідника, який дав можливість коротати час.

— Пробачте, Мартиновичу, затримався, — сказав Самборський.

Він був надзвичайно веселий, очі в нього блищали.

— Мені хотілось би, — почав я, — взяти у вас інтерв'ю про ліквідацію поведі в тунелі. Для преси це матиме величезний інтерес.

— У мене інтерв'ю? Та ви що, з глузду з'їхали? Я щойно сюди прилетів, сам толком нічого не знаю, а ви... Та ви знаєте більше, ніж я!

Я, звичайно, розумів, що моя пропозиція була нісенітна. Та треба ж мені було з честю вийти з становища, до якого потрапив! І я дуже серйозним тоном мовив:

— Мені цікаво, як ви оцінюєте становище і якої думки про роботу по ліквідації наслідків катастрофи.

— Становище було дуже серйозне. Але дуже розумний і простий вихід з нього знайшов мій друг Ярослав Васильович Макаренко. Він запропонував якнайшвидше з'єднати Забайкальський сектор тунелю з Далекосхідним і випустити всю воду в Охотське море. Але ж ви про це знаєте.

— Ні, не знаю...

Брехати, так брехати до кінця!

— Як не знаєте? Це ж усім відомо.

— Тобто я знав, але... але забув, — відповів я, намагаючись виправити свою помилку.

Не здивування Самборського збило мене. І не моя невправність. Мене вразили слова: "мій друг Ярослав Макаренко". Адже цих слів уже давно ніхто не чув від Самборського!

24. ПРОГУЛЯНКА В ГОРАХ

Днів через два після тих подій у підземних глибинах прозвучав вибух. То зірвали решту породи, яка роз'єднувала Далекосхідний та Забайкальський сектори тунелю, і глибинні води потекли річищем, яке вивело їх до моря.

Наступного ранку я зайшов до їдальні і застав там Ярослава і Ліду. Вони жваво розмовляли.

Давно мені не доводилось бачити їх в такому піднесеному настрої. Ліда безперервно сміялася, слухаючи жарти Ярослава, а він того ранку був на диво говіркий і дотепний. Розповідав про різні дрібниці, чіпав пухнастого кота, що терся біля ніг, і жартував з мене, тільки я переступив поріг їдальні. Одним словом, їх розмова ніяк не була такою, якої я міг би чекати від двох кваліфікованих інженерів, захоплених велетенським будівництвом.

— Мартиновичу, сідайте біля нас, — запросив Ярослав, показуючи мені на стілець за їхнім столом.

— Давно не бачив вас такою веселою, — звернувся я до Ліди, вмоштуючись на тому стільці. — Здається, знов закохаюсь.

— Олексю Мартиновичу, так той же найкращий вік чоловіка, про який ми колись говорили, вже минув.

— Тобто?

— А пригадуєте, колись ви признались, що вам тридцять вісім. Тепер вам, напевне, вже за сорок.

— У вас прекрасна пам'ять, краща ніж у мене, — посміхнувся я.

— Так, непогана.

Але Ярослав, очевидно, вирішив, що наша розмова може перекинутись на різні спогади, чого він зараз не хотів, і постарався скерувати її в інше річище. Нагадав, що сьогодні в нього вихідний день і він вільний до наступного ранку.

— А у вас? — спитав я Ліду.

— Вважається, що я ще не цілком одужала. Користуюсь вільним часом і сьогодні й завтра, а тому можу пристати до вашої компанії. У вас же, як відомо, завжди вільний час.

— І ніколи його нема, — відповів я, — бо завжди думаєш про якусь ще не написану статтю чи то нарис.

— Ну, сьогодні ви про це забудьте. Ми збираємось весело провести час після обіду.

— А до обіду?

— А до обіду? Я, правда, хотіла пройтись до Високої альтанки. Відтіля відкривається чудовий краєвид. Хочете, друзі, підемо?

Розуміється, ми обидва враз погодилися. А втім, я не знаю, чи був Ярослав задоволений з моєї згоди.

Йти було недалеко. День видався теплий, і ми не взяли ні шапок, ні пальто. Тільки Ліда захопила на руку легенький плащ. Вузька стежка вивела нас до горба край селища, і ми повільно почали сходити на нього.

Вдалині здіймалися верхів'я гір, до половини вкритих невисокими соснами й густими кущами. На фоні лісу де-не-де проглядали скелясті урвища, надаючи дикому краєвидові своєрідної краси. Ліда називала нам окремі гірські вершини, скелі, показувала, де пролягають шляхи й гірські стежки.

— Я ще там не бувала, — пояснила вона, — але кілька разів підіймалась до Високої альтанки з картою та біноклем і звідти оглядала навколишню місцевість.

Ми вийшли на вузьку проїжджу стежку, що вела до альтанки, огинаючи горб. Цим шляхом було легко підійматися, але він мав забрати чимало часу. Вирішили прискорити подорож і піднятися вгору однією досить крутою стежкою, що була протоптана тут. Це було зайве навантаження на серце, але коли той шлях запропонувала Ліда, то чого б я, колишній альпініст, заперечував. Звичайно, спитав, чи не буде для неї важко, але вона у відповідь лише дзвінко засміялась.

На перехід ми витратили хвилин двадцять і нарешті опинились у Високій альтанці.

Найвищу точку горба, порослого кущами повзучої берези та карликовими сосонками, займала невелика кругла колонада з дахом. Вона виглядала недобудованою або напівзруйнованою.

Перші розвідники, що прийшли сюди, саме тут намічали пробивати шахту. Навіть почали в цьому місці будівництво, але через кілька днів припинили, визнавши за краще пробивати шахту приблизно на кілометр далі в східному напрямі. Хотіли ще ставити тут житлові будинки, але зважили, що місце відкрите для вітрів, і тому всі матеріали забрали, залишивши тільки цю альтанку, витвір якогось техника-будівника. У вільний час Висока альтанка була улюбленим місцем для відпочинку робітників Глибинного шляху, що милувалися звідси гірськими краєвидами. Особливою увагою користувався водопад Учан-Чан, який знаходився від альтанки кілометрів за п'ять. Звідси його було прекрасно видно.

Ми теж задивились в той бік, де сходилися верхів'я двох гір і в щілині між ними блищав на сонці величний струмінь води, що падав з висоти кількох сот метрів.

Унизу під нашими ногами лежали копри й терикони шахти, селище й аеродром, розташовані у невеликій улоговині між горами. Вигинався брукований шлях, що йшов від селища на південь, проходив поблизу водопадку і вів на перевал. Тим шляхом раз за разом проїжджали великі вантажні машини або пробігали маленькі чорні лімузини. Між шахтою та залізницею підтримувався безперервний рух.

Ліда, спершись рукою на колону, дивилась на шахту і селище, але Ярослав, здається, був зайнятий лише дівчиною і, слухаючи її чи розповідаючи щось, не зводив з неї очей. Та ось вона повернулась до водопадку й запропонувала трохи пройти в тому напрямку.

— Давайте глянемо, що то за кам'яна гряда, де ростуть сосонки, — показала вона на південний захід.

Там, справді, на віддалі приблизно кілометра від нас, здіймався надзвичайно різний, невисокий скелястий вал, а під ним низенькі дерева й кущі, немов насаджені за певним планом.

— Ходімо, — підтримав ту пропозицію Ярослав.

На нашому шляху лежала майже рівна площина, що спускалася до того природного муру. Іти нам було легко. Лише де-не-де доводилось обминати якийсь камінь чи чагарник.

Цей перехід зайняв хвилин двадцять і власне був відпочинком після крутого підйому до Високої альтанки. Підійшовши до скелястої стіни, ми побачили, що то було чимале розсипище каміння. Воно здійсалося над відлогим спуском до річки, яка протікала по другий бік. Скелі створювали затишок од вітрів, і, мабуть, завдяки цьому тут була досить густа рослинність.

Ми знайшли кілька проходів серед скель і, спинившись по той бік валу, замилювались з гірської річечки, що текла метрів на двісті під нами. За річкою здіймався невисокий горб, і, здавалося, зовсім близько за тим горбом спадав потік Учан-Чан. Напружуючись, ми вловлювали шум водопаду.

Ліда запропонувала спуститися до річечки. Ми погодились. Усім нам ця прогулянка була приємна, почували ми себе бадьоро. Відціля ми вже не бачили ні будівель шахти, ні селища, вони зникли за горбом Високої альтанки. Тут віяло дичавиною і непорушністю пустельної гірської напівтайги, напівтундри, розташованої за сотні кілометрів від заселеної місцевості.

— Ходімо вже, — гукнула мені дівчина. — Ви, здається, замріялись.

Спуск був досить крутий. Крім того, під ногами осувався ґрунт. Ми іноді просто з'їжджали разом із камінням та піском, що не витримували ваги людини. Ярослав виявив чимало спритності, сили і сміливості, допомагаючи Ліді й мені на тих осипах. Я відмовлявся від допомоги, посилаючись на своє знання альпінізму, але він тільки сміявся, запевняючи, що коли справа дійде до мотузки, кішок та льодорубів, тоді вже і я стану йому в пригоді. Мені залишалось теж сміятись і дякувати за допомогу.

Ми майже не відпочивали над річкою, швидко знайшли місце, де її можна перестрибнути, і почали підійматися вгору. Бажання мандрувати захопило нас, і, мабуть, кожен уже думав про подорож до самого Учан-Чана, але поки що про це не говорив. Згадували Кавказ, Крим, Урал, де кожен з нас бував, порівнювали гірські краєвиди і розповідали про різні пригоди.

Головним розповідачем тут уже виступав я. За своє життя мені довелося мандрувати майже в усіх горах нашої країни. Хоча більшість цих подорожей я відбув на автомобілі, літаку і, в крайньому разі, на коні, але розповідати про них можу три дні підряд.

Коли ж ми зійшли на невеличкий горб і знов спустилися метрів на півтора до нового струмка, що бурхливо протікав між скелями, тут натрапили на вузьку, але добре втопану стежку. Безумовно, стежка йшла з селища. Але ж куди? Почали догадуватись, що це скорочений шлях до водопаду. Поблизу від нього, на шосе, мали стояти десятків два будинків дорожнього управління.

Тепер заговорили про Учан-Чан і вирішили йти туди. Незабаром стежка вивела до кладки через потік. Дві колоди, зв'язані дротом, спиралися краями на скелі обох берегів. За перила правив дріт, протягнутий збоку на висоті близько метра від колод. Тримаючись за дріт, ми перебралися по колодах через бурхливий потік і вийшли на другому березі до хаотичного нагромадження скель, оточених маленьким сосновим лісом. Перед тим лісом ми несподівано спинилися. Стежка роздвоювалась. Одна

повертала праворуч і була дуже зручна, але вела в протилежний бік від Учан-Чана. Друга звивалась по скелях і теж, здавалось, прямувала в інший бік від нашої подорожі.

— Ліворуч підеш — кісток не збереш, праворуч підеш — ураз пропадеш, — пожартував Ярослав, згадавши, видно, відому народну казку.

Я запропонував, що підіймуся вгору на розвідку.

Погодилися на тому, що я здеруся на скелі, роздивлюся, куди прямує стежка, і, якщо можна буде дістатися по ній до водопаду, гукну своїх супутників.

Кинувши плащ на каміння, Ліда сіла відпочити. Ярослав збирав квіти, що подекуди визирали з розколин.

— Тільки ж не підіймайтесь, поки не повернусь, — сказав я їм і вирушив у розвідку.

За хвилину вже не бачив ні Ліди, ні Ярослава і, здершись на скелю, щоб обминуті одне колінце стежки, опинився в ліску.

Ішов досить швидко, а часом, коли підійматися було не так круто, просто біг. Стежка закручувалась то в один, то в другий бік, і досить часто мені щастило зрізувати її коліна.

За чверть години я переконався, що шлях справді веде до Учан-Чана. Ліворуч виднілася річка, яку ми нещодавно переходили. Вона то звужувалася, то розбігалася між скелями кількома протоками, і видно було, що саме в цьому місці легко перебратися на другий берег. Мені здалося, що тим берегом іти ближче, і я повернувся швидше.

"Ото буде несподіванка, коли з'явлюся до своїх супутників відтіля, звідки вони не ждуть", — подумав я.

Захоплений бажанням зробити сюрприз, я почав обдумувати, як повернутися другим берегом річки. Вирішив, що це цілком можливо, і перейшов до здійснення свого наміру. За це я поплатився годиною напруженої роботи ніг і рук. Перебратися на другий берег було не важко. Але незабаром почалися дуже густі й колючі кущі. Їх доводилося обходити. Спробував зробити це понад річкою, та саме там шлях загороджувала скеля, яка стриміла над берегом немов нарочито, щоб нікого не пропускати. Почав обходити кущі з другого боку і облишив, бо вони тяглися на значну віддаль. Кілька разів пробував крізь них продиратися. Давно вже минули ті чверть години, коли я мусив повернутися до кладки. Хотів іти назад, проте не міг надибати проходу, яким потрапив до чагарника.

Одним словом, до того місця, де була кладка, я вибрався не менше як через годину. Я думав уже, що не побачу ні Ліди, ні Ярослава.

І здивувався, побачивши, що мої інженери були на тому самому місці, де я їх залишив, і ніщо не свідчило про їх хвилювання за мою долю. Вони сиділи на тому самому камені і, заглибившись у розмову, навіть не помічали, що я підходжу до них.

— Ого-го-го! — гукнув я. — Знайшов шлях. Тільки тепер вони глянули на мене.

— Так швидко? — спитав Ярослав.

— Це вже як сказати, — відповів я, зиркаючи на годинник.

Він показував, що я проблукав у горах куди більше ніж годину.

— Ну, ходімо, — промовила Ліда. — Мені чогось холодно.

Вона підвелась і накинула на себе плащ.

Минула ще година, поки ми підійшли до грандіозного водопаду. Шум води заглушав слова, в повітрі відчувалась вогкість. Нас обдавало водяним пилом.

Щоб оглянути весь Учан-Чан, треба було високо задирати голову, і все ж не видно було найвищого каскаду. Вода спадала трьома каскадами, з яких середній мав приблизно дві сотні метрів. Учан-Чан відзначався не масивністю свого потоку, а висотою падіння. Проте води було так багато, що, пролетівши двісті метрів, вона не вся перетворювалася в бризки та водяний пил. З великою силою струмів падав на кам'яний поріг, безперервно довбаючи його. Я звернув на це увагу своїх супутників.

— Геолог, уважно обстежуючи цей водопад, міг би визначити його вік, — сказав Ярослав. — На стінках, розмитих струменем, мусять відбиватися, подібно до кілець у стовбурі дерева, роки життя цього потоку і гір. Колосальна сила!

— Але коли порівняти цю силу природи з силою людей, що пробивають Глибинний шлях, — мовив я, — то треба визнати, що людство перемагає природу.

— Не перемагає, а лише пристосовується до неї, до її сил, — не погодився з моєю думкою інженер.

— Ярославе Васильовичу, — звернувся я до нього, — мені хотілося б поговорити з вами про деякі справи будівництва... Зараз для цього найзручніший момент. До речі, тут і Ліда...

Макаренко промовчав, і я вирішив продовжувати.

— Слухаючи виступи на засіданні Наукової ради в Іркутську, чуючи протягом більше ніж двох років різні розмови про будівництво, я...

— Олексю Мартиновичу, — перебив мене інженер, — протягом більше ніж двох років я день у день говорю й думаю лише про будівництво. Сьогодні перший день, коли я можу трохи розважитися і відпочити. Дуже прошу вас, говоріть про щось інше.

Я мимоволі глянув на Ліду. Тінь якоїсь тривоги лягла на її обличчя. Та тривога ця враз зникла, коли Ярослав підійшов до дівчини, взяв її під руку і запропонував повернутися додому.

— Ви обіцяли, що після обіду ми весело проведемо час, — гукнув я Ліді і показав годинник.

Вона засміялась. Саме був час обіду, а ми забилися далеченько від дому. Якщо повертатися пішки, то це мало забрати принаймні годин п'ять, зважаючи на нашу втому.

Попрощавшись з Учан-Чаном, ми пройшли стежкою повз маленьке селище дорожнього управління і вибралися на шосе. По ньому часто проїздили автомашини, але вони були перевантажені. Найбільше, на що можна було розраховувати, це попросити якогось шофера посадити одного пасажера біля себе. Я запропонував в першу чергу відправити в такий спосіб Ліду, але Макаренко згадав, що тут досить часто проходять автобуси, — отже, якщо там будуть вільні місця, ми зможемо зупинити його. Вирішили подождати з півгодини.

Сіли на мурованій огорожі вздовж шосе, біля крутого повороту, де машини уповільнювали хід.

Але автобуса щось довго не було.

— Доведеться добиратися пішки, — промовила Ліда і підвелася з свого місця.

Мені жаль було дівчину. Наша прогулянка помітно втомила її. З обличчя її зник рум'янець, під очима лягли темні тіні.

На наше щастя, тільки ми підвелись, як показався автобус з причепом. Ми підняли руки, і шофер спинив машину. Знайшлося якраз три вільні місця: двоє в моторному автобусі, третє — в причепному. Ярослав і Ліда зайняли два передніх, а я поліз у причіп і, пробравшись на задню лаву, сів біля віконця. Умошуючись, я ненароком штовхнув пасажирів, що там дрімавали. Він прокинувся, подивився на мене і простяг руку.

— Здрастуйте, Олексю Мартинівчу, — почув я знайомий голос.

То був лікар Барабаш. В цей час шофер натиснув на сирену, дав газ, і автобус рушив далі.

25. ВИКРИТТЯ ЛІКАРСЬКОЇ ТАЄМНИЦІ

Стомлений подорожуванням у горах, я швидко заснув, поринаючи у світ скелястих прірв, водопадів, горбів і річок. Спав, мабуть, міцно, але серед ночі мене розбудив стук у двері. Я прокинувся і одночасно з тим стуком почув поспішні кроки в коридорі. Здавалося, хтось швидко біг. Десять стукнули двері. В готелі наче була якась метушня.

"Чи не нова катастрофа?" — майнула думка.

Схопився з ліжка і, навіть не засвічуючи електрики, відчинив двері. На порозі стояв Аркадій Михайлович.

— Голубе, будь ласка, вийдіть на хвилинку, — попросив він.

— Що трапилось? — спитав я.

— Несподівано Ліда захворіла. Треба комусь податися до аптеки.

Повз нас пробігла покоївка з якимись пляшками в руках.

— Зараз буде гаряча вода! — кинула вона на бігу професорові.

— А лікаря викликали?

— Біля неї Барабаш, — відповів старий.

Я швиденько взувся, накинув поверх піжами пальто і готовий був бігти. Аркадій Михайлович сунув мені в руку рецепти і наказав просити в аптеці, щоб ліки видали негайно.

— Що ж у неї таке? — спитав я, виходячи з кімнати.

— Приступ сильного болю... Потім розкажу. Біжіть. Ви знаєте, де аптека?

— Знаю, — відповів я і, не затримуючись, вискочив на вулицю.

Аптека була недалеко. Там мене ждав уже черговий фармацевт, якого розбудив телефонний дзвінок Аркадія Михайловича.

Хвилин через двадцять я повертався з якимись ампулами, краплями і електричною грілкою.

"Що сталося з Лідой? — думав я. — Чи не отруїлась вона чим? А може, цей приступ має якесь відношення до діабету?"

Я чув, що при діабеті буває кома, але уявлення про неї мав дуже неясне. Знав лише, що кома призводить до смерті.

Аркадій Михайлович забрав медикаменти і попросив мене посидіти в коридорі біля кімнати, що її займала Ліда.

— Не треба турбувати хворої, — сказав він і зник за дверима.

Через кілька хвилин професор вийшов і сказав, що хвора в забутті.

— Аркадію Михайловичу, та скажіть же, що з нею, — благав я старого.

— Ох, голубе, я й сам до пуття не знаю. Бачив тільки, що Барабаш дуже схвилюваний.

— А коли та як ви дізналися? Хто вас покликав?

— Вона сама подзвонила черговій покоївці й попросила покликати мене. Коли я прийшов, Ліді було дуже погано, і я негайно сповістив Барабаша. А потім збудив кастеляншу та вас.

В цей час у коридор вийшов блідий і стурбований Барабаш. Він попрохав нас зв'язати його телефоном з начальником дільниці. Я зараз же подзвонив на квартиру до Кротова. Барабаш, узявши трубку, почав благати начальника дільниці, щоб він допоміг замовити експресний літак, щоб перевезти хвору до Іркутська.

Почувши це, я скам'янів. Ясно, становище Ліди було надзвичайно важке.

Барабаш, як видно було з розмови, домовився з Кротовим.

Через кілька хвилин подзвонили з аеродрому і сповістили, що літак зможе вилетіти через дві з половиною години. Це повідомлення прийняв уже я і негайно переказав його Аркадію Михайловичу. Професор подзвонив у гараж і викликав санітарну машину. Барабаш з кимось розмовляв по телефону, прохаючи прислати медичну сестру, яка б разом з ним супроводила хвору.

В коридорі з'явився Макаренко. Не знаю, хто його збудив і сповістив про тяжку новину. Він підійшов до нас і тільки хотів щось спитати, як з кімнати вийшов Барабаш.

— Можна мені зайти? — звернувся він до лікаря.

— Ні, не треба, — відповів Барабаш. — Вона зараз непритомна.

Макаренко мовчки дивився на лікаря, немов щось зважуючи, а потім тихо спитав:

— Що з нею?

— Те, що я передбачав.

Інженер рвонувся вперед, але одразу ж втратив енергію і розгублено промовив, наче когось питаючи:

— Невже це не помилка?

— Як би я хотів, щоб це була помилка! — з боєм у голосі відказав лікар.

Ярослав повільно ступнув кілька кроків до вікна і, спершись рукою на підвіконня, завмер. Він виглядав уже не таким молодим, як я звик його вважати. Це була людина в розквіті своїх сил, людина непомірної волі, про що свідчили риси обличчя, але зараз прибита важким, надзвичайним горем.

Ні я, ні Аркадій Михайлович не зрозуміли діалога, що відбувався між Барабашем і Макаренком. Очевидно, обидва вони знали про хворобу Ліди щось таке, чого ми й не

підозрювали. Мимоволі мені пригадалася розмова з Ярославом Макаренком перед моїм від'їздом за кордон, коли він натякнув, що хвороба Ліди, може, значно важча, ніж ми це уявляємо.

Аркадію Михайловичу ця розмова була, мабуть, ще менш зрозуміла, ніж мені. Старий запросив лікаря до себе в кімнату, що була поруч.

— Заходьте й ви, Олексю Мартиновичу, — сказав він. Коли ми зайшли до нього, він руба поставив перед

Барабашем питання, що таке з Лідою.

Здавалося, лікар вагався відповісти. Він таки одразу і не відповів, бо з'явилася медична сестра, яка мусила летіти разом з ним до Іркутська, і Барабаш вийшов проводити її до хворої.

— Олексю Мартиновичу, — звернувся до мене ботанік, — я певен, що Барабаш щось приховує від нас і, мабуть, уже давно... з того часу, як Ліда захворіла. Це не діабет. Він каже, що в Іркутську має відбутися консилиум і, мабуть, доведеться негайно робити операцію.

— Він повинен сказати нам, — відповів я. — Можливо, це лікарська таємниця, яку від Ліди затаюють. Але ви і я — близькі люди її родини, мусимо знати, на що вона хворіє.

Коли Барабаш повернувся від хворої, ми почали настоювати, щоб він сказав нам усе. Лікар ще якусь хвилину вагався, потім зітхнув і почав розповідати.

— Я давно підозрюю, що в неї рак підшлункової залози, — сказав він.

Від цих слів на нас війнуло жахом. Це ж чи не найстрашніша хвороба людства! Хвороба, яку не можна вилікувати! Лише ніж хірурга іноді може затримати її розвиток.

— Кілька років тому, — розповідав далі Барабаш, — один дуже досвідчений терапевт натякнув мені, що з Ліди може бути ця хвороба. Свої побоювання він обґрунтовував спадщиною. У неї дід помер від цієї хвороби. Ну й були ще деякі конституціональні особливості в її організмі. Правда, він не міг сказати, де саме з'явиться онкологічна пухлина, і гадав, що хвороба почнеться після тридцяти років. Відомо, що передбачити рак майже неможливо, але лікар не помилився, якщо не вважати, що вона захворіла значно раніше. Ви знаєте, що вона захворіла на діабет. Перший час лікарі були в цьому певні, але незабаром спостереження показали, що це не звичайний діабет. Хвороба проходила трохи інакше, ніж це буває. З'явилися підозри на рак, хоча в даному разі знов-таки ми не мали типово виявлених симптомів цієї хвороби. Лікарі сперечалися, а хвору поки що запевняли, що в неї легка форма діабету. Рак шлунку, печінки та інших внутрішніх органів у переважній більшості випадків можна визначити тільки після хірургічного розтину. На жаль, цього в даному разі ми зробити не могли. Я вважав, що це випадок легкої форми рака підшлункової залози. Зі мною не погоджувалися, і це призвело до того, що іноді хворій дозволяли не додержуватись потрібного режиму, а вона занадто захоплювалась роботою. Звичайно, ні їй, ні комусь з її родичів ми не говорили про наші підозри, а лише погрожували наслідками діабету. Я думаю, що це було правильно.

Аркадій Михайлович схопив Барабаша за руки.

— Юрко, невже ж її не можна врятувати?

Барабаш легенько відсторонив професора, пройшовся по кімнаті, потім сперся на стіл, щось прошепотів. Тоді я не розібрав його слів, але згодом, пригадуючи ту хвилину, чомусь був певен, що він говорив сам собі:

— Клятий час... Чому він іде так швидко? Я ще не закінчив своїх дослідів.

Потім лікар тихо відповів професорові:

— Становище безнадійне. Але ми мусимо зробити все, щоб відтягти кінець.

— Як же вона буде мучитися! — сказав, немов звертаючись сам до себе, професор.

— Я дав їй морфію, і вона спить, — промовив лікар і вийшов з кімнати.

Під вікном готелю загудів автомобіль. То прибула санітарна машина, щоб одвезти хвору на аеродром. Ми пішли допомогти винести Ліду.

Спершись плечем об косяк вікна, на нас дивився блідий Макаренко.

Санітари з ношами зайшли в кімнату до хворої і хвилин через десять її винесли. Поруч ішли сестра й Барабаш. Ми з Аркадієм Михайловичем замикали цей похід.

Макаренко залишався немов закам'янілий на тому ж самому місці.

На вулиці нас зустрів Кротов, який щойно приїхав своєю машиною. Він теж тривожився за здоров'я Ліди і хотів довідатися, що сталося. Лікар коротко пояснив, що у неї, очевидно, якесь запалення. Начальник дільниці був остільки ласкавий, що забрав мене й ботаніка до себе в машину і повіз на аеродром слідом за санітарним автомобілем. Він хотів там на місці розпорядитися, щоб літак відправляли якнайшвидше.

Надворі було ще темно. Високо в небі ясно світили зорі. Вітру не було, і це обіцяло для хворої та її провожатих спокійний переліт.

На аеродромі все вже було готове, і жодних додаткових розпоряджень Кротова не знадобилося. Санітарний автомобіль під'їхав до літака, Ліду перенесли в кабінку, де нашвидку укріпили койку для хворої. Там вона опритомніла, тихо застогнала і покликала мене. В цей час Барабаш і Аркадій Михайлович про щось розмовляли з пілотом. Я нахилився над хворою.

— Олексю Мартиновичу, що зо мною? — спитала вона.

— Пусте, приступ апендициту, — збрехав я.

— А куди мене відправляють?

— В Іркутськ. Вам треба зробити операцію.

— Ви Ярослава бачили?

— Він проводжав вас, коли ми виходили з готелю.

Ліда заплющила очі і тихо застогнала. Її знов непокоїв біль. В цей час загуркотіли мотори. Їх шум заважав розмовляти. В кабінку зайшов Барабаш. Я потиснув руку лікареві і вийшов з літака.

Через кілька хвилин темна маса літака відірвалась від землі і зникла у передсвітанкових сутінках.

Кротов покликав нас до автомобіля, і ми тепер з великою швидкістю поверталися в

селище. Професор відкинувся на м'яку подушку і про щось глибоко замислився. Кротов висунув голову у віконечко і кутив цигарку.

Я ж думав про Макаренка. Невже він знав, чим хворіє Ліда?

Повернувшись в готель, я постукав у двері до головного інспектора тунельних споруд, але мені ніхто не відповів. Черговий швейцар на моє запитання сказав, що інженер кудись вийшов.

— Мабуть, в управління поїхав.

Розвиднялося.

Спати мені перехотілося, і я поволі пішов до будинку управління дільниці.

В управлінні, як завжди, кипіла робота. Там не існувало різниці між днем та ніччю. Мені сказали, що Макаренко в радіотелефонній будці прямого зв'язку з Іркутськом. Я пішов туди, побачив розчинені двері будки і мимоволі почув його розмову:

— Скажіть Самборському, щоб категорично настоював на будівництві герметичних вагонів з установкою для кондиціювання повітря, — говорив комусь інженер. — Гадаю, що мені негайно треба вилетіти на Далекий Схід. Поки що жду ваших розпоряджень.

Очевидно, він розмовляв з Саклатвалою.

Скінчивши розмову, Макаренко вийшов з будки, кивнув мені головою і, не зупиняючись, попрямував у двір де підіймальної машини.

Частина третя

1. ОСТАННІ ДНІ Й ГОДИНИ

Два місяці тому було закінчено прокладання Глибинного шляху. Кінцеві станції вже готувались прийняти наскрізні поїзди. Спішно завершувалося шлюзування секторів між підземними станціями. На кількох відсталих дільницях закінчувалося цементування. Робітники-шляховики перевіряли останні рейки.

Широко розгорнулось змагання між Сходом і Заходом на право пустити перший експрес вздовж усього підземного шляху.

На окремих дільницях уже ходили місцеві поїзди, розвиваючи значну швидкість.

На одному з них уперше проїхав академік Саклатвала з Іркутська до станції Найглибшої — так називалась станція, розташована там, де недавно ще була дев'ятсот двадцять п'ята шахта. Там начальникові будівництва рапортували інженер Кротов і професор Довгалюк. Перший показав обладнання своєї дільниці і величні глибинні споруди навколо вокзалів. Другий — молоду траву і ще невеличкі, тропічні дерева, які з'явилися у підземеллях.

Черняк і я супроводили Саклатвалу під час цієї поїздки. На цей раз ми вже не були єдиними представниками преси: з нами їхало десятків зо два кореспондентів, що репрезентували найбільші газети Радянського Союзу. Не обійшлося без фото— та кінорепортерів. Останні безперервно палили магній, світили юпітерами і носилися із своїми апаратами та штативами по всіх закутках.

Академік та інженер були дуже зайняті, а тому докладно розповідати про все, що цікавило наших колег, випало Антонові Павловичу й мені. Спочатку це мені імпонувало, бо, виступаючи в ролі першого гіда на Глибинному шляху, я відчував себе

одним з найкращих знавців цього тунелю. Та, власне кажучи, я був і будівником і навіть безпосереднім будівником, бо невдовзі після катастрофи захопився вивченням літостатів, домігся звання помічника машиніста-літостатника і два місяці разом з Тарасом Чутем працював під керівництвом Гмирі та Набокіна. Тому розповісти журналістам міг значно більше, ніж Черняк. Але що далі, то більше обов'язки екскурсовода почали втомлювати мене й нарешті набридли. Тоді я зрозумів ділових людей, до яких часто пристають з проханням дати інтерв'ю.

їхав я на дев'ятсот двадцять п'яту шахту дуже охоче, бо з нею було зв'язано багато спогадів. Крім того, сподівався зустріти чимало знайомих і друзів. Тож, коли на пероні підземного вокзалу потрапив в обійми Тараса та Набокіна, дуже схвилювався.

Підземелля цієї станції були колосального розміру. Незважаючи на механізацію і автоматизацію всіх процесів, на ній все ж працювало кілька тисяч чоловік. Крім самого вокзалу і ліфтових споруд, тут були розташовані вагоноремонтні майстерні і великий пайрекс-алюмінієвий завод.

Ми проїздили по всіх підземеллях на електродрезинах, але я майже не впізнавав того, що раніш там бачив. Насамперед вражало яскраве освітлення. В більшості приміщень було видно, як удень. Ідеальна чистота, грандіозність зал, колон, незважаючи на скупість архітектурно-скульптурного оформлення, приваблювали око.

Тут же все було готове для пропуску поїздів. Треба сказати, що чимало з того, що ми спостерігали, було незрозуміло не лише для мене, а й для інженерів, які супроводили нас. Не кажу вже про журналістів. Останні, розпитуючи про кожну деталь, часто діставали незадовільні відповіді, особливо коли мова йшла про герметизацію тунелю та систему однорейкових шляхів, що одночасно могли служити і дворейковими. Офіційно ніхто нічого пояснити їм не міг, а неофіційно часто відповідали:

— Макаренківська система. Спитайте в нього.

Але от що почало мене від якогось часу дивувати. Я помічав, що кілька видатних інженерів, в тому числі і Самборський, змінили своє ставлення до Макаренка. Вони несподівано стали гарячими його прихильниками. То були одиниці, але вони займали керівні пости на будівництві. Звичайно, я неодноразово звертався з запитаннями щодо цього до Черняка, але Антон Павлович лише знизував плечима. Він сам нічого не знав.

Саклатвала залишився цілком задоволений з технічного обладнання станції і приділив чималу увагу роботам ботаніків, або, як він їх назвав, підземних лісників.

Гордістю Аркадія Михайловича був тропічний ліс, який він збирався насадити у велетенській печері, що залишилася після того, як звідти витекло озеро. Ця печера довго непокоїла керівників будівництва. Геологи побоювались, що вона завалиться, а це призведе до сейсмічної катастрофи. Ставилося навіть питання про те, щоб печеру засипати і тим запобігти можливому землетрусові. Але самі ж автори цієї пропозиції розуміли, яка то була б складна робота. Професор Довгалюк запропонував зберегти печеру і насадити в ній підземний ліс. Кілька інженерів склали проект закріплення стелі печери, зацементувавши її та побудувавши спеціальні колони. Після детальних

обчислень, зроблених різними експертами, управління будівництва погодилося з професором Довгалюком.

Тепер Аркадій Михайлович зміг показати нам цю печеру, розміром сорок мільйонів кубометрів, всю освітлену електричними сонцями. Висота її подекуди сягала сорока метрів. Міцну базальтову стелю підпирали сотні металічних і кам'яних колон, дно було засипане відповідними ґрунтами, як того потребували насаджені тут рослини. Поки що печера виглядала як велике поле, вкрите високою зеленою травою з синіми й червоними квітами.

Ми з насолодою дихали свіжим озоновим повітрям з домішкою пахощів троянд і конвалій. Ці пахощі постійно давали рослини, вирощені Аркадієм Михайловичем ще в себе на солярії. Спогадом про солярій був ще один об'єкт на підземному полі. На невеликому майданчику при виході з тунелю ми зустріли чистенького огрядного чоловічка в зеленій формі підземного лісника.

— Це товариш Черепашкін, — відрекомендував його Аркадій Михайлович.

— Той самий? — спитав Черняк.

— Я — Семен Іванович, — втрутився в розмову Черепашкін.

Так, це був колишній комендант будинку, а тепер комендант підземних зелених насаджень. Трохи пізніше професор розповів, як тут з'явився цей дивак. Виявляється, що незабаром після того, як Томазян звільнив цього маніяка з-під арешту, він дістав ще одне звільнення. На його телеграфний запит про долю ввіреного йому будинку Черепашкін дістав повідомлення, що його знято з посади за безглузді вчинки і виїзд до Сибіру.

— Він прийшов до мене, — розповідав професор Довгалюк, — і так плакався на свою долю і так просив йому допомогти, визнаючи свої помилки, що мені кінець кінцем стало шкода дивака.

Черепашкін помітно змінився: був дуже прислужливий перед професором, ні з ким брутально не повадився, тільки залишався таким самим недотепою, як і раніш. Він ішов слідом за нами, прислухався до кожного слова, виконував кожне бажання, хоча його й не просили.

Аркадій Михайлович і Тарас водили нас поміж грядками, де здійсмалися невеличкими кущами щойно посаджені дерева. Це був розсадник численних порід дерев, що мали заповнити підземні сади. Різні породи пальм, евкаліпти, лілії вирощувалися тут. Але крім цих субтропічних рослин, Аркадій Михайлович не менше цікавився звичайними дубами, грабом, осикою, березою, яблунями, грушами, вишнями й черешнями.

— Ми їх вирощуватимемо, — розповідав ботанік, — на менших глибинах, де температура помірніша.

— А що ви думаєте про такі речі, як картопля, помідори й інша городина, щоб постачати наші їдальні та буфети? — спитав Саклатвала.

— Думаю і про це, хоча досліди ще не закінчені. Ми пробуємо вирощувати також кавуни та дині. От людей у мене невістачає. Всі захоплюються технікою, а про

ботаніку забувають, — скаржився Аркадій Михайлович.

— Ретельніше підбирайте собі помічників, — рекомендував Саклатвала. — А ми допоможемо вам коштами та тією самою технікою. Ну, а ви, юначе, — звернувся він до Тараса, — чим хочете бути — техніком чи ботаніком?

Тарас ніяковіючи, що він ще вагається, чому віддати перевагу, але так чи інакше вирішив присвятити своє життя дослідженню і освоєнню підземних глибин.

Академік узяв хлопця під руку і кілька хвилин ходив з ним доріжками плантації, розпитуючи про успіхи в учобі, про наміри на найближче майбутнє.

— Бачиш, Тарасе, — сказав він, — дещо з твоєї ідеї про підземний шлях здійснилось. Інженери перетворили дитячу фантазію в реальність. Але не можна жити самими фантазіями. Треба вчитися здійснювати їх.

— Та моя ж фантазія ще остаточно не здійснена.

— Як же так?

— Я мріяв, що поїзди ходитимуть не паралельно земній поверхні, а навпростець. Тоді вони рухались би швидше за літаки.

— Раджу тобі мріяти про щось інше. А з якою швидкістю ходитимуть наші поїзди, побачимо, — загадково відповів академік, усміхаючись і обнімаючи хлопчину.

Після обходу підземних садів начальник будівництва порадив Аркадію Михайловичу і Тарасові їхати до Москви або до Тихоокеанська, щоб узяти участь у першому рейсі підземного експреса.

— Угадайте, хто завоює першість — Схід чи Захід, — сказав він. — Тоді участь у першому рейсі вам забезпечена.

Ботанік і його секретар довго не могли вирішити, куди їм їхати. Аркадій Михайлович пропонував їхати в Москву.

— Там обов'язково закінчать раніш, — запевняв він, — і відтіля вирушить перший поїзд.

На думку Тараса, перший поїзд мав вийти з Тихоокеанська. Йарешті вирішили, що Аркадій Михайлович поїде в Москву, а ми з Тарасом на схід, до Тихоокеанська.

* * *

Ми прибули до Тихоокеанська того дня, коли передбачалося закінчити будівництво.

Ще зранку на вокзалі підземної залізниці, який виходив тут майже на поверхню, стояв готовий електропоїзд, що складався з двадцяти п'яти металічних вагонів.

Віяв сильний вітер, і на морі лютував шторм. Високі хвилі били об набережну міста, яке лише рік тому було закладено тут і вже розрослося багатоповерховими будинками, численними вулицями та майданчиками. Через вітер літаки того дня не вилітали, пароплави не заходили в бухту, і місто підтримувало зв'язок із зовнішнім світом лише з допомогою радіо, телеграфу та телефону.

На майданах, на перехрестях вулиць, на високих будинках виднілися величезні дошки з показниками змагання між Заходом і Сходом підземного будівництва.

О дванадцятій годині дня на дошках були такі цифри: Захід — 99,87%, Схід —

99,86%. Схід відставав від Заходу. Про показники змагання повідомлялося щогодини. Натопи цікавих зростали біля дощок. Йшли останні години закінчення робіт у тунелі.

Хто переможе? Хто здобуде право пустити перший поїзд? Це питання хвилювало все населення міста та, мабуть, і населення цілої країни. О першій годині Захід мав 99,91%, а Схід — 99,89%.

Наші шанси потрапити на перший поїзд явно падали. Ми пильно стежили за показниками і слухали повідомлення, що передавалися по радіо. Гучномовці сповіщали, що на східному секторі затрималося здавання вентиляційних шлюзів, тимчасом як у західному перевірено останню рейку.

Тарас хвилювався, хоча й не втрачав віри в перемогу колективу Східної зони.

О третій годині дня цифри були такі: Захід — 99,96%, Схід — 99,95%. Гучномовці сповіщали, що в східному секторі закінчено приймання шлюзів. Схід посилив темпи, але все ж відставав від Заходу.

Ми тішили себе тим, що поїзд, який ітиме зі сходу на захід, все одно спізниться проти поїзда, який ітиме назустріч. Формально поїзд зі сходу витратить більше часу, ніж зустрічний. Мандрівники навколо світу, коли їдуть зі сходу на захід, втрачають одну добу і, навпаки, їдучи з заходу на схід, виграють її. Проте тішити себе цим особливо не доводилось. Протягом кількох годин мало закінчитись змагання на право вирушити в подорож хвилиною раніш, бо лише в цьому полягала різниця. Але вихід того чи іншого поїзда був можливий тільки тоді, коли весь тунель на всьому своєму протязі буде готовий.

О четвертій годині дня на дошках змінили показники. Обидва сектори мали однакові цифри — 99,99%. Тарас аж тремтів від хвилювання.

— Невже закінчать разом? — запитував він мене.

Ми не рухалися з місця, нетерпляче чекаючи, поки на дошці показників з'явиться цифра 100. Але вона не з'являлася. Роботи в тунелі ще не закінчені.

Власне кажучи, я прекрасно розумів, що всі роботи фактично вже закінчено і справа йде лише про приймання тунелю інспекторською комісією. Відбувається це в Іркутську. Там, у штабі будівництва, приймають з різних діляниць тунелю останні повідомлення технічних інспекторів і дають накази виправляти незначні дрібниці.

Раптом о четвертій годині тринадцять хвилин на дошці показників з'явився напис: Схід — 100%, Захід — 99,99%. Схід переміг.

2. ПОЇЗД ТИХООКЕАНСЬК — МОСКВА

Гучномовці сповістили, що перший пробний експрес виходить з Тихоокеанська о п'ятій годині дня, а з Москви — рівно через хвилину після того. Тарас кинувся до свого вагона так швидко, що я ледве встигав за ним. Навколо лунали випуки "ура" та грім численних оркестрів.

Ми дуже зраділи, коли в своєму купе побачили Набокіна. Приємно було, що його преміювали поїздкою до Москви в першому експресі.

— Ого-го-го, старі друзі знов зібралися, — сказав він, вітаючись.

— А як це ви раніш від нас потрапили у вагон? — поцікавився Тарас.

— Е-е, у мене провідник знайомий...

— І тут протекція! — здивувався я.

— Та ні, я пожартував, — засміявся Набокін. — А що провідник мені знайомий, то це правда, бо я з ним їду з Найглибшої. Цей же поїзд формувався там, і машиніст, освоюючи шлях, вів його до Тихоокеанська.

— Так ви вже своя людина тут? — зауважив я.

— Майже...

Наше купе було чотиримісне. Четвертий пасажир поки що не з'являвся. Ми старались угадати, хто буде четвертий, і, відчинивши двері до коридора, вдивлялися в пасажирів, що заходили до вагона і розшукували свої місця.

Це були переважно учасники будівництва Глибинного шляху, кращі люди різних підприємств та Червоної Армії, для яких подорож першим поїздом через увесь тунель була як відзнака. Серед пасажирів нашого вагона я поки що не бачив нікого із своїх знайомих.

Незабаром всі вже були на своїх місцях, а до нас в купе ніхто не заходив.

— Де ж четвертин пасажир? — цікавився Тарас.

— Це якийсь оригінал, — висловив я припущення. — Він, мабуть, хоче бути першим, хто спізниться на підземний експрес.

— А може, квитка на це місце не видано? — зауважив Набокін.

Я показав йому місцеву газету, в якій повідомлялось, що на квитки в першому поїзді було подано сто сімдесят три тисячі вісімсот дев'яносто дев'ять заявок. Зрозуміло, що жодного вільного місця залишитись не могло.

Тарас відчинив вікно, висунувся і розглядав проводжаючих, що зібрались на пероні. Це було цікаво, і ми охоче приєдналися до нього.

Людей зібралося надзвичайно багато. Десять в голові поїзда, біля електровоза, відбувався короткий мітинг. Там виступали з промовами і раз за разом чулася музика. По перону метушилась публіка з квітами й пакунками в руках. Одні переказували привіти московським знайомим, другі вручали листи, а треті вмовляли про майбутні зустрічі. Але всі з явним нетерпінням ждали, коли, нарешті, рушить поїзд. Це було бажання і пасажирів і проводжаючих.

Раптом задзеленчав дзвоник, і вікно, в яке ми визирали, почало повільно зачинятися.

— Попередження, — сказав Набокін.

О четвертій годині п'ятдесят сім хвилин другий різкий дзвоник сповістив, що зачиняються двері вагонів. Над головами у нас щось грюкнуло, і враз засвітилась електрика. Наш супутник, що вже мав досвід поїздки у цьому поїзді, порадив про всяк випадок триматися за полицю.

— А то як рвоне з місця, ще заб'єтесь.

Але побоювання було даремне. Машиніст, мабуть, уже освоїв свою машину.

Рівно о п'ятій годині поїзд рушив надзвичайно тихо. Проте зараз же він почав набирати швидкість.

Я глянув на циферблат швидкоміра, що висів у купе. Стрілка показувала 39. Та ось стрілка пішла вгору: 56, 61, 73, 84... Останньою швидкістю поїзд мчав хвилин з п'ять. Проте машиніст негвавав, він знов почав збільшувати швидкість, і кінець кінцем вона досягла 121 кілометра. Тепер поїзд проходив кілометр за тридцять секунд, тобто швидкість його майже дорівнювала швидкості поганенького літака.

Само по собі це ще не було чимсь надзвичайним. Дослідні поїзди проходили вже й двісті кілометрів на годину, але з такою швидкістю вони їздили лише кілька хвилин. А тут не передбачалось жодної зупинки на протязі восьми тисяч кілометрів.

Пасажири чули тільки легкий шум, дзенькання та якесь потріскування. Іноді трохи гойдало. Це свідчило про деякі непомітні для ока нерівності в окремих місцях підземного шляху.

Тарас озирався навколо себе й щасливо посміхався.

Ми займали невеличке двоповерхове купе. М'які канапи й стіни. Підлога застелена товстим килимом. Навіть стеля була пружна. Все це мало забезпечувати від удару в разі раптової зупинки або прискореного гальмування.

У вагоні зберігалась рівна температура в двадцять градусів. Повітря було чисте, приємне, наче після нічної грози. Так діяла установка штучного клімату. Ні спеки, ні холоду, ні головного болю від важкого повітря ніхто не відчував.

Я знав, що відбувалося чимало дискусій з приводу побудови вагонів для поїздів на Глибинному шляху. Майже всі заперечували Макаренкові, коли він запропонував герметичні вагони з кондиційованим повітрям. Особливо гаряче заперечував проти них свого часу Самборський. Але несподівано він змінив свої погляди і став прихильником цих вагонів, як і взагалі всього того, що пропонував Макаренко.

В Сполучених Штатах Америки вже давно на залізницях ходили вагони із штучним кліматом. Але вагони на Глибинному шляху були зовсім іншої конструкції. Їх стіни, підлога і дах мали спеціальну ізоляцію, чого не було в американських вагонах. Кондиційоване повітря не йшло прямо в устаткування для кондиціювання, а зберігалось під великим тиском в спеціальних сталених балонах. Саме тому ці вагони коштували дуже дорого. Їх вартість обчислювалась втричі більш від вартості вагонів американського типу. Але Макаренко, обстоюючи свої вагони, доводив, що на випадок обвалу або появи в тунелі отруйних газів пасажири, цілком ізольовані від зовнішнього світу, зможуть прожити більше тижня. Правда, переважна більшість інженерів не погоджувалися з Макаренком і вважали це марнотратством.

Врешті переміг Макаренко, бо його активно підтримував Саклатвала, а останнє слово було за академіком, якому уряд надав широкі повноваження.

В кожному купе були краники, якими пасажири могли регулювати температуру повітря в досить широких межах. Тарас не міг відмовити собі в тому, щоб не побавитися цим краником. За півгодини він встиг нас заморозити, а потім влаштувати баню. Нарешті ми спільними силами відрегулювали температуру.

Тут же в купе знаходилась дошка з циферблатами, які показували швидкість і місцеперебування поїзда, а також різні лампочки, дзвоники, полички для книг, шахів,

радіоприймач з навушниками і навіть маленький телевізор. Ми детально оглянули приміщення.

Години через дві після відходу поїзда почувся стук у двері, і до нас зайшла дівчина в білому халаті.

— Може, цікавитесь легкою закускою або якимись напоями? — спитала вона.

— Мені б не легку, — відповів Набокін, — а більш ґрунтовну.

— Тоді прошу до ресторану.

— А як туди пройти? — спитав Тарас.

— Ваш супутник добре знає дорогу, — відповіла дівчина й посміхнулась до Набокіна, якого, очевидно, бачила не вперше.

— А ми й забули, що ви старожил, — сказав я, теж звертаючись до нього.

— Тоді підемо до ресторану? — спитав Набокін.

Ми не заперечували.

Набокін подзвонив по телефону в ресторан і спитав, чи є вільні місця. Нас запросили туди.

— Ходімо, — сказав наш провідник і вивів нас у коридор, а потім у тамбур.

Двері скрізь зачинялися герметично, а на переході з вагона до вагона було спеціальне обладнання.

Через вісім вагонів ми попали в клуб. Тут було ще мало пасажирів: один куток зайняли аматори шахів та доміно, а в другому влаштувалося кілька друзів, коротаючи час приємною розмовою.

За вагоном-клубом ішов вагон-ресторан. Трохи ширший і значно довший, ніж звичайні залізничні вагони-ресторани, він увесь був заллятий електрикою і нагадував оранжерею, — стільки там стояло квітів та пальм. Тарас зауважив, що це, мабуть, вплив ботанічних ідей Аркадія Михайловича. На столах стояли сифони з дарасуном, вази з фруктами, цукерками й тістечками.

Меню складалося з двадцяти восьми страв.

Тільки подали першу страву, як підійшов метрдотель і сказав, що Тараса й мене викликають до радіотелефону. Ми поспішили до будки в кінці вагона. Узявши телефонні трубки, ми змогли разом провадити розмову.

— Ви слухаєте? — почулося запитання.

— Так.

— Зараз будете розмовляти. За мить гукнув знайомий голос:

— Тарасе! Тарасе!

Той голос належав Аркадію Михайловичу.

— Я ЯІ — обізвався Тарас. — Ви відкіля говорите?

— З поїзда номер два. Москва — Тихоокеанськ. Олекса Мартинович там? Поздоровляю з перемогою тихоокеанців. Передайте в Москві привіт від мене. Там вас жде Черняк. Він влаштовує з нагоди вашого прибуття збори старих друзів. На жаль, я не зможу на них бути.

— Мені ждати вас у Москві чи повертатися до Тихоокеанська? — спитав Тарас.

— Приїжджай на плантації Верхнього озера. Там ми з тобою попрощаємось, бо ти й так уже запізнюєшся до школи.

— Аркадію Михайловичу! — гукнув я. — Ви вже обідали?

— Учора обідав, а сьогодні збираюсь снідати.

— Пробачте, я забув, що у нас різний час. Ну, а ви передавайте привіт Тихоокеанську, з яким ми щойно розпрощалися.

Розмову довелось закінчити, бо знайшлося чимало охочих поговорити з своїми друзями та знайомими.

Ми добре пообідали, послушали музику, зіграли в клубі в більярд і, повернувшись до свого купе, лягли спати. Я одразу ж заснув. Снилися різні пригоди, безліч квітів, освітлені сонцем підземні вокзали і солярій Аркадія Михайловича на вулиці Червоних ботаніків.

А поїзд мчав, не спиняючись і не зменшуючи швидкості. Не знаю, скільки я спав, але коли прокинувся, то побачив над собою чийсь ноги, що звисали з полиці. То був четвертий пасажир.

"Відкіля він узявся? — подумав я. — Адже поїзд не спинявся, і він не міг сісти на якійсь станції".

Зацікавлений новим супутником, я висунувся і глянув угору. Уявіть, як приємно був я здивований, коли побачив там інженера Кротова.

3. ДОСЛІДИ КРОТОВА

— Як ви тут опинились? — дивуючись, спитав я інженера.

— А так, як бачите, — усміхаючись, відказав він.

— Це ваше місце?

— Звичайно, моє, коли я тут.

— Ні, дозвольте... Від'їжджаючи з Тихоокеанська, ми ждали четвертого пасажира.

— Ну, так, це моє місце. Я його забронював.

— Так чому ж ніхто з нас не бачив вас у Тихоокеанську?

— Бо мене там не було. Лише півгодини тому я сів у ваш поїзд.

— Але ж ми ніде не зупинялися!

— А навіщо зупинятися? Це ж експрес прямого сполучення, він не повинен ніде зупинятися до самої Москви.

Одним словом, інженер пояснив, що провадяться досліді з посадкою і висадкою пасажирів на повному ході поїзда. Кротов брав участь у цих дослідіах. Він розповів, як на станціях спеціальні вагони з пасажирами вирушають паралельно головній колії, набирають швидкості, що дорівнює швидкості поїзда, і, зрівнявшись з поїздом, прикріплюються до заднього вагона. Тоді пасажири з того спеціального вагона переходять у поїзд, а кому треба висідати, йдуть до цього вагона. Вагон відчіплюється, продовжує рухатися самостійно і зупиняється на ближчій станції, щоб потім повернутися назад з поїздом протилежного напрямку.

— Чому ж досі мені ніхто не говорив про ці дослідіа? — спитав я, відчуючи досаду, що не потрапив в експрес таким оригінальним способом.

— По-перше, це свідчить про те, що ви погано обізнані із службою руху, а по-друге, що служба руху дуже скромна і ніколи не рекламує своїх задумів.

— Про це навіть ніколи не згадували на засіданнях Ради будівництва.

— Там багато чого не згадували.

— Наприклад, чого ж іще?

— Там майже не обговорювалась організація, скажімо, експлуатації тунелю...

Облишивши суперечки, я попросив Кротова розповісти про досліди, в яких він брав участь, і, витягши блокнот та олівець, постарався коротенько занотувати його оповідання.

Інженер зліз з полиці і сів поруч мене. Тарас і Набокін міцно спали, і ми не будили їх.

Я вже згадував, що, починаючи з першої зустрічі з Кротовим ще за кордоном, у мене залишилося найкраще враження від нього. Це була людина спокійна, розумна, трохи флегматична, але здатна діяти швидко й рішуче. Розмова з ним завжди цікава. Тепер нам приємно було перебирати те, що відбувалось на будівництві Глибинного шляху останні роки. Спільна робота, спільні спомини — що може міцніше зв'язати людей між собою.

— Слухайте, друже, — звернувся я до Кротова. — Ось будівництво цього велетенського підземного шляху закінчено. Ми їдемо з вами у першому поїзді прямого сполучення. Боротьба за Глибинний шлях стала вже історією. Ви пригадуєте конфлікт між Макаренком і майже цілим колективом будівників? Мені й досі незрозуміло, чому вийшов переможцем Макаренко. Зокрема, чому Саклатвала раптом став захисником герметичності тунелю.

Інженер, слухаючи мене, дивився дуже і уважно й серйозно, але здавалося, що за тією серйозністю криється іронія.

— Ви знаєте, — сказав він, — що я завжди був прихильником герметизації тунелю. Насамперед мені, як спеціалістові пневматичних і вентиляційних установок, імпонували колосальні масштаби цього господарства на Глибинному шляху. По-друге, я розумів доцільність тих витрат, проти яких майже всі заперечували. По-третє, познайомившись з Макаренком, спостерігаючи його роботу, я незабаром прийшов до висновку, що це людина, яка знає, чого хоче, хоч і не завжди викладає це зрозуміло для інших. Правда, спочатку це не було для мене ясно. Здавалося, що Макаренком керує лише інтуїція. Але коли я впевнився, що це за людина, яка хоч не одразу розкриває свої плани, але сповнена цілеспрямованості, я цілковито став на його бік.

— Чому ж це все було ясно тільки для вас, так би мовити, для рядового інженера, і темним для академіків та професорів? Пам'ятаєте, як вони виступали в Іркутську на засіданні Ради будівництва? Нарешті, чому Самборський раптом змінив свої погляди? Що його переконало?

Власне, підозра щодо причин зміни поглядів Самборського у мене була. Я зв'язував це з тією телеграмою, яку свого часу Макаренко одержав на Найглибшій шахті, та розмовою інженерів, яку спостерігав через вікно. Але ділитися цими спостереженнями

з Кротовим не хотів.

— Щодо "рядового" інженера, то це, мабуть, свідчить про те, що він не рядовий, — сміючись, відповів Кротов. — Даруйте за таку самовпевненість. А щодо Самборського, то це означає, що він врешті зрозумів помилковість свого погляду і, як людина чесна, принципова, тепер робить все, щоб згладити ту шкоду, якої наробив своїми попередніми виступами.

Кротов явно не хотів бути одвертим і дипломатично викручувався. Не міг я повірити, що він нічого не знає про ту розмову Макаренка із Самборським, бо Кротов був з обома інженерами в прекрасних взаєминах, і тепер скрізь про нього говорили як про третього найближчого помічника Саклатвали. Тому, відчуваючи образу на небажання поділитися зі мною таємницею, я припинив розмову на цю тему і перейшов на інше, спитавши, чи не чув він чого про Ліду Шелемеху.

Треба сказати, що я не бачив Ліди з того часу, як її відвезли літаком з Найглибшої до Іркутська, де Барабаш хотів скликати консиліум. Знав, що відтіля її перевезли до лікарні під Москвою, де Барабаш перед тим провадив якісь досліді. Операції дівчині не робили, а лікували іншими методами. Спогади про неї викликали в мене гнітючій настрій. Надзвичайно боляче, коли ждеш нещастя і не в силі запобігти йому.

Кротов розповів про те, що він чув про Ліду від Аркадія Михайловича. Старий ботанік регулярно листувався з Барабашем та з самою Лідою і, звичайно, був обізнаний із становищем хворої докладніше, ніж будь-хто з наших знайомих на Глибинному шляху.

— Становище Лідії Дмитрівни не краще, — розповідав Кротов. — Її лікують за допомогою рентгену, застосовують радій і мезаторій, хоча Барабаш великої надії на це лікування не покладає. Дехто з лікарів пропонував хірургічне втручання, але він його категорично відхилив. Хвора досі думає, що в неї діабет, і настоює, щоб її перевезли на Кавказ. Проте зараз перевозити її ніяк не можна, їй потрібний абсолютний спокій. Правда, Аркадій Михайлович говорить, що з останніх листів, які він одержав від неї, видно, ніби в неї закрадається підозра, що це не діабет, а щось інше. На щастя, вона далека від думки, що її хвороба така страшна. Барабаш все ж не втрачає надії. Різні медичні світила вже кілька разів вказували, коли настане кінець, але досі йому вдавалося цей момент відтягти. Власне, чия це заслуга, чи лікарів, чи організму хворої, важко сказати. Барабаш продовжує щось експериментувати, шукаючи препаратів, які зруйнували б ракову пухлину і не порушили здорову тканину тіла. Такі експерименти, як відомо, провадяться десятки років різними дослідниками, але поки що нічого втішного ми не маємо. Лідія Дмитрівна дуже схудла, ослабла і буває днями лежить напівнепритомна. Посилились болі. Аркадій Михайлович дуже турбується. Він навіть хотів їхати до неї. Я ледве умовив його залишитися. Там же він нічого не допоможе, а тут поринає в свою роботу й тоді не згадує про бідолашну дівчину. Її часто відвідує брат. Здається, він уже знає про справжню хворобу. Батькам же досі про неї нічого не говорили.

Я вислухав Кротова, не перебиваючи. Потім зітхнув і більше ні про що не питав.

— А наші супутники міцненько-таки сплять, — зауважив інженер, поглядаючи на Тараса та Набокіна. — Ви, шукачі пригод, зібралися тут, я бачу, старою компанією.

Він згадав, видно, про наше спільне перебування в Північній штольні під час катастрофи. Ми заговорили про ту катастрофу, і я, згадавши про Догадова, спитав:

— Мене цікавить ще таке питання: ви пам'ятаєте, що, крім вас, на цілому будівництві Ярослав Васильович мав лише одного прибічника? То був Догадов.

— Пам'ятаю.

— Догадов був дуже гарячим прихильником герметизації тунелю. Чим ви це пояснюєте?

— Не розумію вас...

— Він не раз старався переконати мене, що Макаренко — геній.

Я переказав Кротову кілька моїх розмов з Догадовим, коли той висловлював симпатії головному інспекторові тунельних споруд, і про те, як шпигун обґрунтовував свій захист Макаренка.

— Пізніше, коли я міркував про ці справи, отака його позиція найбільш збивала мене з толку.

— Ясно, що зіб'є, коли такий суб'єкт почне підтримувати чесну людину, — замислено відповів Кротов.

— Але чому ж він його підтримував?

— Мабуть, це було для нього корисно. Певне, відповідало інтересам тих, кому він служив... А могло це бути лише тому, що вони помилялися в Макаренкові і вважали, що його ідеї пошкодять будівництву. Не розуміючи справи, вони радили Догадову всюди проповідувати герметизацію тунелю. Вони були, мабуть, переконані, що герметизація призведе до краху будівництва.

— Отже, ви вважаєте, що Догадов і його хазяї прорахувались?..

— Безперечно.

— А скажіть, — спитав я, помовчавши, — як ви втрутились у справу з арештом Догадова? Невже ви мали якісь підозри вже тоді, як він організовував рятівні роботи в штольні?

— Навпаки, тоді він мені подобався. Але хто ж знав, що то був один з засобів маскування?.. Дуже він мені не подобався тоді, коли займався так званими палеонтологічними розвідками. Я навіть подумував про те, щоб заборонити йому спуск до шахти. А під час поведі я почав думати про нього значно краще. Чорти ж його знали, що то не палеонтолог, а шпигун... Коли ранком того дня Томазян запропонував мені допомогти в арештуванні палеонтолога, я аж рота роззявив. Спершу був категорично відмовився. Слідчий змушений був докладно пояснити мені всю справу. І він таки переконав мене, що шукач стародавніх кісток мусить бути арештований. Крім того, попередив, що слід чекати на жорстокий опір... Так воно й було, як ви пам'ятаєте.

— Здається, він таки здорово стукнув вас ліктем, — почувся голос з верхньої полиці.

Тарас прокинувся і, прислухаючись до нашої розмови, не втерпів, щоб не втрутитися.

— А-а, юначе, ви вже прокинулись? — привітав його Кротов.

— Ще не певен в цьому, бо ваша присутність примушує думати, що мені сниться сон. Відкіля ви тут взялися?

З цими словами хлопчина скочив на підлогу і подав руку інженерові.

Майже одночасно прокинувся і Набокін. Кротову довелось знов розповідати, як він потрапив до вагона, а мої товариші кожну хвилину перепитували, домагаючись пояснень значно докладніше, ніж це зробив я.

З нагоди перебування нашого гостя ми замовили в ресторані вечерю, включили радіо, спільно писали телеграми своїм друзям і знайомим.

— Пропоную, — подав думку Тарас, — запровадити на Глибинному шляху спеціальні квитки для зустрічі пасажирів із знайомими, які живуть на шляху. Плата за таксою: хвилина — три карбованці.

— Для цього спеціальні вагони-вітальні потрібні, — сказав Набокін.

Коли наближались до району Найглибшої і Кротов почав готуватися залишити експрес, ми засумували.

Усі троє проводжали його. Пересадка мала відбутися приблизно за сто кілометрів від станції. Кротова повідомили радіотелефоном, щоб він збирався.

Хвилин за двадцять до пересадки ми перейшли в задній вагон. Його останнє купе займала спеціальна бригада залізничників-електриків, що обслуговувала експрес і брала участь у дослідах з причеплюванням і відчеплюванням вагонів на ходу.

На роз'їзді з вікон відсунулися заслінки, і ми побачили, що поряд з нашим поїздом мчить вагон по паралельній колії. Він то трохи переганяв, то відставав. Мабуть, машиніст у тому вагоні вирівнював хід. Нарешті швидкість стала майже однакова. Тоді міцні металеві лапи піднялися від дверей електровагона і вперлися у двері нашого вагона. Потім услід за тими лапами простяглися сітки, а з тамбура висунулася дошка, що з'єднувалася з тамбуром нашого вагона.

— Готово. Можна переходити, — сказав Кротов. — Ну, я вас не запрошую туди, бо все це мусить робитися швидко. Сподіваюсь, незабаром побачимося. А вас, Олексю Мартиновичу, прошу спеціально приїхати до мене на Найглибшу. Мабуть, тут незабаром відбуватимуться дуже цікаві події, і ви зможете дістати вичерпну відповідь на запитання, які сьогодні ставили мені.

Розмовляти нам було вже ніколи. Лише потиснули руки, і Кротов ступив у сусідній вагон, його супроводили кілька залізничників. Дошка, що з'єднувала тамбури, всунулася назад у тамбур електровагона, потім невидима рука потягла сітку, і, нарешті, металеві лапи відпустили дверцята нашого вагона й повернулися на своє місце. Ще дві-три хвилини ми бачили крізь вікно Кротова в електровагоні, але ось вагон почав відставати, і перед нами замигтіла темна стіна тунелю. Легка металева заслінка насунулась на вікно, і ми опинились в обстановці своєї герметично закупореної коробки.

— Чи не можна нас тут законсервувати на тисячу років, — поцікавився Набокін, — а потім випустити і показувати як допотопних тварин?

Треба було повертатися на свої місця. Отже, ми знову лише втрюх у купе. До Москви залишалося їхати ще чимало годин. Можна було добре виспатись. Я звернув увагу, що, наближаючись до Байкалу, поїзд пішов швидко. Тепер швидкість досягла ста п'ятдесяти трьох кілометрів. Чи не мала тут значення підземна Ангара, яка на цій дільниці шляху могла найбільше віддавати своєї енергії в проводи Глибинного шляху?

Мені ніхто не міг відповісти на це запитання.

4. ЗУСТРІЧ ДРУЗІВ

Антон Павлович Черняк займав дві величезні кімнати в новому будинку на вулиці Зовойовників глибин. Того дня в більшій з цих кімнат він приймав своїх близьких друзів. То були переважно люди, зв'язані з проектуванням та будівництвом тунелю Москва — Далекий Схід. Антон Павлович скористався з перебування в цей день у Москві кількох людей, які давно знали один одного, але дуже рідко за останній час бачилися.

О восьмій годині вечора гості почали збиратися. Я приїхав одним з перших. Разом зі мною з'явився Тарас Чуть, а за нами Самборський, Макуха та ще кілька чоловік. Хазяїн вітав гостей з успіхами і просив сідати кому де подобається. Всі ділилися враженнями від Москви, в якій давно не бували, згадували роботу в тунелі, різні пригоди, давно розв'язані суперечки. Багато жартували, сміялися.

Усім стало ще веселіше, коли з'явився полковник Шелемеха. Мій друг, як видно, дуже швидко просувався по службі. Адже всього три роки тому він був тільки майором.

— Ох, друзі, ледве вирвався, — сказав полковник, здоровкаючись з кожним, а мене й Тараса обіймаючи. — В моєму розпорядженні дві години. Протягом цього часу я, так би мовити, ваша власність.

— Станіславе, — звернувся я до нього, — я страшенно скучив за тобою. І взагалі маю мільйон запитань до тебе.

— Ну, звичайно, як завжди. Хіба журналіст може не запитувати? — засміявся він.

Справді, я надзвичайно радів цій зустрічі і при першій можливості, відвівши льотчика в куток, почав розпитувати його про здоров'я Ліди. Крім того, що я вже знав від Кротова, я не почув нічого нового. Хіба що після розмови з ним мені стало зовсім ясно, що становище важче, ніж це уявляв Кротов. Кінця ждали буквально найближчими днями.

Станіславові, що дуже любив сестру, було дуже важко розповідати про це. Я відчув докори сумління, що розпочав з ним таку смутну розмову.

І я був дуже вдячний Чернякові за те, що він якраз почав запрошувати своїх гостей до столу.

— Прощу, прощу, — звертався до кожного з нас Антон Павлович.

Незабаром усі розмістились навколо великого стола.

— Мій друже, — сказав Макуха Тарасові, наливаючи йому в бокал води, — ніколи не вживай алкоголю.

Це викликало гучний сміх, бо всі знали, що наш географ рідко коли відмовляється від того, що зветься вином або настойкою.

— Серед нас декого неvistачає, — сказав Самборський, оглядаючи присутніх, — і я пропоную підняти бокал за...

— За Ярослава Васильовича! За Аркадія Михайловича! — загукали всі, враз догадавшись, кого має на увазі Самборський.

В цей час у двері хтось постукав.

— Прошу! — запросив хазяїн.

Всі обернулись. На порозі показався слідчий Томазян.

— Пробачте, що затримався, — сказав він. — Затримала справа, яка, мабуть, і вас усіх цікавить.

— Сідайте швидше до столу, — перебив його Черняк. — А про справу розповісти встигнете.

Слідчий уместився в тісному колі, попросив склянку води і, спокійно позираючи на зацікавлені обличчя друзів, сказав:

— Я закінчив слідство про Догадова. Справу про нього вже передано до суду.

Редактор "Зорі" підвівся з місця. Його не могла не цікавити справа колишнього співробітника журналу.

— Хто він? — спитав Самборський, потім, усміхаючись, глянув на Макуху і додав: — Досвідчений палеонтолог?

— Так, — відповів Томазян, — тільки він, я колись це вже казав, спеціаліст не по вивченню кладовищ допотопних тварин, а по створенню кладовищ сучасних радянських людей. Він — агент капіталістичної держави. Навіть не однієї, а двох. Нарешті таки признався, хоч я й думаю, що дечого він все ж таки не сказав. Признавався лише тоді, коли заперечувати проти наших доказів було абсолютно неможливо.

— Покаявся? — спитав Черняк.

— Ні. Про каяття не може бути й мови... Він прибув з-за кордону спеціально для підривної роботи. Якщо вірити йому, то спільників та помічників він не мав, коли, звичайно, не вважати на тих, хто підтримував його зв'язок з закордоном... Я думаю, товариші, що декому з вас неприємно згадувати, як цей Догадов водив вас за ніс, а ви йому вірили в усьому. Тепер уже не варт хвилюватися. Та не слід про це забувати, дорогі мої Антоне Павловичу та Олексю Мартиновичу... Між іншим, серед вас я бачу й таких, кого він мало не позбавив життя.

— Це я? — скрикнув Тарас.

— Правильно, — кивнув слідчий. — Він викинув тебе, мій друже, з поїзда і в цьому чомусь довго не хотів признатися. Але нам вдалося зібрати незаперечні докази. Ми навіть довідалися, що за цей вчинок він дістав догану від свого начальства, бо цей вчинок міг викрити його. Так само визнав він себе винним і в нападі на Черепашкіна. Він його приголомшив і вистрибнув разом з ним на парашуті, маючи на увазі випитати в нього потрібні відомості. Виявляється, що він помітив у Черепашкіна записки, які показували, що той близько знає професора Довгалюка. Він випитав усе, що міг, але багато це йому не дало. Далі, правда, його покази трохи розбігаються із свідченнями

самого Черепашкіна. Він не заперечує, що переодяг коменданта у свій одяг, обмінив документи і хотів його вбити, але перш ніж надумав виконати свій задум, Черепашкін нібито втік... Диверсант досить легко влаштувався палеонтологом, йому пощастило потрапити на одну з найвідповідальніших діляниць тунелю, і, скориставшись палеонтологічною знахідкою, вчинити вибух, і пустити з верхнього озера воду в шахту. На цьому його діяльність була припинена.

— Задля чієї користі все це було зроблено? — поцікавився Макуха.

— Цього вимагали від нього розвідки деяких реакційних держав. Уряди цих держав готуються до війни з нами і розуміють, яке стратегічне значення має тунель.

— А може, й не розуміють, — стиха промовив Самборський.

— А як він одразу пронюхав про тунель і про нашу зустріч на солярії у Аркадія Михайловича? — спитав Макуха.

— Влаштувавшись у редакції "Зорі" технічним консультантом, він мав намір добувати відомості про літаки, зокрема про літак товариша Шелемехи. Підслухав розмову нашого шановного господаря з професором Довгалюком, довідався про ваші вечори-фантазії, а потім, виявляється, фізик Гопп, будучи в редакції, розповів про ідею підземного шляху. Шпигун схоплював усе одразу і дуже добре орієнтувався. Він там у себе пройшов добру школу.

— І тепер... — протяг Самборський.

Томазян кивнув головою, показуючи, що він його розуміє.

— Його судитиме військовий трибунал як шпигуна й диверсанта. Посилаючись на те, що він чужоземець, — бо признався, що його справжнє ім'я та прізвище Томас Гелл і що він підданий аж двох держав, — шпигун вимагає іноземного оборонця. Йому, звичайно, відмовлять, бо, за нашими законами, оборонцем на суді може бути лише радянський підданий.

Деякий час у кімнаті панувало мовчання. Потім Антон Павлович зітхнув і хвилюючись промовив:

— Я почуваю себе гідним кари, що не зумів розкусити цього суб'єкта.

— Заспокойтесь, — сказав Томазян. — Негідники обдурювали багато чесних людей, і тому завжди мусимо дбати про пильність. Але, — продовжував слідчий, — перших значно менше, ніж других, і пильність не повинна перетворюватися на підозрілість. Треба цінувати довір'я людний, треба вірити в людину. "Людина — це звучить гордо", сказав великий письменник. Ми віримо цьому і тому творимо видатні справи. Ось тут, у вашому колі, у колі переможців підземних глибин, я почуваю себе чудово, бо ви стверджуєте право людини на гордість.

Томазян проголосив тост за гордість, і його радо підтримали всі присутні.

Після того за столом підвівся Самборський. Впадала в вічі його схвилюваність.

— Товариші, — урочисто звернувся він до нас, — я хочу відкрити вам одну таємницю. Власне, зараз, може, ще й не слід про неї говорити, але через кілька годин в нічному випуску останніх вістей радіо розповість про те, що ми можемо назвати таємницею інженера Макаренка. Тому, за згодою нашого гостинного господаря, я беру

на себе сміливість розповісти вам цю таємницю на пару годин раніш, ніж її буде оголошено.

Ми сиділи дуже тихо, коли Томазян розповідав про Томаса Гелла, але та увага, з якою слухали слідчого, не йшла в жодне порівняння з тим, що робилося, коли Самборський заговорив про таємницю інженера Макаренка.

— Товариші, Ярослав Васильович Макаренко, мій кращий друг, — продовжував Самборський, — на жаль, не міг бути зараз з нами. Кілька годин тому він звітував на засіданні уряду про остаточне випробування Глибинного шляху. Ви знаєте, що протягом довгого часу майже всі вважали, що принципи будівництва тунелю, яких додержувався Макаренко, абсурдні. Я сам, на превеликий мій жаль, виступав проти нього. Його система будівництва здавалась винятково дорогою. Але Ярослав і академік Саклатвала знали, що роблять. Знав це і уряд. Знав і підтримував їх. І от наслідки: кількаразове випробування центральних ділянок тунелю показало, що поїзди там можуть рухатися із швидкістю до тисячі трьохсот кілометрів на годину.

Самборський замовк, а потім, наче бажаючи підкреслити свої слова, повторив:

— Тисяча триста кілометрів на годину!

— Не може бути! — вихопилося у Тараса.

— Правда, мій друже. І хіба це не те, про що ти колись мріяв?

— Як же цього добилися? — спитав я.

— На це питання ви, очевидно, дістанете відповідь через деякий час. Я поки що лише сповіщаю вас про надзвичайну подію. Ця швидкість значно перевищує швидкість пасажирського літака. А безпечність підземного руху, його регулярність, що не залежить від стану погоди, змін температури тощо, залишає далеко позаду транспортну авіацію. Остання має лише одну перевагу: для неї не треба будувати шляхів.

— І про такі можливості досі ніхто не знав? — скрикнув Макуха.

— Так. В інтересах держави цього не треба було оголошувати до закінчення будівництва. Я сам довідався про це лише під час ліквідації катастрофи на Найглибшій.

Трудно змалювати враження, яке справило на нас повідомлення Самборського. Тільки Черняк та Шелемеха лишились спокійні: як трохи згодом виявилось, вони про це знали і раніш.

Здається, я був найбільше схвилований. Ось таємниця, викриття якої пояснює мені так багато незрозумілого протягом усіх років будівництва Глибинного шляху в поведінці Ярослава Макаренка, автора ідеї надшвидкого руху!

Але як він цього домігся? При чому тут герметизація? Це залишилося для мене таємницею і ще більше розпалювало цікавість.

В сусідній кімнаті задзвонив телефон, і Черняк вийшов з-за столу. Гості залишилися самі, продовжуючи жваву розмову.

Мене, як на те, опанувала мовчазність і задумливість. Встаючи з місця, я підійшов до відчиненого вікна. Згадувалися хвилювання, пов'язані з будівництвом.

До мене підійшов Тарас. Він розчулився і почав розповідати про свої мрії.

Хлопець твердо вирішив стати інженером-тунелебудівником. "Буду кротом", — говорив він мені, намічуючи майбутню професію. Він мріяв про тунелі, що зв'яжуть мис Дежньова з Гібралтаром, Гібралтар з мисом Доброї Надії, а мис принца Уельського з мисом Горн. Він мріяв перетворити Антарктику і приарктичні простори па вулики, де ячейками будуть підземні тропічні сади, прокопатися до центра землі, розшукати всі геологічні багатства нашої планети, зібрати заховані у глибинах всі пам'ятки старовини.

Ми дивилися на зоряне небо. У Москві зорі були ледве видні, бо електрика, що заливала місто, освітлювала небо, і від того світла блідли далекі сонця.

— Чи є й там такі завойовники глибин? — спитав Тарас.

Раптом електричні ліхтарі почали гаснути, і зорі над столицею засяяли яскравіше.

В будинку теж погасло світло. Почулися поспішні кроки. З другої кімнати ввійшов Антон Павлович.

— Війна!.. — схвильовано скрикнув він. — По радіо передають урядове повідомлення. Годину тому стався одночасний напад на наші східні й західні кордони. Проти нас виступив блок реакційних держав. Над прикордонними містами відбуваються повітряні бої. На кордонах уже гримить артилерійська канонада... Передбачається, що ворог має намір напасти з повітря на Москву...

5. БІЙ У ПОВІТРІ

Не пам'ятаю, як я опинився в автомобілі полковника Шелемехи, але знаю, що ми залишили Москву через півгодини після того, як було повідомлено про початок війни.

Здається, я одразу попросив Станіслава, щоб вій узяв мене як кореспондента. Шелемеха поморщився, але все ж погодився. Черняк обіцяв негайно оформити моє відкомандирування до армії. Ще невідомо було, чи відразу частина Станіслава візьме участь в повітряних боях/ але, зважаючи на те, що він командував з'єднанням винищувачів, я був певен, що незабаром стану свідком повітряної війни.

Ми їхали дуже швидко. Частина була розташована більше ніж за сто кілометрів від Москви. Станіслав сподівався промчати цю відстань максимум за півтори години. Йому було неприємно, що війна застала його не на аеродромі, і він частенько чортихався.

Треба сказати, що і цього разу війна почалась несподівано. Хоча взаємини з державами, де до влади прийшли реакційні партії були дуже загострені, але наші військові спеціалісти не вважали, що воєнні дії можуть розпочатися так швидко. Ворогам вдалося перехитрити нас: вони зуміли таємно підтягти свої армії до наших кордонів.

Та це зовсім не означало, що Радянський Союз не був готовий до війни. За дві-три години після повідомлення майже всі знаходилися на своїх місцях.

До офіцерів, які швидко повернулись до своїх частин, належав і полковник Шелемеха. Промчавши останні кілометри, ми підкотили до величезної брами, біля якої стояв вартовий.

— Приїхали, — сказав Станіслав.

За брамою я сподівався побачити численні ангари, широкий аеродром,

асфальтовані стартові доріжки, але, крім маленького ліска, кущів та кількох біленьких будиночків, тут не видно було нічого.

Ангари, склади пального і навіть стартові доріжки були заховані глибоко під землею. Ліс розростався на залізобетонних підземних сховищах. Коли починався виліт літаків, штучні кущі розсувалися, і відкривалися широкі підземні виходи, відкіля машини здійснювалися в повітря. Посадка робилася на полі за ліском. В певних місцях аеродрому літаки провалювалися під землю і зникали.

— Досвід Глибинного шляху допоміг нам заховатися глибше під землею, — сказав мені полковник в одну з тих хвилин, коли був вільний від виконання своїх службових обов'язків.

А роботи в нього було справді багато. Більше мав хіба лише начальник його штабу.

Тієї ночі, коли ми прибули на аеродром, Шелемеха ночував у штабі і додому поїхав тільки ранком. Поснідавши і перекинувшись кількома словами з Ніною Володимирівною, він повернувся назад.

Винищувачі були готові кожної хвилини піднятися в повітря і летіти, куди накажуть. Але з головного штабу надійшов наказ не втомлювати людей непотрібним вичікуванням.

Плинув час, а ніяких повідомлень з фронту не надходило. Лише через двадцять годин після початку війни Шелемеха дістав наказ підняти свої винищувачі в повітря.

Я намагаюсь відновити в пам'яті події тієї ночі, але нині вони видаються мені наче сон.

Десь о дев'ятій годині вечора, коли згусли сутінки, на аеродромі, здавалося, запанував абсолютний спокій. Нічних польотів не передбачалося.

Раптом до телефону екстрено викликали командира. Я чув лише, як полковник Шелемеха відповідав:

— Слухаю, слухаю.

Одержаний ним наказ ураз наелектризував командира. Через кілька секунд після того, як він поклав трубку, задзеленчали тривожні дзвоники, почали відкриватися підземні ангари, викочувалися літаки, при світлі сіреньких ліхтарів бігали механіки та червоноармійці з аеродромної команди.

З'єднання Шелемехи складалося із ста сорока чотирьох стратосферних літаків, озброєних сорокаміліметровими гарматами. Вони вишикувалися ланками, загін за загоном, ескадрилья поруч ескадрильї. До командного пункту поспішали командири з'єднань та начальники штабів. Розмова з командиром бригади зайняла не більше трьох хвилин.

— Товариші командири, — звернувся до них Шелемеха. — Ворожа авіаескадра прорвала дві лінії повітряних загороджень і летить до Москви. Наше завдання перехопити тих, хто намагається прорвати третю лінію. Слухайте наказ: командирам груп вести свої підрозділи згідно з варіантом першим, сектор В. Висота — одинадцять кілометрів. Усі дальші накази прийматимемо по радіо. Шифр для радіозв'язку — 7-а... У мене все. Є запитання? Нема?.. По машинах!..

Через п'ять хвилин після цього всі винищувачі були вже в повітрі.

Аеродром спорожнів. Все затихло. Тільки на певній віддалі пильно стежили за небом чергові біля прожекторів та зенітних гармат, щоб сполоснути небо могутніми променями електрики і послати сталеві гостинці, коли б там з'явилися ворожі бомбардувальники.

Останнім в повітря піднявся великий командирський літак, в якому мені дозволили зайняти місце. Це була летюча фортеця, озброєна шістьма гарматами, багатьма крупнокаліберними кулеметами. Екіпаж літака складався з дванадцяти чоловік.

Машина ця відзначалась винятковими якостями. На ній Шелемеха робив фігури вищого пілотажу з такою ж вправністю, як і на легкому одномісному винищувачі.

Шелемеха підняв літак і, набравши одинадцять тисяч метрів висоти, передав штурвал першому пілотові, а сам помістився коло штурмана, включивши свій шоломофон у радіоапарат, що стояв тут же. Він тримав зв'язок з своїми літаками.

Одночасно Шелемеха тримав зв'язок з землею. Відтіля через кожні три хвилини сповіщали про рух ворожих літаків. Повідомлення ті були точні. Безліч радіолокаторів на землі відзначали кожну, навіть найменшу зміну курсу ворожих авіачастих і навіть окремих машин, і зараз же про це ставало відомо Шелемесі.

Уже пошарпана повітряна армада противника рвалася до серця країни, до нашої столиці. Вони летіли на різних висотах: одні майже у стратосфері, другі значно нижче, а треті мчали бриючим польотом, скільки те дозволяла нічна темрява.

Мій блокнот і авторучка були наготові під час того польоту. Я занотував багато цікавих спостережень. На жаль, блокнот загинув, і мені не довелося опублікувати жодного слова з записів. Тепер доводиться переказувати все по пам'яті, але, знов кажу, все, що тоді робилося, збереглося в моїй пам'яті мов невиразний сон.

Мені показали місце за спиною у Шелемехи, між радистом і штурманом. Лише витягнувши голову, я міг зазирати в переднє віконце, через яке наш командир спостерігав панораму нічного неба. В кабіні відчувалась прохолода: можливо, не працювало електроопалення, а може, літак його зовсім не мав. Я був одягнений в тепле пальто льотчика. Киснева маска вкривала обличчя. В тому разі, коли вона ставала непотрібна, її легко можна було скинути на груди. За плечима був невеликий парашут, яким можна було скористатися після того, як вистрибнеш у люк, влаштований у підлозі літака.

Машина перебувала десь на межі тропосфери і стратосфери, але могла піднятися ще вище. Незважаючи на розріджене повітря і холод, що досягав сорока градусів нижче нуля, літак мчав з швидкістю понад сімсот кілометрів на годину.

В літаку не всі були зайняті роботою. Тоді як штурман, радист, пілот і командир не мали й секунди вільної, стрільці спокійно дожидали, коли надійде черга працювати їх гарматам та кулеметам.

Для мене час проходив надзвичайно повільно. В закритій кабіні, звідки не було видно землі, я зовсім не відчував шаленої швидкості. Гуділи мотори, похитувався літак, але це нагадувало якийсь нудний млин, а не гордого металевого птаха, що летить удвічі чи навіть втричі швидше, ніж ластівка.

Станіслав Шелемеха в своєму підбитому хутром шкіряному пальті виглядав немов кам'яна брила. Киснева маска, мабуть, заважала полковникові, і час од часу він скидав її, особливо коли нахилився над картою, де штурман робив різні помітки. Та карта розповідала йому про те, де ми пролітали, куди мчались наші ескадрильї, де сунеться хвиля ворожих літаків. Щодо мене, то я зовсім не розбирався в тих помітках, хоч раз у раз позирав на карту. Я лише догадувався, що ворог летить значно нижче від нас, що він уже розпорошений, що його літаки знаходяться на різних висотах.

В нашому літаку розмовляли мало. Коли хто й говорив, то я швидше догадувався, ніж чув це. Весь екіпаж мав шоломофони, які допомагали кожному тримати зв'язок з командиром. На жаль, я не одержав шоломофона, бо не знав про нього, а Шелемеха, заклопотаний куди важливішими справами, забув розпорядитися, щоб мені дали його.

Незабаром я почав помалу орієнтуватися в цій незвичній для мене обстановці. А коли наблизився вирішальний момент, я вже розумів дещо з того, що діялось у нас і навколо нас у повітрі.

Пригадую, як полковник низько схилювся над картою, освітленою маленькою лампочкою. Губи його міцно стулені. Якийсь час він стежив за стрілкою секундоміра. І раптом крикнув у мікрофон, що стояв перед ним:

— Атака!

Очевидно, ця команда була прийнята на кожному літаку його з'єднання. Вона означала, що кожний пілот має включити встановлений на його машині портативний радіолокатор, з його допомогою знайти собі ціль, наблизитися до неї й обрушити на ворога весь свій огонь.

Я старався уявити собі, як пілот бачить на екрані свого радіолокатора ясну, кольористу плямку, що показує йому відстань до машини противника, її висоту, курс, швидкість, як розвертає пілот свій слухняний літак, дає повний газ. Все яснішою, більшою стає плямка на екрані. От вона помалу пересувається все ближче до перехрестя. От її яскравість і місце на екрані свідчать про те, що ворог на найкращій відстані для залпу. Пілот натискає кнопку. З крил літака вириваються снопи полум'я. Темний простір прокреслюється барвистими лініями трас. Сотні куль, десятки гарматних снарядів летять вперед. От вони зустрічаються з темною, невидною масою ворожої машини. Вибух... З ворожої машини вириваються язики вогню. Машина валиться на крило і, вже охоплена полум'ям, падає вниз...

Я побачив задоволену посмішку на обличчі полковника Шелемехи. Видно, те, що чув він у своїх шоломофонах, приносить йому неабияку радість. Згодом я узнав, що йому доповідали про збиті бомбардувальники противника, про випадки паніки серед ворожих пілотів, про дезорганізацію управління повітряною флотилією ворога.

Кілька десятків винищувачів з ворожої армії, які еціліли після прориву двох ліній повітряної загороди, намагались зав'язати бій з винищувачами Шелемехи. Ворогам пощастило збити небагато наших машин. Зате жодного з ворожих винищувачів на полі бою не залишилось, вони або згоріли, підпалені нашими пілоти, або ж ганебно втекли.

Лише окремим бомбардувальникам противника вдалося порватися через третю лінію повітряної оборони, на якій дало бій з'єднання полковника Шелемехи. Та їх було так мало, що четвертої лінії їм уже не подолати.

Літак Шелемехи був у самій гущі повітряного бою. Раптом біля десяти ворожих винищувачів засипали його снарядами й кулями. Кілька наших винищувачів ту ж мить підоспіли на виручку своєму командирові. Два з них упали підбиті, але решта навалюючи обрушились на ворогів, і через кілька секунд знов довкола нас була тиша.

Зазнав шкоди та втрат і наш літак. Дві наші гармати вийшли з ладу. Убито радиста, поранений штурман. Дістав легке поранення і полковник. Але повітряні стрільці ні на секунду не припиняли стріляти. Я бачив дві чи три ворожі машини, які каменем упали на землю від нашого вогню...

І от — що далі, то рідше гримлять гарматні постріли в далечині. Шелемеха викликає гто радіо командирів частин і підрозділів. Та не всі відгукуються на поклик командира... А потім радіостанція з землі сповіщає нас про втечу останніх ворожих бомбардувальників.

Полковник командує всім пілотам повертатися на аеродроми. Серце його відчуває гордість: ворог до столиці не пройшов!

Трудно мені зараз сказати, що відчував тієї хвилини я. Вгорі салютними вогнями блискотіли зорі, а мотори співали переможну пісню. Літаки з славного бою повертались на свій аеродром переможцями.

6. ПІСЛЯ БОЮ

Ми скинули кисневі маски, й одразу стало легше. Загалом у масці було непогано, але без неї все-таки краще. Я сказав би, що різниця приблизно така, як коли дивишся на світ через зачинене вікно, а потім те вікно розчиниш. Наче й різниці нема, та світ куди приємніший, коли перед очима в тебе нема шибки.

Літак знизився до тисячі метрів над землею.

Хоч ми й повертались переможцями, та радість наша змішувалась з тугою за тими, хто віддав своє життя за цю перемогу.

Літак торкнувся колесами землі і, пробігши по асфальту посадочного майданчика, зупинився. До нього поспішали техніки, люди з аеродромної команди. Поруч ще шуміли пропелерами інші літаки. До деяких з них під'їжджали санітарні авто. Літаки не поспішаючи посувались до підземних люків і там спускались до ангарів.

Шелемеха, як я вже згадував, був подряпаний уламком снаряда, але він відмовився їхати до госпіталю. Ще в повітрі один з механіків перев'язав йому голову, і полковник сказав, що цього йому цілком досить. Він одразу ж рушив до штабу, викликавши туди командирів усіх своїх підрозділів, а також начальників штабів.

Дорогою він кожному льотчикові, що потрапляв йому на очі, міцно потискував руку й дякував за бойову роботу. Голос його звучав бадьоро, вигляд був веселий. Здавалось, він зовсім забув про забитих та поранених.

Я старався не відставати від нього ні на крок. Він не звертав на мене уваги, але вже двічі потис руку й привітав з бойовими хрестинами.

Викликані командири швидко зібралися до штабу. Поки полковник розмовляв телефоном з штабом протиповітряної оборони столиці, командири стиха обмінювались враженнями від першого бою, розповідали окремі епізоди, розпитували один одного. Начальник штабу з'єднання викликав їх поодиноці і, вислухавши коротенький рапорт, щось записував на великому аркуші паперу, що вкривав весь стіл.

Закінчивши телефонну розмову, полковник звернувся до своїх підлеглих і ще раз привітав з перемогою.

— Ми розгромили, ворожі авіачастини, — сказав він, — що намагалися прорватися до Москви. Лише поодинокі літаки продовжували політ, але їх знищили на четвертій лінії оборони. І тільки одиницям пощастило врятуватися втечею. Командування вітає нас і наказує бути готовими до наступних боїв.

Начальник штабу доповів йому про втрати бригади. З бою не повернулось двадцять вісім літаків. Щоправда, невідомо ще було, скільки з них зробили вимушену посадку, а скільки льотчиків врятувались на парашутах. На літаках, що повернулись, було тридцять пораних; більшість — поранені легко й zostалися в строю.

Шелемеха, а з ним і всі командири зняли головні убори й схилили голови. Довго в штабі тривала смутна мовчанка...

Удосвіта ми з Шелемехою прибули до нього на квартиру.

Лише опинившись на порозі будинку, я відчув неймовірну втому, хоч фізично протягом минулої ночі зовсім не працював. Видно, велике нервове напруження, що тепер спадало, давалося взнаки.

Я уважно глянув на Станіслава: як він почуває себе? Досі полковник виглядав дуже бравим і невтомним. Його витривалості можна було тільки дивуватися. Але зараз передо мною стояла людина з скривавленою пов'язкою на голові, з почорнілим обличчям і з дуже стомленими очима. І для нього ця бойова ніч пройшла не легко. Можливо, саме тому, що він стояв на порозі свого будинку, де ніхто з підлеглих його не бачив, льотчик дав волю своїй утомі. Коли ми підіймались сходами, він глибоко зітхнув.

Та вже перед дверима своєї квартири він знов узяв себе в руки. На його губах з'явилась посмішка, а в стомлених очах зажеврили вогники.

Назустріч нам вибігла Ніна Володимирівна.

— Стасю, що з тобою?

Вона перелякано кинулась до Станіслава, побачивши на його голові перев'язку.

— Пусте, — весело посміхаючись, відповів полковник. — Щось дряпнуло... Ми молодці! — він показав на себе й на мене. — Бій виграли. Та який!..

Ніна Володимирівна стояла біла, мов смерть. Багато, видно, пережила вона за цю ніч.

— Їсти хочете? — спитала вона, перемагаючи себе.

— Спати, — відповів я. — Тільки спати.

— Ідіть.

Вона показала мені на сусідню кімнату.

Я пройшов туди і, не роздягаючись, впав на канапу.

7. САНАТОРІЙ СОСНОВЕ

Радіограма, що її одержав полковник Шелемеха, була коротка:

"Становище Ліди безнадійне. Вимагаю дозволу на експеримент. Барабаш".

Станіслав показав ту телеграму мені й сказав:

— Ти знаєш, я виїхати не можу. Кожної секунди я чекаю наказу про нашу передислокацію ближче до фронту. Ніна вже зачислена військовим лікарем і вилітає разом з мною... Ти розумієш, як багато важить для мене життя сестри. Але в офіцера є обов'язки вищі від обов'язків брата і навіть батьків... Ти зміг би поїхати до санаторію Соснове? Там лежить Ліда. Батьки не зможуть прибути до неї раніш як через два-три дні. Тобі ж я дам машину, і ти ще сьогодні встигнеш туди дістатися.

Як не хотілось мені самому бути на фронті, де кипіли бої за нашу Вітчизну, відмовити Станіславові я не міг. Справді ж бо, я був єдиний з людей, близьких родині Станіслава й Ліди, хто міг би негайно поїхати до Соснового.

— Що за експеримент? — спитав я.

— Ну, ти ж, здається, знаєш, що Барабаш останні роки працював над проблемою лікування тієї хвороби, що в Ліди. Він домогся певних успіхів. Та дослідження його ще не закінчені. Перш ніж перейти до лікування людей розробленим ним методом, треба було ще й ще перевірити вплив того методу на тваринах... Нещодавно Барабаш писав мені, що, коли Ліді стане зовсім погано, він попросить у мене дозволу зробити експеримент негайно. На цю пропозицію я тоді нічого йому не відповів... А зараз... Що ж, доведеться зараз згодитися. Я дам йому телеграму... Так ти поїдеш?

— Можеш не питати, — відповів я. — Давай машину. Шофера мені не треба. Через півгодини виїжджаю... А телеграми про свою згоду не посилай. Передай з мною листа Барабашеві. Я на місці пересвідчуся, чи справді стан Ліди безнадійний. Адже експеримент загрожує їй смертю!

— Смерть наступить і без експерименту. А він дає хоч якусь надію.

Проти цього я не міг заперечити. Не говорити ж Станіславові про те, що хоч і непоганої я думки про Барабаша, та не вистачило б у мене духу безоглядно звіритися на нього.

Станіслав телеграфував про свою згоду і попередив Барабаша про мій приїзд, додавши про всяк випадок, що дає мені право скасувати його згоду...

Малолітражна машина, що нею я їхав, могла проїти чотириста кілометрів без додаткової заправки. Це цілком мене влаштовувало. З початком війни становище з бензином загострилось, — власникам приватних машин його майже не видавали. Шлях до Соснового вів на північний схід від Москви, але Станіслав порадив інший маршрут, на якому шляхи були не такі забиті.

Тих днів по всій країні відчувався гарячковий рух. Раз за разом навіть на шляху, що його порадив мені Станіслав, я зустрічав військові колони. Але всі вони в основному рухалися назустріч мені, — отже, я майже не затримувався.

Соснове лежало серед густих лісів кілометрів за півтораєста від столиці. Чим ближче ставало до санаторного містечка, тим менше зустрічалось військових

автомобілів. Останні кілометри проходили в такій глушині, де ніщо не нагадувало про війну.

За одним з численних поворотів показалася велика галявина. На ній кілька будинків. Серед них, ближче до лісу, здіймався двоповерховий корпус з верандою, яку прикрашали різьблені дерев'яні колони.

Я спинив машину й рушив до центрального входу.

В приміщенні назустріч мені вийшла санітарка в білому халаті й спитала, кого мені треба.

— Лікаря Барабаша можна бачити?

— Він зайнятий і зараз нікого не приймає.

— Перекажіть йому, що я приїхав у дуже важливій справі.

Санітарка довідалась про моє прізвище і зникла в коридорі. Я залишився в вестибюлі. Тут панувала особлива тиша, яка буває тільки по лікарнях, де лежать тяжкохворі.

Через хвилину крізь скляні двері я знов побачив санітарку, а за нею Барабаша. Килим, простелений у коридорі, заглушав їх кроки.

Підійшовши до мене, він мовчки потис мені руку.

Лікар був блідий і смутний. Нічим не виявляючи свого ставлення до моєї появи в санаторії, він жестом запросив мене до себе в кабінет.

— Як Ліда?

Таке було моє перше запитання, коли ми опинились чи то в кабінеті, чи то в лабораторії. Поруч письмового стола там стояли столики з різними приладами та численними склянками.

Барабаш тихо відповів:

— Її стан безнадійний... з погляду сучасної медицини.

— Тобто? — намагаючись зберігати спокій, перепитав я.

— Тобто ті засоби, якими користується медицина тепер, допомогти їй не можуть...

Жити Ліді залишилося два-три дні... два-три дні... — ледве чутно повторив Барабаш.

Боячись, що і мій голос почне тремтіти, я помовчав.

— А... а експеримент?

— Експеримент дає якусь невиразну надію... Я щойно закінчив дослід на кролях. Виявив, що злоякісні пухлини можна лікувати великими дозами відшуканих мною ліків.

— Рак теж?

— Так. В більшості випадків наслідки лікування були цілком задовільні.

— Але було й інакше?

— Щось із двадцять процентів випадків закінчилися негайною смертю. Півроку тому смертю закінчувалося сімдесят процентів випадків... Коли б мені ще рік попрацювати! Один тільки рік!.. Тоді я був би цілком певний.

— Невже не можна почекати кілька місяців? Барабаш люто глянув на мене.

— Життя Ліди не предмет торгу, Олексю Мартиновичу... Три дні — це максимум. Але кінець може наступити й раніше.

Я розумів його. Але я повинен був врахувати все.

— А що кажуть інші лікарі? — спитав я.

— Сьогодні вранці відбувся консилиум. Всі лікарі без винятку погодилися з моїм прогнозом... Отже, останнє слово за вами. Така вимога Станіслава. Хворої ми не питали й питати не будемо. Вона й досі не знає, що за хвороба в неї. І це краще. Ми принаймні можемо підбадьорювати її. А яке це має значення, ви, сподіваюсь, і самі розумієте.

Знов я помовчав якусь хвилю.

— Ще одне запитання... Це складна операція?

— Дуже складна. От чому я не хочу витратити на зайві балачки ні хвилини... Треба зробити кілька уколів— ввести спеціально приготовлену отруту в кров і безпосередньо в ракову пухлину. Уколи відразу ж викличуть різке підвищення температури і вплинуть на роботу серця. Воно може навіть спинитись. Ми примусимо його працювати з допомогою збудованого мною електроприладу. Крім того, ми будемо безперервно робити хворій штучне дихання, будемо давати їй кисень.

— Коли ви думаєте розпочати цю операцію?

— Чим швидше, тим краще...

Я бачив, що Барабаш зовсім не залякує мене. Очевидно, стан Ліди був такий, що він не міг не відважитися на операцію, в щасливому закінченні якої не був певний. Іншого виходу не було.

Та я ще не мав відваги сказати своє останнє слово.

— Я хотів би побачити Лідію Дмитрівну до операції...

— Це можна зробити зараз. Тільки жодним натяком не дайте їй зрозуміти, в якому важкому вона стані. Навпаки, ви повинні зробити все, щоб вона повірила, що незабаром їй стане значно краще, що вона буде здорова.

В голосі і в погляді Барабаша відчувалась не помічувана досі мною сила. Передо мною стояв не вайлуватий, трохи розгублений важкодум, яким я завжди бачив його. Передо мною стояла вольова людина, що гіпнотизувала свого співбесідника, примушувала його коритися своїй волі.

— Я зроблю все, що треба, — відповів я. — Можете цілком покластися на мене.

— До речі, Ліда нічого не знає про війну. Ми не хотіли хвилювати її перед операцією.

— Від мене вона нічого про це не знає.

— Ходімо.

Барабаш провів мене до палати, де лежала Ліда.

Хвора займала велику світлу кімнату. Біля ліжка стояв столик, за яким сиділа чергова сестра. Ліда лежала, заплющивши очі.

Коли я підійшов до її ліжка, вона глянула на мене. В її погляді була якась байдужість і мука. Вона пізнала мене. По її губах промайнула ледве помітна посмішка.

— Добридень, Лідіє Дмитрівно, — промовив я, намагаючись вдавати з себе бадьорого й веселого, хоч хвилювання й підступало мені до горла.

На виручку мені прийшов Барабаш. Він заговорив таким лагідним і спокійним

голосом, що я мимоволі взяв себе в руки.

— Старий друг приїхав, — промовив він, киваючи на мене. — Привіз привіт від Станіслава і від усіх.

Ліда простягла мені схудлу руку й показала очима, щоб я сів коло неї.

— Як живе Стась? — тихо спитала вона. — Сюди не збирається?

— Він зараз на маневрах, — моментально вигадав я. — Як тільки маневри ті закінчатся, він зараз же тут буде.

— А до того часу тобі неодмінно полегшає, — упевнено сказав Барабаш. — Сьогодні повинен прийти новий препарат. Досліди з ним показали, що він просто чудесно діє в випадках, подібних до твого.

Ліда знов заплющила очі. Кілька разів на день вона чула, видно, отакі заспокійливі слова, але краще їй не ставало.

Барабаша викликали. Він вийшов, суворо глянувши на мене. Але тепер я й сам знав, як треба мені поводитися.

Чергова сестра вийшла слідом за лікарем. Ми залишилися з Лідой вдвох.

З хвилину Ліда лежала непорушно, потім розплющила очі і, підвівшись на лікті, оглянула кімнату.

— Давно ми з вами не бачились, Лідіє Дмитрівно, — сказав я, аби щось сказати.

— І, мабуть, більше не побачимось, — тихо відказала дівчина.

Я мимоволі здригнув, але вдавав, що нічого не розумію.

— Тобто?

— Становище моє зовсім безнадійне. Я давно це знаю, хоч усі й стараються від мене це приховати.

— Лідіє Дмитрівно...

— Не говоріть мені того, в що ви самі не вірите, Олексю Мартиновичу... Я рада, що ви приїхали, бо з вами я можу говорити щиро. Перед Юрком та іншими лікарями я вдаю, ніби нічого не знаю. Хай думають, що їм пощастило обдурити мене. Адже вони говорять мені неправду для того, щоб я почувала себе краще. От я й стараюсь...

Що я міг на це сказати?

Я сидів очманілий, хоч і докладав усіх сил, щоб Ліда цього не помітила. Переконувати її, що вона жахливо помиляється? Але ж вона надто розумна людина, щоб повірити, ніби її хвороба не така вже й страшна. Чи догадується вона, яка саме в неї хвороба?

Дівчина знесилено відкинулась на подушку й деякий час лежала мовчки.

Абияк зібравшись з думками, я почав:

— Становище ваше, Лідіє Дмитрівно, звичайно, не легке. Цього від вас лікарі, я бачу, й не приховують. Але вони вживають всіх заходів, щоб поставити вас на ноги. І скільки мені відомо, в них нема ніяких підстав дивитися на вашу хворобу так безнадійно, як чомусь робите це ви. Великі надії вони покладають на ті ліки, що мають прийти сьогодні.

Я сам не знаю, звідки взявся в мене такий поважний голос, така переконливість.

Ліда глянула мені в очі, і я побачив в її погляді іскорку надії. Та вона тут же перевела розмову на інше.

— Ви Ярослава давно бачили? Я охоче підхопив нову тему.

— Давно... До речі, ви знаєте, що секрет поведінки Ярослава Васильовича тепер відомий усім. Нині ніхто вже не сміє підозрювати його в будь-яких злочинах.

— Я одержала від нього листа, — не слухаючи мене, сказала Ліда. — Він пише, що цими днями приїде... Ах, так, розкажіть, у чім там була справа...

На жаль, я міг переказати їй тільки те, що чув од Самборського під час зустрічі з ним у Черняка.

Ліда, здавалось, з цікавістю слухала мене.

Потім я докладно розповів їй про дивовижну швидкість поїздів на Глибинному шляху. Та як Макаренкові пощастило цього досягти, — про це я сам нічого не знав.

— Олексю Мартиновичу, — раптом перебила мене Ліда; голос її бринів хвилюванням. — Може, мені вже не доведеться побачити Ярослава... Коли ви зустрінете його, то скажіть, що в останні дні свого життя, в ті хвилини, коли мені ставало трохи легше, я... мені... найбільше хотілося його побачити... поговорити з ним... Пригадуєте, з Іркутську я питала вас, чи не показував він кому того листа, якого я передавала через вас перед моїм від'їздом на Кавказ?

— Так, пригадую.

— Цього листа читали якісь підозрілі людиці.

— Чому ви так думаєте?

— Власне, я зобов'язалася про це нікому не розповідати. Навіть Ярославові. Але тепер, коли закінчено будівництво Глибинного шляху і коли я перебуваю в такому стані, можна сказати.

Якийсь час вона наче збиралася з думками. Потім, повернувшись у ліжку, почала розповідати:

— Одного разу, після закінчення дослідів над пайрекс-алюмінієм, я одержала від невідомого кореспондента листа, написаного на машинці. В ньому говорилося, що якийсь науковий працівник витратив майже все своє життя на винайдення сплава, подібного до пайрекс-алюмінію, але досі цієї проблеми не розв'язав. Родич цього працівника просить розповісти про деякі подробиці моєї роботи, щоб він міг підсунути їх старому і тим дати йому хоч перед смертю відчутти задоволення, що той врешті розв'язав це складне завдання. В обмін на це невідомий пропонував повернути лист, адресований мною Макаренкові. На доказ того, що той лист у нього, він наводив кілька уривків з мого листа. Невідомий загрожував, що коли я не погоджусь, то він передасть листа Барабашеві. Анонімка мене схвилювала. Ясно, що лист потрапив до якогось негідника. Мені було дуже неприємно, але секрету пайрекс-алюмінію я, звичайно, видати не могла. Тоді я вирішила звернутися до слідчого Томазяна. Слідчий ознайомився з анонімкою і залишив її у себе, попросивши нікому нічого не розповідати. Він надавав тому листу великого значення. Мене мучило питання, як мій лист міг потрапити до якогось шпигуна, але я не могла про це спитати Ярослава, пам'ятаючи

заборону Томазяна. Згодом, під час нашої прогулянки на водопад Учан-Чан, я довідалася, що лист у Ярослава. Але все ж його читав хтось сторонній.

Вислухавши цю розповідь, я одразу догадався, у кого був той лист, коли я шукав його і не міг знайти. Безперечно, його вкрав Догадов, а потім повернув назад. Очевидно, той лист був основною ниткою, якою скористався слідчий, працюючи над викриттям шпигуна. Крім того, мені стало ясно, що Томазян знав про взаємини Ярослава і Ліди значно більше, ніж я уявляв.

Я розповів Ліді про свою догадку.

Лише скінчив розповідь, як до кімнати зайшов Барабаш, а за ним Макаренко.

Ліда, побачивши Ярослава, широко розплющила очі і від хвилювання не могла вимовити жодного слова. Та інженер був схвилюваний ще більше. Надзвичайна блідість вкривала його обличчя, він важко дихав. Але ось хвора посміхнулася до нього. Це була така жалісна посмішка, що я швидко вийшов з кімнати.

Мене наздогнав Барабаш.

— Заспокойтесь, візьміть себе в руки, — говорив він і вивів мене до парку, що оточував санаторій.

Над нами задумливо шуміли своїм верховіттям старі сосни, з маленького фонтана серед кущів глоду ледве чутно дзюрчала вода, десь вдалині вистукував дятел, а ми мовчки походили по алеях парку, кожен із своїми думками.

— Макаренко давно приїхав? — нарешті спитав я.

— Кілька днів тому. Ми не хотіли хвилювати Ліду і не дозволяли йому заходити до неї. Спочатку він написав їй листа. Але сьогодні уже не можна було відмовити йому в бажанні побачитися з хворою. І вона теж, очевидно, напружено ждала його, хоч і не говорила про це. Не знаю, чи добре, що вони побачаться, але перед цією небезпечною операцією я не міг відмовити.

Я більше нічого не питав. Ми двічі пройшлися по довгій алеї, що спускалася до ріки, і сіли на лаві.

Дятел перестав стукотіти. Дзюрчання води сюди не долидало, і тільки мелодійно шумів вітер у соснах, навіваючи почуття безлюдності.

— Ви знаєте, я дуже люблю Ліду, — промовив Барабані, дивлячись кудись в далечінь і немов звертаючись до того, кого він там бачив. — Коли експеримент не вдасться і вона помре, для мене в житті не залишиться нічого...

Що я міг йому сказати? Адже ясно, що Ліда любить Ярослава, і це мусить розуміти Барабаш. Ну, а коли експеримент вдасться? Невже він покладається тільки на її вдячність... Мабуть, лікар догадувався про мої думки. Він обернувся до мене і сказав:

— Я знаю, вона любить Ярослава. Але свого часу у них виникли якісь розходження... непорозуміння... недоговореності... Потім, здається після катастрофи в шахті, усе вияснилося, вони помирилися. Та зараз же після цього хвороба Ліди, звичайно, загострилася... Це, мабуть, наслідок великого нервового напруження... Запевняю вас, я люблю її надзвичайно, та для мене головне її життя. Колись я розмовляв про це з Макаренком. Але тоді я ще міг сподіватися на інше. Мені

здавалося, що вона зможе полюбити мене... Але ж хіба це головне, коли любиш людину? Врятувати її — ось що для мене найважливіше. І ось зараз мені хочеться поклястися вам, сторонньому свідкові, що все зроблю, щоб врятувати її життя.

Я міцно потиснув руку лікареві. Це була благородна людина.

8. ОПЕРАЦІЯ

Операція, яку Барабаш вирішив зробити, була така незвичайна, що майже весь лікарський персонал санаторію зібрався коли не в коридорі біля операційної, то навколо будиночка, де це відбувалося. Скільки я розумів, мова йшла про те, що хвору мали отруїти одною з найсильніших отрут, яка викликає смерть за кілька хвилин, а потім, негайно вживаючи різних засобів, врятувати отруєну людину. Отрута, гостро вплинувши на різні функції організму, одночасно мала так вплинути на ракову пухлину, що вона перестане розвиватися і незабаром зовсім розсмокчеться.

Кілька лікарів виконували обов'язки асистентів Барабаша під час операції. Вони один по одному проходили коридором і зникали в операційній. Я бачив їх заклопотані обличчя і, здавалось, відчував їх напруження. Якщо ця операція пройде вдало, то вона покладе початок новій добі в розвитку цілої галузі медицини.

Раптом до мене підійшла сестра і запропонувала увійти до сусідньої кімнати, а не стояти в коридорі. Та кімната була майже напроти операційної, і через відхилені двері можна було спостерігати, що робиться в коридорі. Зайшовши туди, я побачив Макаренка. Привітавшись з ним, я спитав, як почувала себе хвора, коли він залишив її.

— Ліді стало гірше, і вона майже знепритомніла, — коротко відповів Ярослав.

Звичайно небалакучий, тепер він був особливо мовчазний. Він сперся головою на руку і машинально перегортав якийсь журнал. Вираз його очей свідчив, що він нічого не бачить і не хоче бачити. Мені вже давно не доводилось бачити Ярослава, однак особливих змін в ньому не сталося. Лише кілька ледве помітних зморщок на чолі і чорні круги під очима свідчили про напружену працю.

— Ярославе Васильовичу, ви не знаєте, коли буде відомо про наслідки операції? — спитав я його.

— Мені сказали, що через двадцять-сорок хвилин можна буде дізнатися про перші наслідки.

— А як це зробити?

Ярослав глянув на годинник і сказав:

— Зараз я попрошу сестру. Коли вже можна, вона зайде і розповість нам.

Міцно стиснувши щелепи, наче перемагаючи біль, він вийшов у коридор і щось пошепки спитав у сестри. Та кивнула головою і, здавалось, обіцяла здійснити його прохання. Макаренко повернувся до мене.

— З операційної ще ніхто не виходив, — сказав він.

Та це ми знали, бо стежили за коридором крізь прочинені двері. Але ось з операційної вискочив лікар, а за ним сестра і швидко кудись побігли. Минуло дві-три хвилини, і відтіля вибіг ще один лікар. Потім сестра повернулась з якимись інструментами. Повернулися обидва лікарі, прибіг новий лікар, що досі не був на

операції. Відчувалась гарячкова метушня. Вона нас хвилювала і збільшувала неспокій. Макаренко сидів нахмурившись і стискував руками стіл. Жодним рухом він не виявляв ознак життя, лише в очах відбивалося напружене чекання.

Зрештою до нас зайшла сестра. Вона розповіла, що хвора й досі непритомна, що після першого ж уколу серце майже зупинилося, але лікарі, користуючись електромеханічними засобами, підтримували його биття. Хворій робили штучне дихання і впорскували під шкіру різні підтримуючі ліки. Барабаш і на секунду не відходить від неї. Хвилин через двадцять п'ять серце почало працювати само, але потім його діяльність знов дуже послабшала.

— Якщо можна, нехай до нас зайде хтось із лікарів, — попросив Макаренко.

Сестра пообіцяла переказати це прохання. За кілька хвилин прийшов молодий лікар, один з асистентів Барабаша.

Трохи докладніше він повторив нам те, що ми вже чули від сестри, і пояснив, що хоча становище хворої дуже тяжке, але за безнадійне його вважати не можна. Треба покластися на організм хворої та на ті заходи, яких вживається, щоб підтримати її життєздатність. Препарат, введений в кров, діє надто сильно і, безперечно, впливає на ракову пухлину позитивно. В цьому медики вже переконалися.

Потім ми знов залишилися вдвох. Жоден з нас нічого не говорив. Ми лише пильно позирали крізь двері в коридор. Ярослав встав і почав ходити з кутка в куток, наче намагаючись вгамувати хвилювання.

Минуло так принаймні з півтори години. Ніхто до нас не заходив, у коридорі панувала тиша. Швидко насувалися вечірні сутінки.

Коли вже зовсім стемніло, Ярослав вдруге попросив чергову сестру покликати когось з лікарів. На цей раз до нас прийшов Барабаш. Він виглядав стомленим, але в очах світилося почуття піднесення і певності. Слідом за ним виходили з кімнати хворої інші лікарі. Вони йшли поволі, не поспішаючи, і це вже вселяло певність в щасливому закінченні операції.

— Її врятовано? — кинувся назустріч Барабашеві Макаренко.

— Сподіваюся, — відповів лікар, — хоча остаточно стверджувати цього ще не можу.

— Розкажіть про її становище, — попросив я, підходячи до Барабаша.

— Ми, лікарі, ще тривожимося за долю хворої, але віримо, що все це закінчиться щасливо.

— Як вона себе почуває?

— Досі непритомна. Сказати, що криза минула, не можу, та серце, хоч дуже слабенько, працює самостійно.

— Коли ж ви будете певні? — вихопилося у Ярослава. Лікар потер долонею чоло і стиха відповів:

— Для цього треба два-три дні. Загалом наслідки операції треба визнати за задовільні. Ми ще будемо систематично вводити в організм препарат, проте він уже не впливатиме так сильно, як спочатку.

— До Ліди можна зайти? — спитав Ярослав.

— Вона неприємна. Зайдіть. Тільки наближатися не треба. Будьмо обережні.

Діставши дозвіл, Ярослав пішов одягти халат. Я хотів його супроводити, в цей час мені подали телеграму. Черняк негайно викликав мене до Москви. Очевидно, хтось сповістив його про моє перебування в санаторії. Виклик звучав як наказ, і, зважаючи на воєнний час, я не міг відмовитися або затримуватися. Я вирішив тієї ж ночі їхати до столиці.

Коли Макаренко повернувся й почув про це, він наче прокинувся від задумливості, яка знов опанувала його, і заявив, що їде разом зі мною.

— Я ж військовозобов'язаний, — промовив він. — Термін моєї відпустки закінчується завтра об одинадцятій годині ранку.

Ми всі відчули, що десь там, вдалині, бушує полум'я великої війни, і нас закликають наші обов'язки перед Батьківщиною.

Пізно вночі виїздили з Соснового. Місце за рулем зайняв Макаренко. Нас проводжав Барабаш.

— Через кілька днів, як тільки покращає здоров'я Ліди, я відпрошусь на фронт, — сказав він, прощаючись.

Ярослав засвітив фари, кинув проміння вздовж шляху, що йшов через сосновий ліс, і ми залишили санаторій.

Перебуваючи в товаристві Ярослава Макаренка, я, звичайно, не міг не згадати про його роботу як будівника Глибинного шляху, а також про секрет, що його викрив Самборський за годину до початку великої війни.

В перший час, цілком підкорений подіям, що відбувалися в санаторії, я на тих думках не зосереджувався, а тепер вони повернулись до мене. Адже я досі не знав головного: як Макаренко домігся тієї надзвичайної швидкості підземних поїздів, що перебільшувала швидкість літаків, не знав, яке значення мала "макаренківська" система, що навколо неї було стільки суперечок під час будівництва. Я не міг не спитати його про це.

— Ярославе Васильовичу, — звернувся я до нього, — за годину до початку війни я довідався, що поїзди на Глибинному шляху ходитимуть з надзвичайною швидкістю. Заслуга цього винаходу належить вам.

— Ну? — неохоче відгукнувся Макаренко.

Йому, видно, ніяк не хотілося відриватися від своїх смутних думок.

— Ви ж розумієте, що мені, свідкові всіх тих подій і боротьби, що точилася між вами та іншими інженерами, дуже хочеться знати, як ви домоглися того. Якщо це не секрет...

— Ні, це вже не секрет. Просто з тунелю випомповано повітря. Там абсолютна порожнеча. Поїзди, не зустрічаючи лобового опору й тертя повітря, можуть рухатися з швидкістю понад тисячу кілометрів на годину.

Пояснення було надивовижу просте. Саме тому, мабуть, я й не догадався про причини такого швидкого руху поїздів. Я опинився в стані того мудреця з відомої байки, який ніяк не міг відчинити ларця, хоч той відчинявся дуже просто.

Суть так званої "макаренківської" системи в тому й полягала, що вона вела до створення вакууму в тунелі. Для цього і треба було герметизувати весь Глибинний шлях. Велике повітряно-вентиляційне господарство призначалося для випомповування повітря, яке в умовах тунелю є головною перешкодою швидкості. Авіація давно досягла б таких же швидкостей, але опір повітря — непереможна перешкода для цього. Щоб уникнути цієї перешкоди, конструктори літаків давно вже працюють над створенням стратосферної авіації. А Макаренко розв'язання проблеми надшвидкості шукав під землею. І знайшов її там... Простота цього розв'язання призвела до того, що не тільки я не розгадав справжніх задумів молодого інженера. А втім, ніякої шкоди в цьому й не було. Навпаки, це призвело до кращого засекречування винаходу Макаренка.

"Просто й геніально!" — подумав я, почувши відповідь Ярослава.

9. ВІЙСЬКОВИЙ ЖУРНАЛІСТ

Розвиднялось.

На вулицях починався ранковий рух. А в приміщенні більшості міністерств усі вікна ще були освітлені. Події останніх днів, що розгортались в Європі та Азії, примушували всіх посилено працювати.

Увесь світ напружено стежив за воєнними діями, що почалися несподіваним, підступним нападом імперіалістів на Радянський Союз.

Ранком, о пів на восьму, ми прибули до відділу преси при Міністерстві збройних сил.

Макаренко розпрощався зі мною. Він поспішав виїхати до Іркутська: там було центральне управління Глибинного шляху.

Я ввійшов до приміщення відділу преси і незабаром опинився в приймальні перед дверима кабінету, на якому висіла табличка: "А. П. Черняк, заступник начальника". Секретар — це був не хто інший, як Тарас Чуть, — попросив мене підждати кілька хвилин.

На стінах висіли карти фронтів, а на столі лежали зведення чужоземних телеграфних агентств. Я зараз же переглянув їх.

Одне з агентств невеликої нейтральної країни повідомляло:

"Виступ на всіх фронтах стався вчора о 9 годині 20 хвилин за середньоевропейським часом. Одразу відбулись вдалі авіаційні напади на ряд прикордонних міст Радянського Союзу. Але повітряній армادі західних держав, що намагалася прорватися до Москви, не пощастило. Вона мало не вся загинула, хоч і завдала чималих втрат радянській авіації. Танкові та моторизовані корпуси на Сході й на Заході несподівано для радянського командування перейшли кордони СРСР. Хоч вони й зустріли всюди на прикордонних лініях жорстокий опір, все ж така зламали його своєю кількістю. На жаль, далі наступ розгортається не тими темпами, як передбачалося. Однак успіх всієї операції залежить від того, як розгортатимуться події протягом найближчих днів. Якщо Червоній Армії пощастить протягом двох-трьох днів довести кількість своєї живої сили та техніки до кількості сил союзних держав, то, кинувши більшу частину своїх сил проти наступаючих на одному фронті, червоні

зможуть добути вирішальну перемогу спершу на цьому фронті, а потім перекинути свої сили на другий. На щастя, між західним і східним фронтами колосальна відстань. Правда, підземний шлях між Заходом і Сходом уже закінчений, та навряд чи матиме це в війні вирішальне значення. Не так просто одним тунелем перекинути мільйонну армію на відстань понад вісім тисяч кілометрів. Отже, виходячи з усього наведеного, ймовірніше, що червоні з мобілізацією вчасно не впораються і, відбивши перший напад, не матимуть сил для швидкого контрнаступу. Тимчасом і на Заході і на Сході в захоплених прикордонних районах наступаючі створюватимуть потужні укріплення. Фортеці ростуть під землею. І це свідчить, що війна буде затяжна. Це-війна на виснаження".

Агентство це явно симпатизувало тим, хто напав на нашу країну.

Інше агентство передавало таке повідомлення:

"Зведення на четверту годину ранку.

Згідно з повідомленнями штабів антикомуністичної коаліції, становище на фронтах малюється в такому вигляді:

Схід. Наступ відбувається повільно, але є певні успіхи. Встановлено, що резервна армія червоних чисельністю до мільйона участі в боях ще не бере. Є підстави гадати, що її терміново перекидають на захід. З боку червоних особливо уперто обороняється 56-й корпус, а зокрема сто шістдесят дивізія. Після перших боїв частини корпусу навіть просунулися вперед.

Захід. Швидкий в першу годину наступ затримується через жорстокий опір, що його чинять прикордонні частини. Особливо запеклі бої тривають на 55-й паралелі. В південній частині цього фронту — затишшя. Є відомості, що там скупчуються великі сили червоних. За даними розвідки, там ждуть прибуття 56-го корпусу. Над фронтом весь час ідуть повітряні бої без помітних успіхів з того чи іншого боку".

До свого зведення агентство додавало таку примітку:

"Повідомлення про той же самий корпус з обох фронтів, віддалених один від одного мало не на десять тисяч кілометрів, свідчить про неточність інформації, яка є в розпорядженні штабів".

Тільки-но я це прочитав, як секретар запросив мене до кабінету Черняка.

І от я опинився перед своїм недавнім редактором.. В першу мить мене охопив подив, коли я побачив Антона Павловича у військовому вбранні і з суворим начальницьким виразом на обличчі. У нього навіть виправка з'явилась. Та тільки секретар вийшов з кабінету, як мій начальник знову став звичайним Антоном Павловичем.

— Отже, товаришу Кайдаш, — сказав він, — ви прикомандировані до нашого відділу, і, таким чином, ми знов разом. Хто про вас подбав, ви, очевидно, розумієте...

Я посміхнувся й відповів, що дуже цьому радий. Антон Павлович почав розповідати, як сам тут опинився, та про те, що він уже знав.

Війна хоч і почалась раптово, та цілковито несподіваною для нашого командування вона не була. Хоч і було чимало таких, що перестали вірити в можливість війни,

гадаючи, що ніхто не посміє напасти на таку могутню державу, як Радянський Союз, командування передбачало цю можливість і зуміло гідно відповісти на перші удари. Тієї ночі на ноги були поставлені всі наші озброєні сили, а тепер провадиться загальна мобілізація, яка в багато разів збільшить нашу міць. Щоправда, ворожим державам пощастило відмобілізуватися раніш, і це дало їм змогу одержати перші успіхи. Та ці успіхи — тимчасові. Найближчими днями на фронтах з'являться нові формування Червоної Армії.

Тієї самої ночі редактор журналу "Зоря" дістав призначення на помічника відділу преси. В тому відділі зосереджувалися відомості, що їх передавали газетам та телеграфним агентствам.

Тарас Чуть дуже хотів поступити до Червоної Армії добровольцем. Він з'явився на призовний пункт, але там йому відмовили, як неповнолітньому. Тоді він розшукав Черняка, і той узяв його до себе секретарем.

Розповівши про всі ці новини, Антон Павлович почав докоряти мені:

— Як же це ти, побувавши в такому цікавому бою, що його провів наш друг Шелемеха, обмежився лише коротенькою інформацією. Який же ти після цього газетяр?.. А потім кудись зник. Довелось розшукувати полковника Шелемеху, щоб довідатися про твоє засекречене місцеперебування... Негаразд, товаришу кореспондент.

Я розповів Чернякові про свою поїздку до Соснового, про стан Ліди й про небезпечну операцію. Антон Павлович, вислухавши мене, сумно похитав головою. Він не міг байдуже ставитися до долі Ліди.

Але цій розмові ми не могли віддати багато часу. Ми перейшли до основного.

Мій начальник насамперед поінформував мене про становище на фронтах. Це було конче потрібно, перше ніж перейти до тих доручень, які він збирався дати мені.

За словами Черняка, стан на фронтах складався явно на нашу користь, хоч вороги й просунулись на протязі першої доби на обох фронтах. Тепер розгортався сильний бій на центральній частині Західного фронту. Зараз зі Сходу на Захід перекидаються військові з'єднання. За допомогою Глибинного шляху це відбувається з колосальною швидкістю.

— Найближчим часом ми зможемо опублікувати в пресі деякі відомості про стратегічне значення Глибинного шляху, — говорив Антон Павлович. — Отже, ви повинні проїхати підземним шляхом, глянути на нього оком кореспондента і підготувати матеріал для наших газет.

— Я хотів би побувати на фронті.

— Встигнете. Глибинний шлях багато часу у вас не забере. А трохи згодом я планую вам поїздку на Західний фронт.

— Коли я мушу вирушати в подорож?

— Сьогодні ж. їдьте з зупинкою на Найглибшій. До речі, на цій станції побачите нашого старого, Аркадія Михайловича... Сьогодні ж.

— Єсть, товаришу начальник, сьогодні виїжджати, — відповів я по-військовому, чим викликав у Черняка усмішку задоволення.

Прощаючись з Антоном Павловичем, я згадав, що Макаренко сьогодні збирався виїздити до Іркутська. Це був би для мене найкращий попутник, і тому, не гаючи часу, я подзвонив в Московське управління Глибинного шляху, де її знайшов Ярослава.

Довідавшись про моє бажання їхати разом з ним, Макаренко обіцяв дістати мені квиток у вагон 17, в якому він уже має місце. Ми умовились зустрітися на вокзалі в Пушкіно. Після цього я заходився готуватися до подорожі. Треба було також написати листа Станіславу Шелемесі. Полковник, як повідомив мене Черняк, уже браз активну участь в повітряних операціях на Західному фронті.

Столиця жила бурхливим життям, на кожному кроці відчувався темп воєнного часу. На вулицях поменшало таксі, але збільшилась метушня. На всіх вікнах були наклеєні паперові стрічки. Над містом проносились патрульні загони літаків-винищувачів. Гучномовці сповіщали про новини на фронтах. Трамваї і автобуси були переповнені військовими, з яких переважна більшість щойно одягли форму.

О пів на шосту я був уже в Пушкіно. Автобуси, трамваї і тролейбуси спускалися пологими тунелями на глибину в сто вісімдесят метрів. Тут знаходились головні приміщення вокзалу. Ця глибина захищала вокзал від найстрашніших авіабомб. Крім того, зверху було ще два шари сталобетонних плит в два метри завтошки.

У величезних, яскраво освітлених залах гуділо, немов у колосальному вулику. Через одні із скляних дверей я бачив, як на перони вокзалу прибували ешелони з військом. Частина з них розвантажувалася тут же, і ті бійці, що вчора бились на Далекому Сході, сідали в автомобілі та надземні поїзди, щоб наступного дня взяти участь у боях на Західному фронті.

Стрілка годинника наближалась до шести, а Макаренка все ще не було. Я не міг припустити, щоб він спізнився, але коли до відходу поїзда залишилося п'ять хвилин, я почав турбуватися. Тим часом вийшов на перон і почав проходжуватися біля свого вагона.

Залишилося дві хвилини, коли на перон вибіг Тарас Чуть. В довгій військовій шинелі, що волочилась майже по землі, хлопець виглядав досить смішним. Він поспішав до самого вагона і, побачивши мене, дуже зрадів.

— Це вам від Ярослава Васильовича, — сказав він, даючи мені квиток.

— А де ж він?

— Не їде.

— Не їде?

— Затримався в Москві і попросив мене передати вам квиток. Ледве встиг.

Я схопив квиток і кинувся до вагона, вже не маючи часу на розпитування. Тарас не відставав від мене.

— Побачите Аркадія Михайловича, — швиденько говорив він, — перекажіть йому привіт. Я пишу йому щодня, але від нього вже кілька днів не одержую відповіді.

Я потиснув Тарасові на прощання руку і ледве вскочив у вагон, як двері за мною автоматично зачинилися.

Поїзд рушив повільно, без жодного поштовху. Я ще кілька секунд бачив на пероні

Тараса, та ось він зник, а провідник попросив мене пройти на своє місце.

Цей герметично закупорений вагон був подібний до того, яким ми їхали з Тихоокеанська до Москви, лише не так комфортабельно обладнаний. Замість чотиримісних купе тут були дванадцятимісні, і в кожному з них було по тридцять чоловік, що мали право лише сидіти. Плацкарти для снання були скасовані. Це пояснювалося війною, але на Глибинному шляху ця незручність великого значення не мала, бо подорож відбирала лише кілька годин.

На стінці вагона висів прилад, що показував швидкість руху поїзда. Коли стрілка циферблата показала тисячу, я розгубився: нічого не свідчило про цей шалений рух. Правда, трясло і начебто гуділо чи дзвеніло, але це майже не відрізнялося від звичайного швидкого чи кур'єрського поїзда.

Стежачи за кількістю пройдених кілометрів, пасажери вгадували, до якого міста ми наближаємось. Чимало людей вийшло біля Іркутська, де вони пересіли у вагони, що повертали відгалуженням від головного шляху на південь. Поїзд промчав повз Байкал, і я став готуватися перейти у хвостовий вагон, щоб залишитися на Найглибшій.

10. ДОГЛЯДАЧ ПІДЗЕМНОГО САДУ

Пересадка відбулась на значній віддалі від Найглибшої, бо гальмування забирало чимало часу. Нарешті вагон зупинився, продзеленчав дзвоник, відсунулися заслінки вікон і відчинилися двері.

Мені якось не вірилося, що ми прибули сюди з такою надзвичайною швидкістю, і я раз у раз позирав на годинник, зважуючи, що лише кілька годин тому був у Москві. Ця блискавичність руху підземним шляхом викликала виняткову повагу до Ярослава Макаренка, що зумів цього домогтися.

В мої плани входило пробути якийсь час на Найглибшій і ознайомитися з роботою колективу співробітників цієї станції, щоб в наступній статті розповісти про людей, які далеко від фронтів, ретельно виконуючи свої обов'язки, сприяють перемогам нашої армії.

Але, опинившись тут і знаючи, що десь мусить бути Аркадій Михайлович Довгалюк, не міг втриматися, щоб не пошукати його. І який же я був задоволений, коли раптом побачив його тут же, на платформі вокзалу! Професор чекав на електродрезину для поїздки на плантації Горішнього озера.

Старий обняв мене і почав розпитувати і про поїздку, і про друзів, і про події. Довелось переказувати йому про свої пригоди за останні дні, про зустрічі з Шелемехою, Черняком, Макаренком, Барабашем та Лідою. Здоров'я Ліді дуже схвилювало старого. Він довго розпитував мене про моє побачення з нею і про операцію.

Задовольнивши цікавість старого, я й собі почав допитуватися в професора про його життя за останній час. Виявилося, що початок війни застав Аркадія Михайловича в Тихоокеанську. Він перебував у місті під час бомбардування, був свідком пожеж, паніки серед цивільного населення в перші хвилини, а потім виняткової організованості і героїчної роботи команд протиповітряної та протихімічної оборони і, нарешті,

повітряного бою над містом. Радянські винищувачі запізнилися лише на кілька хвилин, але, з'явившись над містом, зуміли вмити порушити бойове шиккування ворожих літаків, чимало з них збили, а решту розігнали.

Наказ про негайне повернення всіх службовців тунелю на свої пости професор почув по радіо і поспішив до вокзалу підземної залізниці. Тимчасом місто заповнювало військо, що зосереджувалося біля вокзалу. Невійськових ні в вокзал, ні на залізницю не пускали. Виняток робили лише для співробітників підземного шляху. Аркадій Михайлович виїхав додатковим вагоном. Такі вагони, із самостійним керуванням, додавали до поїздів далекого призначення, в дорозі вони відчіплювалися і заходили на потрібні підземні вокзали.

Вагон, в якому їхав ботанік, мав зупинитися на Прибайкальському вузлі. Там в основному було підземне садівництво Аркадія Михайловича.

Довгалюк жалкував, що з його віком та професією він не може взяти безпосередньої участі в війні. Єдине, що йому залишалось, це з максимальним запалом робити те, що він робив досі. І він дуже поспішав до своїх підземних садів.

Мені теж хотілося ще раз поглянути на них, і я сказав йому про це. Аркадій Михайлович охоче погодився взяти мене з собою на Горішнє озеро, повідомив про це диспетчера і попросив швидше прислати електродрезину. Остання не забарилась, і незабаром ми вирушили в подорож. Дівчина-шофер упевнено вела машину по лабіринту підземних переходів, що з'єднували вокзал з Горішнім озером. Через якийсь час ми проїхали залізну браму і спинились на території "лісництва".

Особливих змін за той час, що я тут не був, не сталося, але більшість рослин, особливо квіти і трави, дуже вирости й розвинулися.

Нас зустріли "лісовики", як професор називав своїх помічників. Все це були люди незнайомі мені. Раніш у підземному садівництві працювала переважно молодь та люди середнього віку. Тепер я бачив лише інвалідів та старих дідів: так вплинула на господарство професора Довгалюка війна. Інваліди й діди зустріли Аркадія Михайловича дуже радо, але були стурбовані, що вентиляція працювала недосить добре; і вони боялись, що це може позначитися на рослинах.

— А де Черепашкін? — спитав Аркадій Михайлович.

— Десь подівся вже кілька годин тому. Сказав, що піде просити, щоб посилили вентиляцію. Взагалі останнім часом він тут майже не буває. Більше десь нагорі. Зазирне сюди на якусь годину, і знов його несе на поверхню.

Черепашкін був у них за старшого, бо, як зауважив Аркадій Михайлович, він останнім часом почав виявляти ознаки ініціативи та логічного мислення.

Повітря на плантації справді було не таке, як тоді, коли ми навідувалися сюди разом з Саклатвалою. Тоді воно вражало свіжістю і ароматом різних квітів. Тепер хоча запах квітів був досить сильний, але легкості і приємності не відчувалося.

Професор глянув на прилади, що показували хімічний склад повітря, і переконався, що кисню в ньому значно менше від норми. Зовсім погано було з вогкістю. Якість повітря залежала від вентиляційного господарства в даному секторі тунелю.

— Не дають повітря скільки потрібно, — пояснював Аркадій Михайлович.

— То скажіть, щоб давали. Чи у них щось несправне?

— Економлять. Усе зараз економлять. Навіть освітлення зменшили.

— Скажіть Кротову. Він тут?

— Тут. Я вже скаржився йому, — бідкався професор. — Але сам він не може цього зробити. Потрібний спеціальний дозвіл Саклатвали. А раніш тут все ж таки не так погано було.

— Невже, крім Саклатвали, ніхто не може допомогти вам?

— Макаренко або Самборський.

— Але ж ні того, ні другого тут нема.

— Вчора приїхав Самборський. Забайкальському сектору Глибинного шляху зараз надається особливе значення. Кажуть, що це найважливіша ділянка тунелю. Самборський інспектує тут електричне господарство.

— Тим краще. Значить, можна звернутися до нього безпосередньо.

Аркадій Михайлович погодився зі мною, і ми негайно поїхали розшукувати Самборського, щоб він розпорядився налагодити вентиляцію на території колишнього Горішнього озера.

Ми знайшли його в управлінні сектора, що розташувалося в одному з приміщень підземного вокзалу.

— Дуже радий вас бачити, — привітно сказав інженер, потискуючи нам руки. — Ви знаєте, що ворожа авіація вже намагалась бомбити нашу магістраль. Але в тунелі навіть не чути вибухів бомб. А бомби ті страшної сили.

Аркадій Михайлович вислухав це повідомлення з інтересом, але одразу перейшов до справи, що більше цікавила його.

— З вентиляцією важкувато, — пояснив інженер. — Вся увага керівників нашого повітряного господарства зосереджена тепер на насосних роботах. Мусимо дбати, щоб у тунелі не було ні крихти повітря. Від цього залежить швидкість наших поїздів. Чи треба вам пояснювати, яке це значення має зараз, коли Глибинним шляхом ідуть військові перевози? Але я гадаю, що на вашій ділянці вентиляцію можна поліпшити. Зараз розпоряджуся. До речі, я сам піднімусь на поверхню, бо маю там справу.

— Дуже вдячний Тоді я повертаюсь на свої плантації.

— Так, так. Зроблю все, що зможу. Між іншим, ви нічого не знаєте, що з Макаренко? — звернувся інженер до мене.

— А що?

— Сьогодні ждали його в Іркутську, але він не прибув. Тут роботи для нього сила. Я щойно говорив по телефону з Саклатвалою. Вже кілька днів ми не знаємо, де він і що з ним. Лише вчора дістали повідомлення, що сьогодні приїде, і знов десь зник.

Я сказав Самборському про те, де був Макаренко, і про його несподівану затримку в Москві. Але причини затримки мені були невідомі.

— Він тут конче потрібний, — сказав Самборський. — Ми ж пропускаємо двісті п'ятдесят поїздів на добу лише в одному напрямку. Це майже щоп'ять хвилин поїзд. Ви

розумієте, з яким напруженням нам доводиться працювати.

— Але, скільки мені відомо, Ярослав Васильович ніколи легковажно не ставився до своїх обов'язків.

— А я його ні в чому не обвинувачую. Коли його затримали у Москві, то це означає, що там він потрібніший, ніж тут... Та мені вже час нагору. Там мене жде Кротов. Вашого прохання, Аркадію Михайловичу, я не забуду... Будьте здорові!

— Дозвольте й мені разом з вами на поверхню, — сказав я. — Хочеться побачити Кротова.

— Будь ласка, — погодився Самборський. — Хоч зараз нібито й не час для дружніх побачень.

Ми провели професора до дрезини, а потім уже вдвох попрямували до підйимального пункту. Дорогою, коли проходили повз стіну, Самборський звернувся до мене:

— Послухайте, як гуде.

Я притулився до стіни вухом і почув легке дрижання й шум.

Стіна передавала гуркіт електропоїздів, що невинно мчали цим шляхом.

— Цей гуркіт майже безперервний, — сказав Самборський. — Ешелон за ешелonom з швидкістю понад тисячу кілометрів на годину проносяться тут. І в кожному ешелоні, крім вантажів, понад тисячу чоловік.

Глибинний шлях працював на повну потужність. Він був наочним показом сили, впевненості й точності технічної думки радянських людей.

11. УРАГАН

Самборський ходив дуже швидко. І я, хоч і був значно вищий і ступав куди ширше, ледве встигав за ним. Маленький інженер завжди відзначався надзвичайною рухливістю.

— Ви надовго до нас? — спитав він мене.

Я коротко розказав йому про свої завдання. Адже при виконанні їх Самборський багато чим міг допомогти мені.

— В такому разі ми з вами пройдемося по головних пунктах нашої магістралі, — сказав він. — Я зараз інспектую тунель з метою збільшити подавання електроенергії на всі лінії Глибинного шляху.

— Буду дуже радий, коли ви візьмете мене з собою, — відповів я.

Ми наблизились до підйимального пункту і зайшли до ліфта. Його кабіна була для мене новиною: в ній могло поміститися чоловіка з п'ятдесят, а устаткована вона була столиками, відкидними стільцями та сітками для ручного вантажу. В одному з кутків стояла шафочка з написом: "Аварійний запас". Там були харчі й вода на випадок, коли б ліфт раптом спинився напівдорозі, а людям довелося би пробути в ньому якийсь час.

— Хіба траплялось щось подібне? — спитав я Самборського, показуючи на шафочку.

— Ні, — відповів він. — У нас не може бути таких аварій. Цю шафу ми поставили тут з розрахунком на неймовірний випадок.

Ми вийшли на денне світло.

Я хотів побачити Кротова, який працював тепер на поверхні, щоб поговорити з ним про роботу насосів, які викачували повітря з тунелю. Хоч повітря до тунелю просочувалось зовсім мало, все ж таки воно впливало на швидкість поїздів, трохи гальмуючи їх. Отже, добре налагоджене повітряне господарство мало виняткове значення для Глибинного шляху.

Останнім часом, дбаючи про викачування повітря, якого через посилений рух військових ешелонів в тунелі стало більше, енергетики зменшили подачу електроенергії для інших служб. Не до певної міри відбивалось на ремонтних роботах та й на людях, що працювали на підземних вокзалах, майстернях і таких місцях, як плантації професора Довгалюка. Самборський вважав, що справу з вентиляцією треба врегулювати.

Вийшовши з ліфта, ми узнали, що Кротов оглядає зараз одну з вентиляційних шахт.

Це було недалеко, і пройтись по земній поверхні та ще такого чудового дня було мало сказати приємно.

Я кинув оком на Високу альтанку, що так і стояла досі недобудована. Потім глянув на вершини гірського хребта, де ледве помітною ризикою виднівся водопад Учан-Чан. Виринули спогади про недавнє минуле, про приємну прогулянку разом з Ярославом Макаренком та Лідою Шелемехою.

Самборський перебив ці спогади, почавши розмову про війну. Він розказав, що минулої ночі ворожі літаки намагалися бомбити надземні споруди Глибинного шляху. Кілька літаків було помічено і в цій місцевості, але робітничого селища Найглибшої шахти вони так і не знайшли.

— Така сучасна війна, — сказав він. — Бачите, куди добираються? Спробуйте захистити таку магістраль, якби вона була не під землею.

— Коли б тільки вони вам вентиляції не пошкодили, — сказав я.

Недалеко від станції знаходились величезні горловини вентиляційних шахт. Одними з них повітря надходило глибоко під землю, а другими виходило з тунелю на поверхню, їх так вдало замаскували від авіації, що горловини ті можна було побачити лише зблизька, та й то тільки той розгледів би їх, хто знав про їх існування.

Ми пройшли до тих горловин, оглядаючи все довкола. Стояв ясний день, над нами щебетали пташки, прилітаючи до мальовничого ліска, що розкинувся попереду. Поблизу того ліска розташовалося невелике селище.

Ми пройшли вже половину дороги між підйимальною станцією і вентиляційними горловинами, коли раптом щось сильно штовхнуло мене й повалило на землю.

Почувся якийсь шум і свист. Навколо відразу вилягла трава.

Я хотів підвестися, але тільки-но підіймав голову, як сильний вітер примушував мене щільно притискуватися до землі.

Самборський упав поруч мене і теж намагався підвестися, але без успіху. Я бачив його здивоване й трохи перелякане обличчя. Таким принаймні воно. пригадується мені зараз. Я, певне, теж виглядав не краще, а може, й гірше.

Майнула думка, що це — несподіваний смерч, і серце стислося від жаху. Та роздумувати було ніколи. Трохи підвівши голову та глянувши навколо, я встиг помітити, що зграю пташок, що лише хвилину тому пролітала над нами, пронесло назад і втягло в горловину вентиляційної шахти. Глянув на лісок і селище, бо відтіля чувся якийсь гуркіт, і побачив, що лісок виліг, наче висока трава в полі під час бурі, а в повітрі летіло листя й гілля. Над селищем злітали дахи, що їх зривав порив несподіваного урагану. З гуркотом повалилися труби вентиляційної шахти, і їх уламки поглинула прірва. Хмари, що були на обрії, з неймовірною швидкістю наближалися в наш бік.

Минуло кілька хвилин, і раптом запанував спокій. Але він тривав недовго. На найближчому майдані завирував смерч, небо швидко хмурніло. Ставало важко дихати.

Самборський схопився на ноги. Я зробив те ж саме і побачив, що назустріч нам біжить Кротов, витираючи скривавлену голову.

— Що трапилось? — спитав Самборський. — Ви поранені?

— Катастрофа! — крикнув Кротов, не звертаючи уваги на розбиту голову. — Повітря прорвалося в тунель!

Я вже й сам про це догадувався і з жахом подумав про наслідки. Крім того, що руїницька сила колосальної маси повітря завдала шкоди тут, на поверхні, вона могла, — і це головне, — призвести до катастрофи з підземними поїздами, які на величезній швидкості несподівано зустріли могутній повітряний потік.

— Негайно радируйте до Іркутська, — наказав Самборський, — і поспішайте в тунель. Зараз викликаю санітарну й рятувальну служби.

І, не слухаючи відповіді, побіг до підіймальної станції, з якої ураганом зірвало дах. За ним поспішив Кротов, витираючи хусточкою кров з голови. Обидва забули про все, крім своїх обов'язків. Я не відставав від них.

Вже на самому вокзалі, що через нього, власне, пройшло повітря, яке прорвалося в тунель, ми побачили чимало руїн і кілька десятків легкопоранених людей. Смертельних випадків не трапилось жодного, мабуть, тому, що й людей тут якраз було мало і все повітря йшло в тунель, а в приміщенні вокзалу не спостерігалось навіть такого колосального забурення, як на поверхні.

Значно гірше мало бути в тунелі. В цьому районі ділянка між автоматичними шлюзами-заслінками, що блискавично з допомогою могутніх механізмів підіймалися і спускалися, пропускаючи поїзди, займала майже півтори тисячі кілометрів. Це становило понад двісті мільйонів кубометрів порожняви. Повітря могутнім потоком ринуло в підземелля, і перші поїзди, які зустрілися на його шляху, так загальмували свій рух, що передні вагони з гуркотом розбивалися один об одний.

З диспетчерських пунктів служби руху сповіщали про пожежу на двох поїздах. Не менше десяти поїздів зазнали серйозної аварії із значним числом жертв. З сусідніх підземних вокзалів вирушали санітари.

Кілька годин забрало очищення шляху від пошкоджених поїздів та втягування їх у підземні вокзали на запасні колії. Правда, робітники, що працювали тут, тепер не

потребували спеціальних масок, бо повітря було досить, і це полегшувало роботу.

З підземного вокзалу я подзвонив телефоном на Горішнє озеро і спитав Аркадія Михайловича. Професора там не було. На плантації ураган теж дався взнаки, але на особливі збитки гам не скаржилися. Та я не став слухати пояснень про це. Мене турбувало, де подівся професор Довгалюк. На плантацію він не повертався, значить, ураган захопив його в приміщенні підземного вокзалу або по дорозі на Горішнє озеро.

На жаль, мені ніхто не міг допомогти в розшуках, бо всі були зайняті ліквідацією наслідків катастрофи. Я метнувся до вокзалу та в район Північної штольні, пройшов кілька кілометрів по шляху до підземних плантацій, але ніде Аркадія Михайловича не знайшов.

Розпитував зустрічних, чи не бачили вони старого ботаніка, але ніхто нічого втішного відповісти мені не міг. Більшість людей професора не знали, а хто знав, ті під час катастрофи його не бачили.

Я повернувся на підземний вокзал і приєднався до Самборського, що ходив з кількома техніками оглядати пошкодження.

Незабаром, коли аварійна робота була в розпалі, він уже оглядав зруйновану вибухом перегородку між вентиляційною шахтою і тунелем, даючи вказівки, як її замурувати.

— Але як же тут стався пролом? — дивувався інженер. — Невже...

— Що "невже"? — спитав я його.

Він не відповів. У мене майнула думка: "Невже диверсія?"

Це було жахливо, але іншого пояснення не могло бути.

— Хтось з наших таки загинув, — сказав робітник, що йшов поруч.

— Де?

— Ондечки, — показав він на труп, що лежав у зеленій канавці.

Ми підійшли ближче. Я нахилився і впізнав професора Довгалюка.

— Невже мертвий? — хвилюючись, спитав інженер.

Але професор був живий. Він застогнав, коли його торкнулися.

— Аркадію Михайловичу! — покликав Самборський.

Професор розплющив очі, впізнав інженера і хрипким шепотом сказав:

— Затримайте Черепашкіна... він винуватець... вибуху...

Після цього ботанік знову знепритомнів. Ми підняли його на руки і обережно понесли до кабінету начальника підземного вокзалу. негайно викликали лікаря, і той, оглянувши старого, сказав, що він дуже забився, коли падав.

— Через кілька хвилин опритомніє. Нічого страшного нема, — заспокоював лікар.

Тимчасом ті, хто чув слова професора, вже шукали Черепашкіна. Я лишився коло Аркадія Михайловича, ждучи, коли він зовсім опритомніє і розповість про все. Як міг Черепашкін завдати такої шкоди Глибинному шляху? Може, колишній комендант будинку зробив це несвідомо?

Лікар сказав правду: потерпілий швидко опритомнів і зміг докладніше розповісти про те, що він узнав.

Розпрощавшись з нами, професор згадав, що йому треба взяти насіння, і тому, перш ніж їхати на плантацію, він пішов до комори для схову багажу. Повертаючись звідти, він проходив повз незакінчені майстерні, що тільки стіною відокремлювалися від герметизованого тунелю. Тут він помітив людину, що вискочила з-за одного виступу й подалася швидкими кроками в глибину підземелля. Професор придивився пильніше і пізнав доглядача підземного саду.

— Черепашкін! — гукнув він.

Але той, не озираючись, кинувся бігти. Аркадій Михайлович гукнув ще кілька разів. Черепашкін, не зупинявся. Стривожений дивною поведінкою доглядача, професор прискорив ходу. Проте відстань між ними збільшувалася, бо Черепашкін бігав куди швидше, ніж старий професор.

Раптом він кинувся в канаву, що поросла травою, і ліг у ній. Назустріч йому йшли два чоловіки. Очевидно, то були робітники тунелю. Тепер професор швидко наближався до того місця, де лежав Черепашкін. Але тільки-но він підійшов до нього, як позаду прогуркотів вибух. Професор побачив, як перед ним попадали робітники, і відчув, що його кинула якась невидима сила.

Більше він нічого не пам'ятав.

Самборський, що повернувся під час розповіді старого, сказав:

— Кудись зник ваш Черепашкін, Аркадію Михайловичу. Ніде й сліду його не видно... Та я вже зв'язався з Іркутськом і повідомиз про випадок і про ваші свідчення начальника охорони Глибинного шляху. Томазянові слід про це знати.

— Томазянові? — здивовано спитав я. — Чому Томазянові?

— Він же начальник охорони підземного шляху.

— Давно?

— З початку війни.

Це для мене була новина.

12. ЕЛЕКТРОПОЇЗДИ РУШИЛИ НА ЗАХІД

Отже, Томазян дістав нове призначення. Його перевели з прокуратури і призначили начальником охорони великого підземного шляху. Це свідчило про довір'я до слідчого, але водночас надзвичайно підвищувало його відповідальність. Томазян мусив розуміти, що коли вороги зберігалися ще на тунелі, то відповідальність за це лягала також на нього, бо, значить, недостатньо досліджена була справа Догадова. Він розумів, що означає нова катастрофа на тунелі і де криються причини її.

— Це те, що затаїв Догадов, — сказав мені Томазян, коли я зустрів його на аеродромі і спитав, якої він думки про катастрофу.

Він прилетів літаком уночі, негайно оглянув місця, де стався прорив повітря, і зустрівся з місцевими інженерами та робітниками. Самборський переказав йому слова професора Довгалюка. Томазян одвідав лікарню, де лежав Аркадій Михайлович, але нічого нового не дізнався.

Довелось повернутися до тунелю і посилити розшуки Черепашкіна. Доглядача підземного саду ніхто після катастрофи не зустрічав. І лише коли по всій дільниці

розлетілась чутка, що шукають Черепашкіна, до Томазяна прибіг один з ліфтерів і сказав, що зовсім недавно підіймав злочинця на поверхню. Томазян кусав з досади нігті, бо відчував, що з Черепашкіним свого часу "прошляпив". Він не приділив достатньої уваги одній дрібниці, а саме: розбіжності між свідченнями Черепашкіна і Догадова. Перший запевняв, що Догадов залишив його, а другий — що Черепашкін сам утік. Томазян повірив Черепашкіну, якого уявляв собі обмеженою людиною, що не може піднятися вище своїх власних дріб'язкових інтересів.

Проте роздумувати над цим не доводилося. Черепашкін був десь поблизу, треба його будь-що розшукати й затримати. Далеко втекти він не міг, бо єдиний шлях на поверхні, що зв'язував селище Найглибшої шахти з зовнішнім світом, пильно охоронявся, і там перевіряли кожного приїжджого й перехожого. Під таким самим контролем перебував і аеродром, і на виліт потрібний був спеціальний дозвіл.

План Томазяна був дуже простий. Шукачі мусили пройти по всіх напрямках, зазирнути під кожен кушик, за кожен камінь, зупинити кожного перехожого і, коли виникатимуть якісь сумніви, перевірити його. В розшуках взяли участь майже всі мешканці того району.

Зі мною пішло кілька юнаків, учнів старших класів тамтешньої школи. Ми взяли напрям через Високу альтанку до скелястої огорожі, що здіймалася над горбами поблизу Учан-Чана. Коли ми опинилися вже далеко за альтанкою, один з моїх супутників помітив на маленькому горбку самотню людину. Я скористався своїм біноклем і, хоча не міг визначити, що то за людина, але чомусь відчув, що то мусить бути Черепашкін.

Ця людина поводитись трохи дивно. Вона сиділа непорушно, спиною до нас, і тримала на голові руки. Поза незрозуміла і навряд чи зручна.

Ми почали обережно наближатися до невідомого. Коли підійшли кроків на двісті, то найбільше задивилися на його шапку.

— Це не шапка, а справжній корабель, — прошепотів один з юнаків, розглядаючи невідомого у мій бінокль.

Ми розтяглися в ланцюжок, наміряючись оточити невідомого. Кроків за півторасти я вийшов трохи вперед і поповз по землі.

Раптом невідомий обернувся і помітив нас. Він зірвав з себе шапку і схопився на ноги.

Я впізнав Черепашкіна.

А він, не затримуючись, кинувся з горба саме туди, відкіля ще не встигли зайти мої хлопці.

— Тримайте, тримайте! — закричали всі і щосили побігли за втікачем.

Але він встиг скотитися з горбка і зникнути в ближчому яру перш, ніж ми туди добігли.

Та втекти від нас він вже не міг. Кілька юнаків випередили мене. Вони не збігли, а просто скотилися вниз слідом за Черепашкіним і наздогнали його за крутою скелею. Найдивніше для переслідувачів було те, що невідомий, за яким вони так гнались,

спокійно сидів на камені, наче й не тікав.

Коли я туди наспів, Черепашкін з дурнуватим виглядом питає хлопців:

— Що трапилось?

Ми його затримали і хотіли вже вести до Томазяна, коли я помітив, що дивної шапки при Черепашкіні вже не було. Я наказав своїм юнакам розшукати її. Пильно оглянувши шлях, яким він утікав, ми врешті знайшли ту шапку. На ній був якийсь дивний пристрій, а всередині навушники для радіо. На наше запитання, що то за шапка, Черепашкін заявив, що вперше її бачить.

Те ж саме повторилося, коли ми опинились перед Томазяном. Черепашкін вдавав з себе дурника і запевняв, що нічого ні про ту шапку не знає. Я надів її собі на голову і прислухався. Спочатку в навушниках було тихо. Але, ще раз оглянувши шапку, я помітив там щось подібне до маленької антени. І тільки я підняв її на кілька сантиметрів, як у навушниках загуло, а далі застрекотіло. Я виразно розбирав крапки й риски азбуки Морзе, але зрозуміти нічого не міг.

Це відкриття враз розкрило, що за птиця той, хто називав себе Черепашкіним. Безперечно, це був ворог такий же спритний і страшний, як і Догадов: кваліфікований шпигун, що зумів довго приховуватися під виглядом дрібного дурнуватою чоловіка.

Скоро ми привели Черепашкіна до Томазяна, слідчий зараз же надіслав до Москви телеграму, в якій просив сказати Догадову про арешт його спільника і повідомити його, Томазяна, яке враження це справить на шпигуна.

Невдовзі прийшла відповідь. В ній було:

"Повідомлення про викриття Черепашкіна справило на арештованого тяжке враження. Він сказав, що знав, хто такий Черепашкін, але довідався про це недавно, а саме під час перебування з ним у тайзі".

— От маєте, — сказав мені Томазян, — як він нас обдував. Тепер розберіться, як це вони з літака випадали.

— Але Догадов запевняє, що він лише в тайзі довідався, хто такий Черепашкін.

— Дуже можливо. Зараз спробуємо розпитати цього суб'єкта.

Я попросив Томазяна дозволити мені бути присутнім під час допиту Черепашкіна, що так спритно обдував минулого разу слідчого та й мене. На останнє Томазян і натякав, коли говорив "нас".

— Добре, — погодився він. — Тільки тепер нема потреби ховатися за ширмою. Сідайте і слухайте. Ви будете офіційним свідком на цьому допиті. Хоча напевно чи багато ми дізнаємося з першого разу.

Томазян наказав привести Черепашкіна. Коли шпигун увійшов до кімнати, мене вразив його вигляд. Риси обличчя залишилися наче ті самі, але очі дивилися інакше. Вони втратили вираз придуркуватості, хоча й відзначалися похмурістю.

— Сідайте, — запропонував Томазян. — А тепер слухайте... Ми одержали ось яке повідомлення. — Він показав шпигуну текст телеграми. — Ми маємо також безперечні докази, що ви вчинили у підземеллі вибух, який призвів до аварії. І, нарешті, в нашому розпорядженні ваша радіофікована шапка. Наші працівники зараз

розшифровують радіограми, що подаються, мабуть, спеціально для вас. Ви знаєте, що тепер техніка розшифровування стоїть дуже високо. Коли б вам передали радіограми навіть з Марса, їх зміст все одно стане нам відомим. Отже, раджу вам не утруднювати нашу роботу.

Черепашкін помовчав, потім гостро глянув на Томазяна, на мене і, не поспішаючи, бундючно відказав:

— Я солдат, розвідник. Ваш ворог. Більше — жодного слова.

Він замовк і, втупивши погляд кудись у далечінь, не відповідав ні на одне запитання.

Це був впертий ворог. Хоч його й перемогли, та він не просив помилування. Відчувалося, що його все життя виховували для ударів з-за рогу. Він був здатний на все. Він розумів, що порятунку йому нема, і сприймав це зовні цілком спокійно.

— Може, ви все ж таки дасте деякі пояснення? — спитав Томазян. — Принаймні скажете ваше справжнє прізвище, рік народження?

Черепашкін мовчав.

— Як ви познайомились з Догадовим? Чому переслідували професора Довгалюка?

Арештований не відповідав. Він сидів, випроставшись на стільці, і байдуже дивився у стіну.

Томазян зрозумів, що зараз від людини, що переховувалася під прізвищем Черепашкіна, нічого не доб'ється. Він покликав вартового і наказав вивести арештованого.

Шпигуна вивели, щоб негайно відправити до Іркутська, а звідти — в Москву, в розпорядження вищих слідчих органів.

— З ним матимемо багато мороки, — промовив Томазян, дивлячись йому вслід.

Потім дав наказ про посилення охорони на окремих ділянках тунелю, переглянув інструкції вартовим і перевів усі служби із звичайного воєнного стану на суворий воєнний стан, що фактично дорівнювався стану облоги.

Після цього він збирався виїхати до Іркутська.

Поїзди у сповненому повітрям тунелі вже йшли регулярно, але швидкість їх не перебільшувала двохсот кілометрів на годину. Пропускна спроможність тунелю надзвичайно впала.

Щоб негайно дістатися до Іркутська, начальник охорони замовив літак. Я приєднався до Томазяна.

Прилетівши до Іркутська, ми дізналися, що наступного ранку передбачається відновити нормальний рух поїздів у тунелі. Під нормальним рухом малася на увазі швидкість електропоїздів, не менша тисячі кілометрів на годину. В управлінні Томазян доповів Саклатвалі про становище в східній зоні, про арешт Черепашкіна та про заходи, вжиті для посилення охорони тунелю. Я був при цьому і одночасно довідався від Саклатвали про одержання телеграми із Ставки Верховного Головнокомандуючого, в якій повідомлялося, що інженера Макаренка залишено при Ставці на невизначений час, а також пропонувалося негайно відкомандирувати в розпорядження Ставки

інженера Самборського.

Вранці з тунелю сповістили, що викачування повітря закінчено і електропоїзди вже їдуть з повною швидкістю.

Того самого ранку мене викликав до радіотелефону Черняк. Він наказував негайно прибути в Москву для виконання нового важливого доручення. Розмова наша була коротка, я нічого не міг розповісти, лише вислухав наказ і відповів лаконічно: "Єсть негайно прибути!"

В Москву я їхав разом із Самборським, що спішно здав свої справи Кротову. Він ніяк не міг зрозуміти, чому його викликають, коли, на його думку, і він і Макаренко були конче потрібні на Глибинному шляху.

13. НА ФРОНТІ

— Ви ще не замоталися? — спитав мене Черняк і, не ждучи відповіді, додав: — Все одно на відпочинок не дам жодної хвилини. Ви вируждаетесь на фронт.

Я приєднався до групи кореспондентів, що їх відділ преси вируждав на Західний фронт.

Тарас Чуть просив у Черняка, щоб той відпустив його на фронт разом з нами. Антон Павлович довго заперечував, та врешті Тарас добився дозволу. Перед тим, як відпустити хлопця, Антон Павлович вимагав, щоб він додержував свої обіцянки бути обережним. Крім того — Тарас цього не знав — Черняк категорично наказав кореспондентам не одвідувати разом з хлопцем небезпечних місць і берегти Тараса більше, ніж самого себе. Один з кореспондентів, сміючись з цих попереджень, сказав:

— Чого ви турбуєтесь? Хлопцеві скільки років? Недалеко до повноліття. Йому треба загартовувати себе.

— Будь ласка, хай загартовується. Тільки... подалі від куль і снарядів.

— Гаразд, гаразд, — обіцяв я.

Дві легкі всюдихідні машини "МС", що ними правили самі кореспонденти, помчали густими лісовими дорогами до західних кордонів нашої Вітчизни, де кипіли жорстокі бої.

І от до нас почав долимати гуркіт гармат. Все частіше зустрічалися замасковані в лісах і на полях військові частини та пильні вартові, які несподівано з'являлися, щоб перевірити документи.

До штабу Західного фронту ми прибули о тринадцятій годині другого дня після виїзду з Москви. Ми не спинялися ніде.

Бої розгорталися десь кілометрів за сто звідси.

Штаб розташувався в невеликому, оточеному лісами містечка В повітрі патрулювали сторожові літаки, а на землі відбувався посилений рух легкових авто, що мчали то до штабу, то від нього асфальтованими лісовими просіками. Інженерні частини швидко маскували ці просіки, а також приміщення штабу і численні радіостанції.

Бої відбувалися великі й запеклі. Сюди долинала канонада. То наші далекобійні гармати громили укріплення ворога. Кілька разів поблизу розривалися снаряди

далекобійних гармат противника. Вороги користувалися новими артилерійськими системами, що стріляли на двісті п'ятдесят кілометрів.

Нашу кореспондентську групу прийняв заступник начальника штабу, молодий генерал, який щойно повернувся з поїздки на передові позиції. Ми засипали його запитаннями про становище на фронті. Він попросив зайняти місця навколо і почав свою розповідь.

Ми дізналися, що на Західному фронті наступ ворожої армії припинено. Зробили спробу самим перейти в наступ. Зважаючи на колосальну перевагу в людях і в техніці, це було б цілком можливо, на перешкоді стали підземні укріплення, що їх за цей час встигли створити вороги. Висока фортифікаційна техніка дала змогу ворогам закопатися так глибоко під землею, що їм не страшні були ні снаряди найбільших гармат, ні найважчі бомби з літаків. Колосальна кількість зенітних гармат з обох сторін дуже утруднювала діяльність авіації.

— Одне слово, — закінчив генерал, — зараз стан такий, що ми можемо стати учасниками довгочасної затяжної війни. Війни на виснаження. Ясно, що ми переможемо, але це коштуватиме дуже дорого.

— А коли ми розтрошимо ворога на сході, а тоді подвоєними силами ударимо на захід? — спитав я.

— "На сході становище лише трохи краще, ніж тут. Там нашим частинам вдалося все ж перейти в наступ, але прорвано тільки одну з численних ліній оборони.

— Значить, далі справи посуватимуться повільніше? — зауважив я.

— Я бачу, у вас песимістичний настрій, — сказав, легко посміхаючись, генерал.

— Ні, у мене цілком реальні погляди. Настрій у мене бойовий, бо, виходячи з тих же реальних поглядів, я впевнений у нашій перемозі. От гірше, коли подумаю про жертви. Тоді в мене настрої не радісний. А жертв буде багато.

— Чим швидше закінчимо війну, тим менше буде жертв.

— В цьому я певен. Мені здається, що все ж перемога залежить від того, хто буде господарем в повітрі.

— Хтозна, — знизав плечима генерал. — Я ж вам казав, що для сучасних підземних фортів ніякі авіаційні бомби не страшні... Ворог сидітиме там доти, поки ми його не виб'ємо і не викуримо. Для цього нам потрібно багато надважких гармат. Літаки скидатимуть бомби вагою в кілька тонн страшною руїничою сили. Але, знов кажу, авіація не дасть такого ефекту, як у минулу світову війну. Цьому на перешкоді, крім літаків-винищувачів, надзвичайна точність зенітної артилерії, розвиток радіолокації, а головне, що всі найважливіші об'єкти заховані глибоко під землею.

На цьому наша бесіда з генералом закінчилась.

Нашим основним завданням було працювати у редакціях військових газет. Тут же в штабі ми дістали призначення на роботу в газети різних з'єднань. Кількох чоловік, в тому числі мене і Тараса, прикріпили до редакції газети фронту "Бойова тривога". І ми відразу за дорученням редакції потрапили на передові лінії.

Мене цікавила бойова робота важких гармат, що були розташовані недалеко від

ворожих укріплень. До мене приєднався Тарас. Нас направили до штабу одного з артилерійських корпусів, що найдалі заглибився на ворожу територію і швидко закопався в землю.

— Там ви побачите, яких наслідків домоглися наші інженерно-фортифікаційні частини буквально протягом тридцяти чи сорока годин, — сказали нам.

Нас здивувала безлюдність прифронтового шляху. Зустрічних машин проїздило дуже мало. Потім ми узнали, що в основному рух відбувався тут ночами.

У штабі артилерійського корпусу, куди ми незабаром прибули, нам дали у провідники лейтенанта. Він сів за руль машини і привіз нас до глибокого яру серед лісу. Звідси довелося йти пішки.

Ми пройшли разом з нашим провідником метрів шістсот, і раптом віч повернув у густий чагарник. Виявилося, що під одним кущем був замаскований хід до невеликої печери. З тієї печери розходилися підземні ходи в кількох напрямках. Лейтенант шепнув на вухо вартовому пароль, і нас пропустили в один з тих ходів.

Кілометрів два ми йшли підземним ходом. Спочатку він мав поганеньке накриття, але чим далі, тим більше заглиблювався в землю, тим товщий шар цементу вкривав його, і, нарешті, ми опинилися в залізобетонному укріпленні.

Батарея, розміщена в цьому укріпленні, була захована за високим горбом. За десятки кілометрів звідси сиділо кілька спостерігачів, які корегували стрільбу. Зверху батарея була так замаскована, що найдосвідченіший льотчик-спостерігач нічого не помітив би. Вночі навіть вогняних відблисків не видно було над жерлами гармат. Щоб батарею не виявила звукова розвідка, робилося одночасно кілька холостих залпів на різних віддальх звідси. Це мало сплутати найчутливіші звукопеленгатори.

Командир батареї, майор, з привітним обличчям, в рогових окулярах, познайомив нас із своїм господарством. Він розповів, що на цьому місці батарея знаходиться вже третій день. Інженерні частини з блискавичною швидкістю влаштували підземний блокгауз, зв'язали його підземними коридорами з тилом. Лише найважчі гармати могли розбити це укріплення.

— А для них це так само важко, як і для нас, — сказав майор.

— Невже ж немає жодного способу, щоб визначити розташування гармат противника? — спитав Тарас.

— Є тільки один, новий спосіб розвідки, якого ми вживаємо та якого й нам треба боятися, — відповів артилерист хлопцеві. — Це сейсмографічна розвідка. Але є підстави вважати, що у противника вона ще не налагоджена.

— Ці підстави полягають у тому, — спитав я, — що ви ще цілі?

— Не тільки. Бачите, коли навіть вони обстрілюють нас, то це ще далеко не означає, що знищать. Ми надто глибоко під землею і захищені залізобетоном. Але снаряди з таких гармат, як наші, могли б завдати шкоди. Що наше місцезнаходження їм невідоме, свідчить той факт, що досі в радіусі до кілометра розірвалося лише два снаряди.

Близько до гармат ми не підходили, та й самі артилеристи не наближались.

Гармати, здавалося, стріляли самі. Точні автомати обслуговували їх. Людям залишалося тільки переводити відповідні важелі і клацати вимикачами. Проте після кількох пострілів, від яких у підземній фортеці дрижали стіни і підлога, механік кожної гармати ліз оглядати свою машину, перевіряв автомати. Одночасно наводчик звіряв наводку з показами автоматичного контролю.

— Скажіть, як можна подивитися на фронт? — спитав Тарас. — Я їхав сюди і мріяв, що побачу справжній фронт, лінію, що відокремлює наші частини від частин ворога, вибухи снарядів, рух танків.

— Одним словом, картину справжньої битви, — підтримав я хлопця.

— А вам дуже хочеться? — спитав штабний лейтенант.

— Звичайно, це ж необхідно для журналіста.

— Попросіть майора. Він може це для вас зробити. Тарас одразу ж виконав цю пропозицію. Що ж до мене, то, пам'ятаючи наказ Черняка про хлопця, я не знав, просити мені чи ні.

— Ви що, виведете нас на поверхню? — спитав я.

— Можна, — усміхнувся майор. — Але краще зайдімо сюди, на командний пункт.

І він показав на двері до невеличкого приміщення. Ми зайшли туди й побачили столик з якимсь апаратом та невеликим екраном на стіні.

— Електрокіноскоп, — сказав командир. — Зараз ви опинитесь на полі бою. Стежте за екраном.

Він увімкнув рубильник, повернув кілька вимикачів, і екран освітився.

На спеціальному екрані електрокіноскопа командир батареї показав нам ділянку фронту, яку обслуговувала його частина. Десь далеко працювали спеціальні стереотруби, від яких проводами передавалося сюди відображення поля бою. Це поле вражало своєю порожнечою. Крім вибухів снарядів, спочатку я не помітив там нічого.

Але ось майор показав мені на кілька рухливих крапок в повітрі і на землі. І ті і другі з'явилися несподівано. Перші були літаки, другі — швидкісні танки. В повітрі і на землі мигнули вогники і пропливли кільця диму. І літаки і танки швидко зникли. То відбувся короточасний бій, який ми спостерігали на відстані близько п'ятнадцяти кілометрів.

Електрокіноскоп давав змогу оглядати окремі ділянки фронту в масштабі до п'яти кілометрів. Цей прилад був надзвичайно цінний для роботи штабів та командирів окремих частин. Переключаючи регулятори, електрокіноскоп можна було переводити на ту чи іншу ділянку фронту, що були відповідно пронумеровані на карті, б'єкт показувався з кількох спостережних пунктів.

Ми засиділися біля цього чудового винаходу і не збиралися швидко залишати батарею, та задзвонив телефон і несподівано покликали мене.

— Говорять із штабу корпусу. Давно вас розшукуємо. Є наказ із Ставки Верховного Головнокомандуючого негайно виїхати вам до Москви в розпорядження інженера Макаренка.

14. НОВА ЗБРОЯ

Військовий корабель...

Колись це слово асоціювалося лише з безбрежними просторами океанів, вітрильними фрегатами або сталевими лінкорами. Пізніше з'явилися повітряний і наземний кораблі. Перший — кількамоторний літак, озброєний гарматами і кулеметами. Другий — величезний танк прориву, що ламає ліс, розвалює будинки, проходить мало не всюди. Але уявіть собі ще четвертий вид військового корабля, що, мов величезний броньований кріт, проходить глибоко під землею, заповзає на ворожу територію і, несподівано показавшись на поверхню, відкриває вогонь із своїх важких гармат або підкопується під бастіони, висаджує їх мінами, випускає підземні торпеди і все знищує на своєму шляху. Ніякі лінії укріплень не зможуть зупинити тих підземних лінкорів, що вільно рухаються на глибині кількох сот метрів.

Згодом я довідався, що ідея про підземний військовий флот з'явилася у Ставці Верховного Головнокомандуючого того самого дня, коли ми повернулися з Соснового в Москву і збиралися їхати на схід. Було дано розпорядження негайно розшукати Макаренка. Його знайшли за кілька хвилин до від'їзду на вокзал і негайно привезли в Ставку.

Йшлося про використання літостата — підземного корабля, вже знайденого і перевіреного, але ще не озброєного. Генерал Файзулов доводив, що ця машина прекрасно устаткована, щоб проходити під землею, і, мабуть, не боятиметься, коли навіть потрапить під артилерійський обстріл. Але її треба озброїти важкими гарматами й кулеметами. Літостат мусив перетворитися на підземний лінкор.

Коли Верховний Головнокомандуючий спитав Макаренка, що для цього треба зробити, інженер відповів:

— Переобладнати всі літостати, доручивши це інженерові Самборському. Краще за нього ніхто з цим не впорається.

В розпорядження Макаренка було передано завод 038, викликано Самборського та всіх спеціалістів-літостатників.

Через кілька днів мало не всі літостати були розібрані й перевезені з тунелів Глибинного шляху на завод.

Я приїхав на завод, коли машини туди вже надходили, а всі спеціалісти були вже на місці.

Мій виклик з фронту і відрядження на завод пояснювалися тим, що я мав звання помічника машиніста літостата. Через те саме викликали і Тараса. Люди, що знали ці машини, цінувалися тепер надзвичайно.

Завод 038 був розташований в лісі, кілометрів за сто від санаторію Соснове. Роботи було надзвичайно багато. Тут усі працювали надударними темпами. І на хвилину не залишали заводу Макаренко і Самборський. Тарас якось сказав мені, що йому здається, ніби він ніколи нічого іншого, крім цього заводу, його цехів і тих людей, які працювали тут, не бачив, йому снилися велетенські літостати, скрегітливі верстати, потужні підймальні крани. Та за кілька днів він втратив здатність бачити навіть ці одноманітні сни. Він виснажився, схуд. Але цього, здається, ніхто, крім мене, не помічав, бо інші

теж стомилися, зблідли, очі їм позападали, під ними окреслились глибокі чорні круги.

Мені доводилось бачити різні літостати. Тут були важкі, середні й легкі машини, які вже чимало попрацювали на будівництві тунелю, підземних вокзалів, електростанцій. Були й зовсім нові, лише недавно змонтовані на заводах. На наших очах ці мирні машини перетворювалися в лінійні кораблі, озброєні надважкою артилерією, в крейсери і швидкохідні міноносці підземного флоту. Вони ще не мали певних назв, і одні прирівнювали їх до морських кораблів, другі — до танків, а треті просто називали бойовими літостатами.

Ми з Тарасом працювали над устаткуванням одної з найбільших машин — "С-18", яку колись уперше побачили на будівництві підземної Ангари. Тепер її озброювали двома надважкими гарматами, кількома автоматичними, що посиляли по 12-15 снарядів щосекунди, і двома десятками кулеметів. Керували цим страшним огнем лише сім-вісім бійців. Броня літостатів своєю товдиною трохи поступалась перед бронею морських бойових кораблів, але була менш уразлива. Це було одне з досягнень творчої думки Макаренка. Щождо швидкості підземного корабля, чіткості роботи його механізмів, захисту електропровода, який тягся слідом за машиною, то тут майже все належало Самборському. Він швидко, як то кажуть, на ходу, конструював і переконструював, здебільшого навіть не складаючи рисунків. Кожний такий "С-18" вимагав для своєї роботи великої електростанції.

В центрі країни були великі запаси електроенергії, яку можна передати спеціальними кабелями, але треба забезпечити кабелі від розривів у бойовій обстановці, щоб уникнути серйозних аварій і затримок. Інженери мусили щось придумати. Самборський вжив деяких запобіжних заходів. Зокрема, на літостатах встановлювали невеликі акумулятори, і струм на них подавався з певними інтервалами. Великі літостати, перетворені в бойові машини, досить повільно пробивали ґрунт. Щоб прискорити їх рух, щоб підвозити снаряди та виконувати різні допоміжні роботи, пристосовували малі літостати. Вони, як дрібні кораблі, що оточують лінкори та крейсери, мусили супроводити бойові літостати.

Тут, у цехах, складали ці велетні, що їх привозили з тунелю та інших заводів, озброювали, пристосовували до бою, а потім випускали один за одним в підземні літо-гаражі, які швидко будували поблизу. Кількість готових машин безперервно зростала, і колишні літостатники — інженери, техніки, електрики — вправлялися на них, очікуючи виїзду на фронт. Командування вирішило кинути одразу кілька сот машин, щоб домогтися успіху на широкому фронті.

Одного такого клопітного дня мені довелось сидіти в кабінеті Макаренка, дожидаючи, поки він повернеться з цеху, куди його терміново викликали. Він залишив мене в кабінеті, наказавши чергувати біля телефонного апарата. Я старанно виконував ці обов'язки, радий, що зможу хоч трохи відпочити, бо в цеху з кореспондентом не панькались. Там я був за слюсаря, конструктора, чорнороба.

Два рази дзвонили до Макаренка незнайомі мені люди, вимагали викликати його, але я дав їм номер телефону того цеху, куди пішов інженер.

Третій раз, знявши телефонну трубку, я почув жіночий голос.

— Ярослава Васильовича можна?

— Його... нема, — відповів я не одразу, бо той голос видався мені знайомим.

— А хто це говорить? Товариш Кайдаш? Тепер я пізнав той голос. Але ж не може бути!..

— Ліда! — скрикнув я.

— Ну, я, — засміялась вона.

Так, це була Ліда Шелемеха, її голос, веселий, бадьорий.

— Звідки ви говорите? — закричав я в телефон.

— З санаторію. До мене приїздив Станіслав. Він пробув буквально кілька хвилин, сказав, що Ярослав знаходиться поблизу, і навчив, як додзвонитися до нього телефоном.

— Лідо, але... як ви себе почуваєте?

— Сьогодні три години підряд гуляла по саду. Ясно?

— Чудово! Ви довго ще пробудете в санаторії?

— Рвуся звідси, але не пускають. Де ж пак, хвора на таку страшну хворобу! А ви, виявляється, знали, що в мене таке, і брали участь у змові мовчання.

— Я... я...

Власне, що в цьому випадку треба було сказати? Мені ж невідомо було, чи відкрив їй Барабаш таємницю її хвороби.

— Я не зовсім вас розумію, Лідо. Що вам каже Барабаш?

— Юрко? — В її голосі прозвучали нотки смутку. — Він сказав, що через місяць я зможу поїхати додому. Але перед тим він приїде і огляне мене.

— Як то приїде? Хіба його в санаторії нема?

— Ні. Він два дні тому виїхав на фронт.

— Так... — поволі сказав я, пригадуючи останню розмову з Юрієм Барабашем у Сосновому.

— А що чути про війну? — спитала Ліда. — Мені тут майже не дають газет і забороняють слухати радіо.

— Чому?

— Мабуть, бояться, щоб не подала заяву про вступ добровольцем в армію, — пожартувала дівчина.

— Ні, серйозно, чому?

— Вважають, що мені треба берегти свою нервову систему.

— Війна розгортається, але особливих подій на фронті зараз нема.

В цей час у кімнату увійшов Макаренко.

— З ким це ви? — сухо спитав він.

— А от вгадайте, — сказав я, подаючи йому трубку.

— Алло! Інженер Макаренко біля телефону, — промовив Ярослав.

Раптом суворий вигляд його обличчя змінився, очі засвітилися, і він так ніжно вимовив: "Голубко...", як мені ніколи ще не доводилося чути з його уст.

Здавалося, від хвилювання йому захопило дух. На його чолі розгладилася глибока зморшка, що з'явилася за останні роки, на схудлому обличчі сяяла радісна усмішка.

— Лідо, ти видужала?

Я стояв в кутку кімнати і хвилювався, стежачи за тією розмовою.

— Мрію тебе побачити, — сказав Ярослав. — Пробач, що не писав, але тепер писатиму двічі на день.

Потім він довго слухав її розповідь. Не знаю, що вона говорила, але Ярослав наче завмер біля телефону.

Раптом задзеленчав другий телефонний апарат, що стояв тут же на столі. Я швиденько зняв трубку і спитав, кого треба. То Самборський терміново вимагав Ярослава.

— Хвилиночку, мене кличуть до другого телефону, — сказав інженер своїй співрозмовниці і взяв у мене трубку.

Тепер він слухав Самборського. Спочатку на його обличчі з'явилась досада, потім настороженість, що швидко перейшла в напруження і хвилювання.

— Треба устаткувати цим приладом усі літостати! — скрикнув він.

Очевидно, мова йшла про якісь важливі прилади та про необхідність швидше закінчити обладнання підземних бойових кораблів.

— Зараз прийду до тебе, — промовив Макаренко і повісив трубку.

Потім знов заговорив з Лідою:

— Алло, Лідусько! Пробач, люба, мене терміново, дуже терміново викликають у важливій справі.

Що Ліда відповіла йому — не знаю, але він уже поринув у свої думки. Промовивши: "Не сердься. Передаю трубку журналістові", — сунув мені до рук трубку й вибіг з кімнати.

— Лідо!

Вона мовчала.

— Лідо!

— Що вам треба? — недоброзичливо озвалась дівчина.

В її голосі чулося роздратовання і сум.

Я розумів її.

— Не гнівайтесь на нього, Лідо, — сказав я дівчині. — Тут така справа... Може, вирішується наша перемога на війні.

Але я не був певен в тім, що говорив.

— Я не гніваюсь, — промовила вона. — Бувайте, — додала тремтячим голосом і повісила трубку.

15. ПІДГОТОВКА АТАКИ

Схвильованість Макаренка, викликана розмовою з Самборським, скоро стала мені ясною. Виявилося, що на завод прибув фізик Гопп з новим винаходом. Він опрацював сенсмотелеграфію, що давала змогу підтримувати зв'язок між літостатами та штабом. Використовуючи надчутливий сейсмограф, який приймав лише поштовхи певної сили,

Гопп одночасно сконструював сейсмопередавальний апарат, що давав ті поштовхи.

Для обладнання бойових літостатів сейсмотелеграфними апаратами потрібний був час. Але Ставка Верховного Головнокомандуючого вирішила вже ближчими днями кинути в бій загони підземних бойових кораблів. Ярослав Макаренко вважав, що ще до першої атаки всі літостати треба обладнати апаратом, який винайшов фізик Гопп. Одночасно він дбав про підготовку відповідних спеціалістів, що могли б працювати на тих апаратах. Для цього він мобілізував на 48-годинні курси буквально всіх, кого лише міг. В список мобілізованих потрапив також і я. Курси негайно розпочали роботу. Керівником призначили Гоппа.

Майже одночасно почалася підготовка підземної атаки, і курсанти сейсмотелеграфних курсів разом з підземними лінкорами та крейсерами незабаром опинилися поблизу фронту.

Уже кілька тижнів позиції воюючих сторін залишалися незмінними. Ворожа лінія укріплень простяглася від Балтики до Балкан. Перші підземні фортеці цієї лінії з'явилися другого дня після початку війни, коли армії реакційних держав, користуючись колосальною перевагою, вдерлися в прикордонну смугу радянської території. Десятки тисяч інженерів, мільйони робітників тилових військ працювали над створенням цих укріплень. Наступ припинився, але день у день зміцнювалися залізобетонні фортеці. На десятки й сотні метрів їх заглиблювали в землю, озброювали важкими гарматами, кулеметами, мінували підступи до них, захищали їх важкою артилерією глибокого тилу. Сотні тисяч зеніток стали над лініями укріплень, і, здавалося, не було місця на небі, куди не потрапила б сотня снарядів протягом однієї-двох хвилин.

На лінії тих укріплень вибухали важкі снаряди радянської артилерії. Іноді на них обрушувалася справжня злива криці та вибухових речовин жахливої сили, висували з ладу гарматні вежі й кулеметні гнізда. Але, наче автоматично, з глибин з'являлися нові, такі самі, а то й міцніші. Це нагадувало легендарну істоту, в якій замість зрубаної голови виростали дві нові.

Так само майже безупинно ворожа артилерія засипала снарядами радянські позиції, але теж без істотних наслідків.

Перед виступом підземної флотилії особовий склад літостатів був відряджений на передові позиції, щоб ознайомитися з загальною обстановкою на фронті.

Останні кілька днів артилерійська дуель відбувалася з особливою сплюю. В підземних казематах артилеристів від тієї канонади дрижали стіни, підлога і стеля. Але люди почували себе в цілковитій безпеці. Ті, хто відпочивав, спокійно спали або їли. Дехто жартував, а один з бійців, примостившись на порожніх мішечках з-під піроксилінових зарядів, читав якусь книжку. Бажаючи могли слухати радіо. З тилу передавали воєнну інформацію, і можна було довідатися про успіхи нашої авіації в повітряних боях, про сутички на морі, про становище на Західному і Східному фронтах.

Майор, що командував дивізіоном найважчих гармат у секторі 201, за останню добу вже двічі міняв внутрішні дула, що псувалися після сотого пострілу. Спостерігачі

сповіщали про надзвичайно вдалу дію його батарей. Та й сам майор і його помічники могли бачити це з допомогою стереотелеекрана. На лінії завширшки в півтора кілометра раз у раз здійснювалися стовпи вогню, диму, землі та якихось уламків, і в тому районі вогонь ворожої артилерії наче слабшав. Ясно, що там уже все розбито, Потрощено, переорано снарядами. Здавалося, що саме тут підготоване місце для прориву ворожої укріпленої лінії. Ще кілька годин такого обстрілу, і важкі, велетенські танки прориву, що нагадують допотопних тварин, підтримані силою піхоти, ринуть туди з шаленою швидкістю, розчавлюючи, знищуючи все живе, що зустрінеться на їх шляху.

Майор командує прискорити залпи, скеровує вогонь усіх гармат буквально в одну точку і пересуває ці могутні удари методично з правого флангу на лівий, з лівого на правий, не залишаючи поза обстрілом жодного кроку. Наче вал морського прибою, по ділянці, що підпала обстрілу, прокочується мішанина землі та каміння.

Раптом відтіля, де не залишилося жодного сантиметра землі, не пошматованого снарядами, гримлять постріли, і злива кричі обрушується на наші позиції. Вогняний вал прокочується над підземними артилерійськими казематами наших батарей. Ворог не знищений, і танки прориву залишаються в своїх сховищах, не одважуючись іти на вірну загибель.

З артилерійських позицій бійці підземних загонів поверталися на свої кораблі.

Кілька сот літостатів були поділені на дві частини. Кожна з них утворювала окрему бригаду. В першу бригаду командування призначило старшим інженером Макаренка, в другу — Самборського.

Мене призначили на флагманську машину першої бригади. Разом зі мною був і Тарас.

Тут ми зустрілися з Барабашем, якого прислали до нас старшим лікарем. Останній час він працював на передових позиціях і виявив себе як прекрасний хірург, що врятував життя багатьом важкопораненим. Підземні війська забезпечувалися кваліфікованим медперсоналом, що зміг би швидко подати потрібну допомогу в незвичних умовах війни. На кожну з більших машин призначили лікаря. Крім того, було збудовано два спеціальні санітарні літостати, що могли прийти на допомогу людям, коли б якась машина зазнала під землею аварії.

Заходила ніч перед атакою. У штабі фронту відбувалися останні наради літостатників. Командний склад підземних кораблів інструктували про завдання атаки, поведінку в підземному бою. Разом з нами на нараді були командири наземних та повітряних військ, що мали підтримати підземні кораблі, коли останні прорвуть ворожу лінію.

Ми вислухали повідомлення розвідки про те, де сконцентровані головні сили ворога і які саме частини, востаннє перевірили видані нам карти та інструкції і, діставши побажання цілковитого успіху, залишили штаб.

Лише закінчилася нарада, як до мене підійшов генерал авіації. Це був Станіслав Шелемеха.

— Здрастуй, друже, — сказав він. — Ти, значить, теж береш участь у підземному

бою. Що ж, може, ще й зустрінемося під час спільної атаки.

— Поздоровляю тебе з підвищенням.

— Спасибі. Я хотів сказати тобі одну дрібничку, яка хоч і не має відношення до сьогоднішніх подій та розмов, проте дуже цікава.

— Що таке?

— Недавно мені довелося бачити Томазяна. Ти пригадуєш випадок із злодієм, який заліз у мою квартиру і якого нам не вдалося впіймати?

— Пригадую.

— То був кербуд Черепашкін. Він хотів викрасти папери у мене і в Ліди. Це одне. А друге...

— Що друге?

— Ну, ти, звичайно, знаєш всі подробиці, як було спіймано цього суб'єкта. Але... він утік.

— Утік!?

Я був страшенно здивований, та ми не могли продовжити нашої розмови, бо мене покликали в машину.

Міцно потиснули один одному руки, і в цьому потискові я відчув більше тепла, ніж в обіймах і поцілунку. Мені здавалося, що Станіслав ледь-ледь хвилювався, проводжаючи мене на небезпечний бій. Йому, що звук дивитися смерті в очі в надмарних висотах, мабуть, було страшно уявити загибель людей разом з машиною-кротом, що заглибиться на сотні метрів під землю.

Це мала бути перша в історії людства машинна підземна атака. І хоча всі вірили в перемогу, але, мабуть, в глибині душі кожного тривожило побоювання. Принаймні так здавалося мені.

Та коли мій погляд зупинився на Ярославі Макаренкові, то на мене немов війнуло непохитною впевненістю в успіхові. У шкіряному військовому костюмі інженера підземних частин він виглядав струнким і бадьорим, коли проходив разом з командиром бригади останній раз перед лавами бійців.

16. ПІДЗЕМНА АТАКА

Обставини знов сприяли мені. Як старший зв'язковий флагманської машини я мусив бути в центрі подій, і всі відомості в першу чергу концентруватимуться в моїх руках.

Хоч машини стояли на значній віддалі одна від одної, але немов вітерець прошелестів, коли прозвучала команда:

— По місцях!

Ми швидко влізли по легеньких драбинках у черево металевого громадища і вузькими коридорчиками протиснулись до своїх рубок.

Я затримавсь кілька секунд на драбинці, востаннє вдихаючи свіже нічне повітря, насичене вологістю і лісовим ароматом.

За нами герметично загвинчувалися двері.

Щойно сів я до своїх приладів, як мені довелося передати команду перевірити

машини й доповісти про готовність. В нашій машині все було гаразд: на панелі біля місця командира засвітились маленькі контрольні лампочки — вони свідчили про справність механізмів підземного корабля і кожного приладу на його борту.

— Інакше й бути не може, — прошепотів Тарас, що сидів біля мене.

Він був моїм підручним: на ньому лежав зв'язок між усіма частинами нашого підземного корабля. Він мав перший приймати повідомлення з усіх пунктів підземного корабля і передавати їх командирові або старшому механікові.

Я почув, як Макаренко доповідав флагманові про нашу машину. І зараз же почали надходити повідомлення, що всі літостати до бою готові.

Минають останні секунди перед виступом в атаку. Навколо панує урочистість. Тишу порушує лише рівномірне дріботіння малих електромоторів десь усередині літостата. В голові ніяких спогадів, ніяких сторонніх думок. Все зосереджено на вичікуванні. Мотористи ждуть наказу включати великі мотори, всі ждуть моменту, коли підземна фортеця почне заглиблюватися.

Нарешті флагман дає цей наказ усім машинам. Командир нашого корабля повторює його. Тільки встигли включити звукофільтри на шоломах, як почувся гуркіт важких моторів, здригнулася вся машина і почався характерний скрегіт з присвистом, як то було завжди, коли літостат починав зариватися у ґрунт, викидаючи позад себе земляний фонтан. Звичайно, ми того фонтана не могли бачити.

В темряві всі машини заглибилися під землю, нагорнувши на поверхні купи ґрунту. Бригади підземних кораблів заривалися все глибше і глибше, лишаючи за собою слід — покопаний ґрунт та товсті кабелі, що ними передавався електричний струм. Зв'язківці в машинах, де були старші командири, стежили за іншими літостатами і, одержуючи від них повідомлення, негайно передавали флагманському літостатові. Тут ці відомості одержував я і передавав штурманам, які позначали на карті місцезнаходження кожної машини. Командир бригади всяку хвилину знав, як просувається його загін, наближаючись до лінії противника.

Іноді окремі літостати відставали, наскочивши на міцний кам'янистий ґрунт або на підземну воду, і їм доводилося посилати на допомогу інші машини. Проте загалом уся бригада посувалася швидко і незабаром проминула передові траншеї, а далі й позиції легкої артилерії противника. Нашого руху, здається, ніхто у ворожому стані не помітив, бо ми проходили на значній глибині, а на поверхні гриміла шалена артилерійська музика.

Відомості, які надходили з другої бригади, свідчили, що там просувалися швидше, і командування наказало нашій бригаді прискорити рух, бо виступ мусив бути одночасним.

Тарас сидів за телефоном поруч Макаренка і час від часу перевіряв, що робиться на окремих постах літостата, як працюють механізми бойової машини, які вона проходить глибини та ґрунти. Макаренко вислухував ці повідомлення і давав вказівки, одночасно тримаючи зв'язок через мене з іншими машинами бригади. Він був впевнений у флагманській машині і стежив, головне, за іншими, консультуючи механіків та водіїв.

Ми сиділи в маленькій кабіні поруч командирської рубки. Ця кабіна нагадувала залізний сундук з низенькою лавкою і таким самим столиком з різними приладами. Кілька маленьких електричних лампочок під темними абажурами освітлювали приміщення. Від брязкоту й гуркоту рятували шоломи із звукофільтрами, від поштовхів захищали пружини в сидіннях, стінах та стелі.

Ніхто з тих, хто був усередині машини, не бачив, що робиться за її стінами. Це була ахГллесова п'ята літостатів. Хоча вони мали низку приладів, що показували глибину, твердість ґрунту, швидкість та курс машини, та цього було замало. Літостати йшли навпомацки. І хоч вони не бачили нічого, зате і їх ніхто не бачив. Вони йшли звідти, звідки їх ніхто не ждав, і це робило їх страшною зброєю. Лише сейсмопеленгатори та сейсмоаналізатори допомагали орієнтуватися в цьому сліпому русі.

Ні командири, ні хтось із команди літостатів не бачив ворога. Проте всі знали, що десь поблизу мусять бути ворожі підземні форти.

Макаренко підвів голову, глянув на мене й посміхнувся. Він хотів підбадьорити мене. Та я не відчував ніякого страху, хоч і знав, що близько вже та хвилина, коли почнеться штурм ворожих фортець. Мені здавалось, ніби ми знов на будівництві Глибинного шляху і ніяка небезпека нам не загрожує.

Але ось Макаренко разом із штурманом, який проліз до нашої кабіни, нахилився до апарата, що зветься у нас "підземним розвідником". Цей апарат підсумовує спостереження сейсмопеленгаторів і сейсмоаналізаторів, що вказують напрям підземних поштовхів та їх характер. "Підземний розвідник" допомагає визначити місце, де розташовані ворожі укріплення, і віддаль до них. Прилад побудований за тим самим принципом, що й сейсмотелеграфний апарат, на якому доводилося працювати мені. Це теж винахід Гоппа. Але "підземних розвідників" мало. Вони встановлені лише на командирських машинах.

Наш літостат трохи сповільнив рух. Я догадався, що ми наблизились до мети.

В ці хвилини мені довелося напружено попрацювати" Але всім машинам було передано розпорядження додержуватись обережності і зменшувати швидкість руху.

Трохи згодом я передав наказ зупинитися. Наша машина теж зупинилась. На якийсь час запанував цілковитий спокій. Над нами товстелезні шари ґрунтів, обабіч тісні стіни, а десь далі в цих ґрунтах такі самі металеві коробки з людьми.

Я зв'язався із штабом фронту. Сигнал про атаку мають подати звідти. Умовлено, що обидві бригади ринуть на штурм в одну хвилину.

Здається, що час плине надзвичайно поволі...

Та ось я приймаю сигнал і передаю його всім машинам нашої бригади.

Флагман стає нерухомим в своїй рубці.

Макаренко повертається до розподільчої дошки, що являє собою пункт керування нашим головним озброєнням.

Останній сигнал: звучить різкий дзвінок по всіх кабінах. Тоді втричі посилюється напруга, і літостат іде вгору, розтрощуючи цемент і залізобетон, ламаючи підвалини гарматних башт, розкидаючи бліндажі й кулеметні гнізда.

Я уявляю собі, що робилося тоді у ворожих укріпленнях. Здавалося, твердо стоять ворожі армії і майбутнє обіцяє їм перемогу. Бадьоро почувають себе їхні командири. Міцно впираючись ногами в бетоновану підлогу артилерійського каземату і стежачи за телеелектроскопом, командир якоїсь батареї кидає раз за разом накази в телефонну трубку. Раптом він відчув, що під ним захиталася земля. Каземат почав осідати на один бік. З гуркотом обвалюються сусідні приміщення, перестають стріляти важкі гармати його батареї, в телефон чути зойк. "Невже у більшовиків знайшлися такі колосальні снаряди, що пробилися на цю глибину?" Але вибуху, що мусив би супроводити падіння такого снаряда, не чути. Замість того знизу долинає якийсь скрегітливий гул і все більше хитається під ногами земля. Раптом обвалюється вихід з каземату. Тікати нікуди. Офіцер бачить своїх солдатів, у них обличчя перекошені від жаху. Тоді він згадує про свій обов'язок і тремтячим голосом кричить: "Спокій!" Але в цей час тріскається дно каземату, і звідти, немов величезний кріт, висовується якась страшна потвора. Вона розтрощує підземну фортецю, і окам'янілий гарнізон підземної фортеці гине, не встигаючи навіть зміркувати, що то бойові радянські літостати проривають лінію ворожих укріплень.

Штурм тривав. З-під землі з хрипом і ревом виповзали страшні потвори. Одні з них знов заривалися в землю і громили бліндажі противника, другі — відкривали смертоносний вогонь з тилу по лінії фронту і по тилових частинах, що спочивали в резерві або прийшли сюди на зміну. Так відбувся прорив фронту на багато десятків кілометрів.

А далеко на півдні такий самий прорив зробила друга бригада.

Літостати борознили глибини в різних напрямках. За півгодини ділянка, де з'явилися ці озброєні страховища, була охоплена панікою. Тоді з радянського боку ринули танки, за танками — механізована піхота, а потім, випереджаючи піхоту, помчали вантажні машини з механізованою кіннотою. Попереду всіх неслися штурмові літаки, переслідуючи ворога. Мовчали зенітні гармати, бо одні з них провалювалися в ями, розкопані літостатами, другі були розчавлені цими машинами, а треті залишались без артилеристів, які тікали в смертельному переляку.

Вороже командування кинуло півмільйонний резерв, щоб заткнути прорив. Але це було неможливо, бо друга бригада літостатів ішла, як вогненний вал, вздовж фронту, знищуючи щогодини п'ять-шість кілометрів лінії укріплень. А перша бригада проривалась у ворожий тил і збивала ворога з тих пунктів, де він намагався затриматись.

Під землею працювали ще сотні легких машин. Вони підтягували кабелі, подавали технічну допомогу тим літостатам, які чомусь зазнавали аварії, підвозили бойове спорядження та стиснений кисень у балонах для бойових кротів.

Наша флагманська машина деякий час ішла на поверхні, обстрілюючи тиліві резерви. Але ось навколо нас почали падати важкі снаряди. Ворог намагався обстріляти літостат з великих гармат. Коли перші осколки задріботіли по броні нашого корабля, це ще було байдуже. Але раптом один із снарядів влучив у машину. Ми

здригнулися від сильного струсу, і командир дав наказ негайно зариватися в землю.

В машині були перші поранені. Я не бачив їх, лише чув, як Тарас сповіщав про це телефоном Барабаша. Поранені знаходилися в кормовому приміщенні по лівому борту. Саме туди ударив перший, а потім другий снаряд, коли ми ховалися під землю.

В нашу кабінку зазирнув Барабаш. Він був блідий, голос його звучав суворо, а очі горіли якимись вогниками, яких ще ніколи не доводилося спостерігати в цієї флегматичної людини. Він просив викликати санітарну машину, щоб відрядити поранених в госпіталь.

Передати його прохання я міг, але щоб до нас швидко підійшов санітарний літостат, це було неможливо. Я пояснив Барабашеві свою думку.

До нашої розмови прислухався Ярослав Макаренко.

— А що трапилося? — спитав він Барабаша.

— Одному з поранених треба зробити складну операцію, — пояснив лікар. — Інакше він не проживе і двох годин. Тут це зробити неможливо.

— А коли б викликати броньований санітарний автомобіль?

— Якщо це можливо...

Макаренко переговорив з флагманом, і я дістав розпорядження передати на поверхню виклик санітарного броньовика. Було умовлено про місце зустрічі. Цей санітарний автомобіль мав супроводити танки середньої ваги, що йшли за танками прориву.

Через годину ми знов були на поверхні. Я припинив роботу на своєму апараті і передав свої обов'язки радистові. Скориставшись цією перервою, попросив дозволу піднятися на верхню палубу. Мені дозволили, я залишив кабінку і вийшов на повітря.

До нас наближались танки. На ближчому з них тріпотів червоний прапорець. Це були наші. Ми стояли серед руїн якогось міста. Всі будинки перетворені на гори щебеню та уламків. Скільки сягало око, ніде не було видно жодної цілої деревини. Сталевий ураган попередніх тижнів зрівняв усе з землею, повиривав глибочезні ями.

Але найстрашнішим були численні трупи, що валялися навколо. Зовсім недавно тут проходили люди, які потрапили під артилерійський обстріл. Вони були страшні, ці понівечені мертвяки, розкидані голови, руки, перемішані з землею шматки м'яса і одежі.

Поруч мене стояв Барабаш. Обличчя його вкривала смертельна блідість. Він, здається, щось шепотів. Лише одне слово я розібрав:

— Війна...

І в тому слові відчувалась величезна ненависть.

17. ОСТАННІЙ БІЙ

Протягом місяця лінія фронту відсунулась на тисячу кілометрів і перетворилась на оборонні острівці, розкидані на території Західної Європи. Гуркотіли останні залпи невеликих фортець, які здавалися одна за одною. Ніщо не могло встояти перед підземними бойовими кораблями, які вирішували долю війни, незважаючи ні на авіацію, ні на важку артилерію, ні на атомні бомби.

Було зрозуміло, що наближався кінець війни.

Протягом місяця я перебував у флагманській машині, яка все частіш і частіш з'являлась на поверхні, щоб піддати обстрілу наземні об'єкти. Все менше доводилося літостатам зариватися, бо глибинні оборонні лінії були не так близько одна за одною. Та ось бойові машини спинилися перед останньою лінією, що будувалася і зміцнювалася протягом багатьох років. Вона мала ім'я легендарного звияжця дофеодальних часів. Це остання надія ворога.

Як завжди, наступ почався на світанку. Літостати стояли готові до атаки, глибоко зарившись у землю. Тут ворог побудував численні укріплення. Залізобетон завтовшки в десятки метрів, глибоко закопані фугаси, спеціальні електричні загороди, щоб, коли на них наскочить літостат, вони розрядилися, запалили терміт і викликали нестерпну спеку в машинах. Але ніщо не могло стримати підземних бойових кораблів. Вони пробивались повільніше, частина залишалася пошкоджена, але більшість проривала останню оборонну лінію й руйнує її.

Коли флагманська машина виповзла на поверхню і командир почав шукати в перископ об'єкти для обстрілу, він побачив кілька білих прапорців.

Флагман не випустив жодного снаряда. Ще чулися поодинокі постріли з окремих машин, але й вони поволі стихали. Тимчасом літостатів, що виповзали з землі, ставало дедалі більше.

Раптом над головами загули літаки. Хвилина настороженості. Так, це ворожі бомбовози. Вони кидають не білі прапорці, а бомби. Швидко зачиняються кабіни літостатів. Одні машини поспішають закопатися, інші відкривають огонь із своїх зеніток. Але черговий радист передає флагманові, що наближаються радянські літаки.

Змовкає зенітна артилерія, і під хмарами чути постріли маленьких гармат винищувачів. Вони швидко розганяють ворогів, навантажених смертоносними бомбами.

На все життя запам'ятався мені цей день.

Наче зараз бачу, як після повітряного бою кілька винищувачів приземляються поблизу літостатів. З великого тримоторного флагманського літака вилазить командир і підходить до флагманського літостата. Йому назустріч виходить командир першої бригади літостатів. Разом з ним Ярослав Макаренко, Юрій Барабаш, Тарас Чуть і ще кілька бійців.

— Шелемеха! Привіт! — гукає командир бригади, впізнавши льотчика.

— Поздоровляю, товариші, з перемогою, — відповідає Станіслав.

Він підходить до нас ближче, підносить руку до шолома і каже:

— Викликайте вашу команду. Війна закінчена.

Через кілька хвилин льотчик розповів останні новини. Він дізнався про них у штабі перед вильотом на операцію. Фронт на заході остаточно розвалився. Ворог на сході звернувся з проханням миру. На заході опір чинять лише окремі невеликі частини, серед них декілька авіаційних, але їм припинено постачання бензину.

Ми гукаємо "ура", але наче у відповідь на це чуємо постріли. За руїнами якихось стін і розбитими броньовиками укріпилася жменька ворогів. Це останній бастіон, за

яким вони знайшли притулок.

Один з літостатів стріляє прямою наводкою по тій барикаді. Снаряди здіймають стовпи піску та уламків, і над укріпленням показується білий прапор. Кілька людей вибігають звідти з піднятими вгору руками.

Це відбувається метрів за двісті від того місця, де ми стоїмо. Люди біжать до нас, але серед них не всі звели руки вгору. Двоє чи троє біжать, тримаючи револьвери. Ми певні, що вороги здаються, і спокійно ждемо, коли вони наблизяться.

Літостат, що обстріляв барикаду, сповзає на інше місце.

Ворожі бійці зупиняються кроків за шістдесят. Мою увагу привертає офіцер, що не кинув револьвера. Він когось мені нагадує. Наче я його вже десь бачив. Ураз він підіймає револьвер і стріляє в нашому напрямку. І лише коли тріснув постріл, я впізнав Черепашкіна. Він встиг вистрілити ще раз, але йому відповів Станіслав, що вихопив свій пістолет і поклав ворога з першого ж пострілу.

Та вже було пізно. Я відчув, що хтось схилився на моє плече і одразу впав на землю. То був Ярослав Макаренко.

Барабаш перший кинувся до Ярослава. Він розстебнув йому шкіряну куртку і розірвав сорочку. Якусь мить всі наче скам'яніли, стежачи за лікарем. А він, стоячи на колінах, оглядав рану, мацав пульс, хотів підвести Ярослава і раптом немов розгубився.

Інженер лежав непорушно з напівприкритими очима. Щелепи його міцно стиснуті.

ЕПІЛОГ

Унизу, над берегом, лежало невеличке біле місто. Навколо горби, вкриті зеленим чагарником, що збігав униз парками і садами, обрамляли курорт спокійними, приємними для ока барвами. Весняне сонце золотило спінені хвилі південного моря, що сповнювали увесь простір, ген до самого обрію, і набігали з молодечим запалом на мури набережної, шуміли могутніми сплесками на піщаних пляжах. Повітря, сповнене подихами весни і солоного моря, видавалось прозорим напоєм, що викликав неугасиму жагу до прекрасного.

На широкій веранді санаторію знаходилося четверо: юнак — спортсмен у смугастій майці — крізь бінокль озирає морський виднокруг; прекрасна молода блондинка в блакитному платті з білим бантом, що нагадував хмарку в синьому небі, схвильовано перебирала пальцями ремінець своєї сумочки; сивий дідусь теж хвилювався, бо раз за разом то здіймав, то одягав окуляри і, хмукаючи, запитливо позирав на своїх компаньйонів; четвертий... Четвертим був я.

Треба сказати, що всі четверо прибули в це місто лише кілька годин тому і негайно розшукали санаторій-лікарню професора Барабаша. Власне, санаторій іменувався якось інакше, але офіційної назви ніхто не вживав, а найвидатнішою ознакою цієї установи було те, що головним лікарем тут працював Юрій Барабаш, відомий своїм особливим комплексним методом лікування. Той метод поєднав і хірургічне втручання і застосування різних ліків, психотерапію, але головне — суворо індивідуальний підхід до хворого.

Всі четверо нетерпляче ждали відомого лікаря. І незабаром у дверях показався

його білий халат. Очевидно, Барабаш знав, хто його жде, і поспішав.

— Який я радий... який радий! — промовив він, обіймаючи старого професора.

Потім міцно стиснув руки жінці та мені й потряс за плечі юнака.

— Я ждав тебе з самого ранку, — говорив лікар, звертаючись до жінки, — і потім ніяк не сподівався, що ви приїдете усі разом.

— Через те я й затрималась, що зустрілась з ними. Як Ярослав? — спитала вона.

— Так, так, як Ярослав? — схопив Барабаша за руку старенький.

Приїжджі запитливо дивилися на лікаря.

— Зараз, зараз, друзі мої, — посміхаючись відповів він, — зараз його побачите... Але ж Ліда розповідала вам про нього. Вона ж бачила його три тижні тому, коли виїздила звідси.

— О, це було так давно, — стиха промовила жінка. — Я так хвилювалася, коли під'їздила сьогодні до санаторію.

Її голос злегка дрижав. Лікар глянув на Ліду, і в очах його промайнуло щось, ніби він внутрішньо зітхнув, але, враз заглушивши це зітхання, весело посміхнувся і знов повторив:

— Через хвилину він буде тут.

— Він уже ходить? — скрикнула Ліда.

— Хвилинку терпіння, і ви усе побачите. Тарасе, ти хочеш щось мене спитати?

Юнак у майці вже давно поривався з якимсь запитанням.

— Так, так, — сказав хлопець. — Чи знає Ярослав Васильович про рішення будувати нові лінії Глибинного шляху?

— Нові лінії? Я сам ще нічого не знаю.

— Сьогодні ранком було сповіщено про це по радіо, — вставив я. — І у Аркадія Михайловича лист Саклатвали до Макаренка з цього приводу.

— Нові лінії?

— Вони зв'яжуть крайні пункти усіх трьох суходолів старого світу, — пояснив Тарас.

В цей час через широко одчинені двері санітар викотив на веранду крісло з хворим. В кріслі сидів, посміхаючись до нас, Ярослав Макаренко. Він ще не міг ходити. Багато місяців провів інженер у ліжку, довгий час не подаючи жодної надії на видужування. Але Барабаш вирвав його з рук смерті. І ось блідий, ще кволий, він з'явився перед своїми друзями.

— Лідо! Аркадію Михайловичу! Тарасе! Олексю Мартиновичу! — стиха, хвилюючись, промовив він.

Трохи пізніше ми зійшли в сад санаторію. Біля хворого залишилась тільки Ліда.

Я добрів до самого берега моря і незабаром вийшов до бульвару на набережній.

Шумів прибій, розбиваючись об мури набережної, і у стовпах водяного пилу веселками відсвічувалося сонячне проміння; грало море, немов симфонічний оркестр. Численні чоловіки і жінки, юнаки і дівчата милувалися тим краєвидом, тією музикою, що викликала у кожного чи давні мрії, чи якісь спогади і почуття сили життя. Я стояв на тому мурі, біля лави із залізним поруччям, і згадував давнішню зустріч в цьому

самоу місці, таємничу Снігову королеву і тих незвичайних людей, що стали моїми друзями.

А море шуміло славу життю, боротьбі й перемогам.

1939-1941 рр.